

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ ТА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Монографія

**Харків
2020**

УДК 332.14+631.1(477)

К 64

Рекомендовано рішенням вченої ради Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку НАН України (Протокол № 4 від 14.04.2020 р.)

Рецензенти: **Бубенко Павло Трохимович** – доктор економічних наук, професор, зав. відділу проблем науково-технічного і економічного прогресу регіону, Північно-Східний НЦ НАН і МОН України;

Булєєв Іван Петрович – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу проблем економіки підприємств, Інститут економіки промисловості НАН України;

Гуторов Андрій Олександрович – доктор економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу організації менеджменту, публічного управління та адміністрування, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» НААН України

Кизим М. О., Полякова О. Ю., Хаустова В. Є. та ін.

К 64 Концептуальні засади розвитку аграрної сфери та сільських територій України : кол. моногр. / за ред. М. О. Кизима ; авт. кол. : М. О. Кизим, Н. В. Белікова, О. Ю. Полякова, В. Є. Хаустова, І. Ю. Гришова, І. В. Ярошенко, О. М. Красносова, Д. Г. Михайленко, І. В. Семигуліна, О. В. Тур, О. М. Леванда, Р. В. Харченко. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2020. 280 с. Укр. мова

ISBN 978-617-7801-12-1

Монографію присвячено теоретичному та практичному дослідженню проблем розвитку сільських територій і аграрної сфери України та пошуку шляхів їх розв'язання. Побудовано когнітивну карту проблем розвитку, головними з яких є депопуляція, спустошення сільських територій, структурні диспропорції аграрного виробництва, занепад соціальної інфраструктури та неефективність сільських територіальних громад. Розроблено концептуальні положення розвитку сільських територій в Україні на основі активізації та диверсифікації агропромислового виробництва, впровадження проектного підходу як основи державної підтримки сільгоспвиробників; обґрунтовано систему цілей та підцілей розвитку; запропоновано проекти «Село майбутнього» для об'єднаної сільської територіальної громади із залученням інструментів публічно-приватного партнерства, проекти розвитку окремих напрямів тваринництва для індивідуальних і фермерських господарств.

Рекомендовано для наукових працівників, викладачів, здобувачів вищої освіти, а також фахівців з питань розвитку сільських територій, об'єднаних територіальних громад та агропромислового виробництва.

УДК 332.14+631.1(477)

ISBN 978-617-7801-12-1

© Колектив авторів, 2020

© ФОП Лібуркіна Л. М., 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України	8
1.1. Аналіз динаміки розвитку сільських територій в Україні	8
1.2. Тенденції розвитку аграрної сфери України	36
1.3. Нормативно-правове забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні	68
2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні	91
2.1. Проблеми розвитку сільських територій та агропромислового комплексу у країнах Європейського Союзу.....	91
2.2. Досвід державної підтримки розвитку сільських територій у країнах Європейського Союзу.....	118
2.3. Концептуальні положення та організаційно- методичне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні	144
3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні.....	173
3.1. Комплексний проект створення молочно-м'ясного агропромислового кластера «Село майбутнього» на основі публічно-приватного партнерства.....	173
3.2. Проекти розвитку кооперації на селі	199
ВИСНОВКИ.....	216
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	221
ДОДАТКИ	239

ВСТУП

Сільськогосподарські угіддя в Україні займають близько 70 % всієї площі країни, а понад 30 % населення мешкають у сільській місцевості. Сільськогосподарська діяльність залишається основним джерелом життєзабезпечення на селі, при цьому більше половини сільського населення в країні здійснює господарювання на особистих присадибних ділянках. Проте невеликий розмір особистих господарств (в середньому від 0,01 до 2 га землі, 1–2 корови, декілька одиниць малої рогатої худоби або свиней, невелика кількість птиці) не дозволяє населенню отримувати значні додаткові прибутки, що спричиняє високий рівень бідності в сільській місцевості. На особисті селянські господарства припадає виробництво майже половини валової продукції сільського господарства в країні: близько 40 % продукції рослинництва та понад 55 % продукції тваринництва. Але за відсутності дієвих механізмів захисту та підтримки діяльності вони практично не мають можливості конкурувати з сільськогосподарськими підприємствами, особливо середніми та великими, і не впливають на формування ринків збуту своїх товарів і послуг. Великі агрохолдинги та компанії контролюють майже весь ринок реалізації сільськогосподарської продукції, як усередині країни, так і при експортуванні, крім цього, їм належить логістична та торговельна інфраструктура, значні фінансові ресурси, що дозволяє формувати та реалізовувати власну протекціоністську політику на ринку сільськогосподарської та агропромислової продукції.

Сільське господарство в країні втратило привабливість і перспективність для сільської молоді та активної частини населення. Основною причиною міграції до міст є неможливість отримання роботи та неприйнятний розмір оплати праці. Сучасне молоде покоління не задовольняє малопродуктивна праця, і в особистих селянських господарствах вона ускладнена труднощами в організації ефективного товарного виробництва (економічні, адміністративні, фінансові, по-

даткові важелі тощо) та важкими умовами функціонування фермерського господарства. Крім того, триває процес старіння сільського населення. Вищенаведене вказує на існування глибоких кризових явищ у соціально-економічному розвитку сільських територій, на яких мешкає значна частина українського суспільства.

У рамках реалізації реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні формуються нові об'єднані територіальні громади, які, зокрема, повинні забезпечити місцевий економічний розвиток, доступність та належну якість публічних послуг, утримання території тощо, що потребує значних фінансових ресурсів. Враховуючи незадовільний стан розвитку сільських територій та наявні негативні тенденції, питання формування й функціонування спроможних (самодостатніх) територіальних громад у сільській місцевості набувають першочергово значення. Вирішення проблем і забезпечення сталого розвитку потребує термінової розробки та впровадження комплексних програм розвитку сільських територій на основі формування нового соціально-економічного укладу в сільській місцевості, нової форми територіального розселення. Дієвими інструментами розвитку сільських територій видаються державно-приватне партнерство, кооперація індивідуальних виробництв, малих підприємств, фермерів, індивідуальних господарств населення, створення ефективних агрокластерів з виробництва та реалізації продукції тощо.

Окреслені проблеми викликали необхідність розробки науково-методичних засад та ефективних економічних підходів до реконструкції аграрної сфери і стимулювання розвитку сільських територій України, що дозволить створити надійну економічну базу їх сталого зростання у довгостроковій перспективі, сприятиме створенню середнього класу на селі.

У *першому розділі* монографії здійснено аналіз динаміки та тенденцій розвитку сільських територій і аграрної сфери України. Особливу увагу приділено аналізу законодавчого та нормативно-правового забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери. На основі проведеного аналізу виявлено головні проблеми розвитку, а саме де-

популяція, спустошення сільських територій, структурні диспропорції аграрного виробництва, занепад соціальної інфраструктури та не-ефективність сільських територіальних громад.

Другий розділ монографії присвячений розробці концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери. На основі порівняння тенденцій та проблем розвитку сільських територій та сільськогосподарського виробництва в Україні та країнах ЄС і СНД виявлено загальні проблеми розвитку та відмінності, які притаманні лише Україні. Проведений аналіз досвіду підтримки розвитку сільських територій у країнах ЄС дозволив виявити перспективні напрями підтримки та сформулювати специфічні принципи проектного підходу як основи державної підтримки сільгоспвиробників. Розроблені концептуальні положення передбачають активізацію та диверсифікацію агропромислового виробництва, включають обґрунтування дерева цілей та підцілей розвитку. Запропоновано схему організаційно-економічного механізму та методичний підхід розвитку сільських територій та аграрної сфери на основі проектного підходу, головною перевагою якого є ретельне обґрунтування обсягів фінансування та очікуваних результатів з точки зору розв'язання проблем конкретної сільської громади.

Третій розділ присвячений власне розробці проектів різного рівня для впровадження у сільських громадах. Запропонований проект «Село майбутнього» для об'єднаної сільської територіальної громади або декількох громад передбачає створення агропромислового кластера молочно-м'ясного спрямування на засадах публічно-приватного партнерства. Перевагою проекту є охоплення усього технологічного ланцюжка – від вирощування кормів до реалізації продукції м'ясопереробного виробництва у власній мережі. незважаючи на те, що цей проект потребує значних інвестицій, результати проектних розрахунків підтверджують його більшу економічну ефективність порівняно з індивідуальними молочними фермами. Для розв'язання проблем зайнятості у сільських громадах запропоновано проекти розвитку кооперації на селі. Проект кооперативу «Пташник» передбачає

співпрацю у вирощуванні молодняка птиці, постачанні комбікормів, ветеринарних послугах тощо. Перевагою запропонованого варіанта кооперації є те, що він не потребує значних інвестицій з боку членів кооперативу і водночас спрямований на забезпечення власних потреб селян і можливості отримання додаткового доходу від реалізації надлишків продукції.

Автори сподіваються, що розв'язанню окреслених у монографії проблем розвитку сільських територій сприятимуть розроблені концептуальні положення та організаційно-методичне забезпечення розвитку сільських територій України, спрямовані на підтримку формування програм державної підтримки розвитку сільських територій України, формування ефективного економічного фундаменту для функціонування спроможних сільських територій. Крім того, запропоновані проекти розвитку сільськогосподарського виробництва, призначені для створення нових робочих місць, підвищення самодостатності територіальних громад і формування ефективної структури агропромислового сектора регіонів, можуть стати об'єктом подальшої плідної співпраці науки, бізнесу та органів місцевого самоврядування.

1.1. Аналіз динаміки розвитку сільських територій України

Проблеми розвитку сільських територій України є наслідком довготривалих негативних тенденцій в економічному та соціальному розвитку країни. Підписання та введення в дію Угоди про асоціацію з ЄС також має значний вплив на розвиток сільських територій, створюючи додаткові можливості й обмеження. Тому завдання реконструкції сільських територій як складної соціально-економіко-екологічної системи потребує всебічного аналізу й обґрунтування.

Дослідження та розробка пропозицій щодо розвитку сільських територій здійснюватиметься у два етапи:

1 етап – аналітичний, передбачає здійснення аналізу проблем і підходів до їх розв'язання;

2 етап – конструктивний, передбачає розробку концептуальних положень розвитку сільських територій, організаційного та проектного забезпечення їх реалізації.

У рамках аналітичного етапу проблема розглядатиметься з двох боків: аналіз і виявлення проблем розвитку сільських територій та причини їх виникнення, а також аналіз можливих шляхів вирішення проблем.

При аналізі наявного стану дослідження здійснюватиметься у трьох напрямках: аналіз формування тенденцій розвитку сільських територій як соціальної системи, тенденцій аграрного сектора як економічної основи функціонування сільських територій, нормативно-правового забезпечення як умов, обмежень і можливостей розвитку сільських територій та аграрного сектора.

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Результатом аналізу наявних тенденцій має стати упорядкований перелік проблем і перешкод розвитку сільських територій та аграрного сектора в економічному, соціальному і територіальному розрізах, а також причин їх виникнення.

Попередній аналіз наукової літератури [1–3], що присвячена проблемам сільського розвитку в Україні, дозволив виділити основні проблеми, які показано на *рис. 1.1*.

Рис. 1.1. Основні проблеми розвитку сільських територій України

Аналітичний етап розробки буде спрямований на уточнення складу проблем і виявлення зав'язків між ними.

Україна має найбільшу територію серед країн Європи (603,5 тис. км²), другою є Франція (544,0 тис. км²) [4].

Особливістю території України є те, що більшість усієї землі становлять саме сільськогосподарські – 70,8 % *рис. 1.2* [5, с. 63]. Отже, сільськогосподарська діяльність і життєдіяльність сільського населення мають бути одним із пріоритетів державної політики.

Згідно з методологічними поясненнями Державної служби статистики України сільським населенням є населення, яке проживає у сільських населених пунктах [5, с. 239].

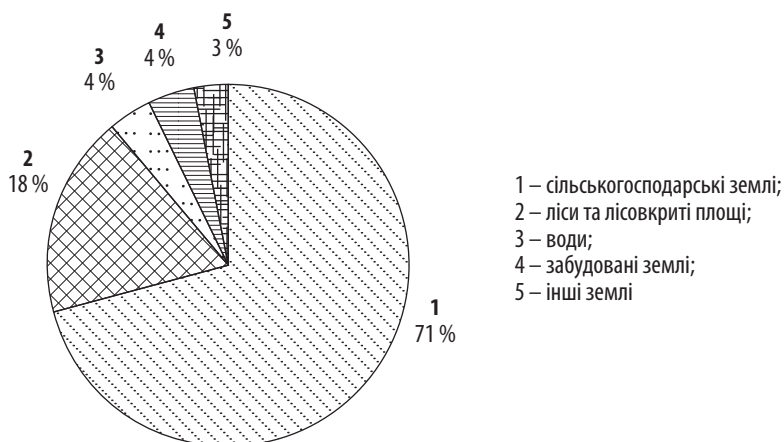

Рис. 1.2. Структура земель України [5]

Аналіз структури населення України показав, що за останнє десятиріччя рівень урбанізації потроху зростає. На 2017 р. чисельність міського населення вже була вдвічі більшою за сільське населення (рис. 1.3). Міста стали основною формою розселення людей, що є світовим трендом.

Станом на 1 січня 2018 р. чисельність сільського населення становила 13015,4 тис. осіб, тобто 30,7 % усього населення країни [6]. Щільність сільського населення на сільських територіях склала 25,7 особи на 1 км² (розрахунок здійснювався з урахуванням загальної площі сільськогосподарських угідь – 41,5 млн га, лісів і лісовкритих площ – 9,4 млн га) [7, с. 5].

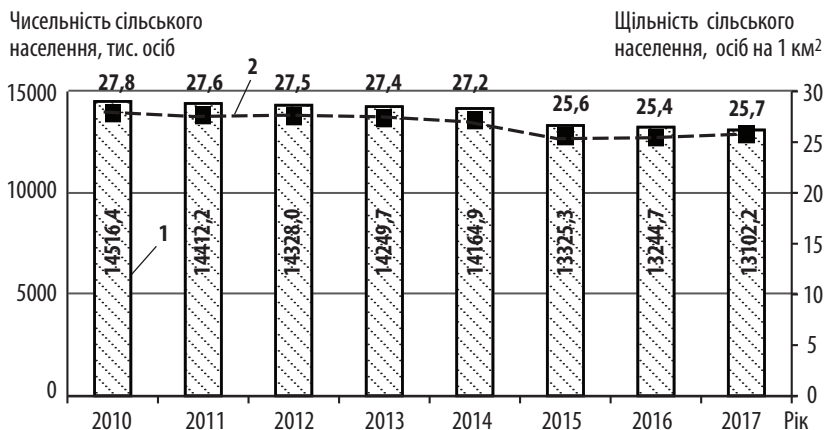
Протягом 2010–2017 рр. чисельність сільського населення зменшилася на 9,7 %, відповідно, щільність сільського населення також зменшилася (рис. 1.4). Проте у регіональному розрізі існують суттєві відмінності (табл. А.1 Додатка А). При цьому найбільше зростання за

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Питома вага, %

Рис. 1.3. Структура населення України за типами поселень у 2010–2017 рр. [6]

1 – чисельність сільського населення (ліва шкала);

2 – щільність сільського населення на 1 км² (права шкала).

Примітка: статистичні показники надані Міністерством екології та природних ресурсів України (з урахуванням тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя)

Рис. 1.4. Населеність сільських територій України у 2010–2017 рр. [7]

цим показником протягом 2010–2016 рр. спостерігалось у Закарпатському (11,9 особи на 1 км²), Рівненському (4,8 особи на 1 км²) і Львівському (1,1 особа на 1 км²) регіонах. Найбільше скорочення щільності населення спостерігалось у Хмельницькому (-3,5 особи на 1 км²), Вінницькому (-3,2 особи на 1 км²) і Тернопільському (-3,0 особи на 1 км²) регіонах. Найбільш густозаселеними станом на 2016 р. є сільські території Закарпатського (204,3 особи на 1 км²), Івано-Франківського (157,6 особи на 1 км²) і Львівського (98,0 особи на 1 км²) регіонів. Найменш заселеними є Луганський (17,0 особи на 1 км²), Запорізький (18,8 особи на 1 км²) і Кіровоградський (20,2 особи на 1 км²) регіони [8, с. 30; 9, с. 23].

За останні 7 років загальна кількість сільських населених пунктів скоротилася на 94 одиниці [4]. Так, з атласу сільських територій щорічно зникають по 13,4 одиниць українських сіл. За дослідженнями Інституту демографії та соціальних досліджень імені В. М. Птухи, з початку 90-х рр. до двохтисячних років з мапи України зникало по 11 сіл щорічно, зараз – по 19. При цьому найбільше зникло сіл у Сумській і Чернігівській областях [10]. Станом на 1 січня 2014 р. 369 населених пунктів не мали населення, але ще не були зняті з обліку. Порівняно з 2005 р. ця кількість зросла на 154 населених пункти [11, с. 13]. Крім того, як зазначається у [2, с. 10], на початок 2014 р. 10,2 % будинків у сільській місцевості пустували, а ще 5,7 % використовувалися лише сезонно, при цьому за 2005–2014 рр. відбулося суттєве погіршення ситуації (у 2005 р. пустувало 6 % будинків, а використовувалися сезонно 4,2 %).

Як наслідок, середня чисельність мешканців сільського населеного пункту за період 2010–2017 рр. скоротилася з 510 до 462 осіб (рис. 1.5).

Українські вчені Т. А. Заяць, О. І. Дяконенко, Г. О. Краєвська запропонували розподіл сільських поселень за класифікаційною ознакою людності, а саме: найбільші – від 3 до 5 тис. осіб; великі – від 500 до 3 тис. осіб; середні – від 200 до 500 осіб і малі – до 200 осіб [1, с. 6, 50].

На сьогодні відсутні статистичні спостереження на постійній основі за показником чисельності сільського населення за групами

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Кількість осіб

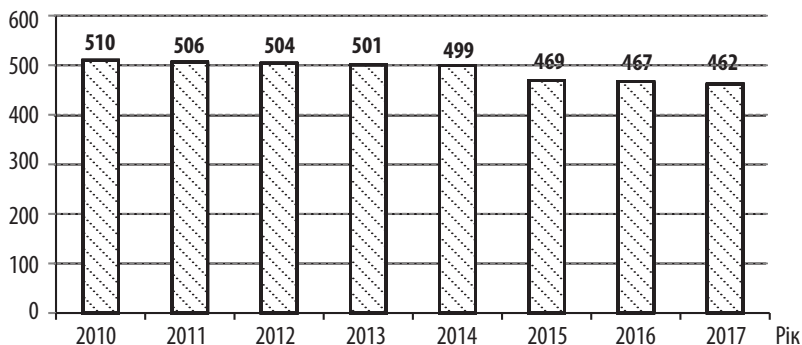

Рис. 1.5. Чисельність осіб у розрахунку на один сільський населений пункт в Україні у 2010–2017 рр. [4]

людності сіл. На основі даних статистичного збірника [10], вченими Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи було проведено аналіз сільських поселень у розрізі людності [1]. Як видно з рис. 1.6, у малих за людністю селах мешкають 6,4 % від усього сільсько-го населення. Як зазначається у згаданому дослідженні, такі поселення мають низьку стійкість, домогосподарства практично не мають дітей та здебільшого складаються з непрацездатних осіб (особливо у селах з чисельністю до 50 осіб). Крім того, села з найменшою часткою на-

Питома вага населення, %

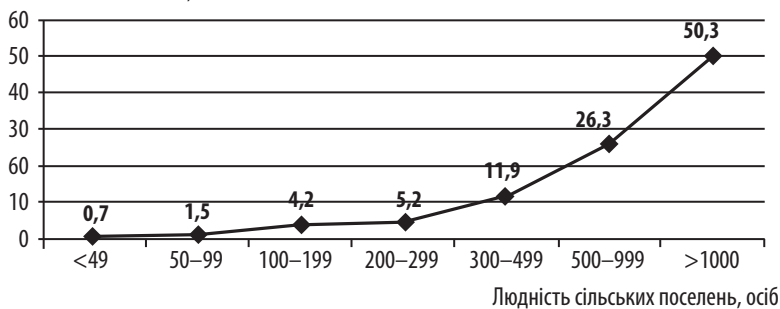

Рис. 1.6. Розподіл сільського населення за групами людності сіл в Україні [1]

селення розташовані переважно на депресивних територіях України, віддалених від регіональних і районних центрів. Отже, знаходяться під постійною загрозою зникнення. У середніх сільських поселеннях мешкають 17 %. Проте переважна частина сільського населення (76,6 %) мешкає у великих і найбільших селах, що має сприяти розвитку сільських територій [1, с. 82–83].

Таким чином, можна стверджувати, що в Україні поширюється тенденція до спустошення сільських територій внаслідок негативних демографічних процесів.

У цілому зменшення чисельності населення відбувається на всій території нашої держави, але сам демографічний перехід відбувається нерівномірно, спостерігаються суттєві регіональні розбіжності: скорочення населення на Сході протягом останніх двох десятиріч відбувалося швидше, на Заході – повільніше, а кілька міст, включаючи Київ, і надалі зростають.

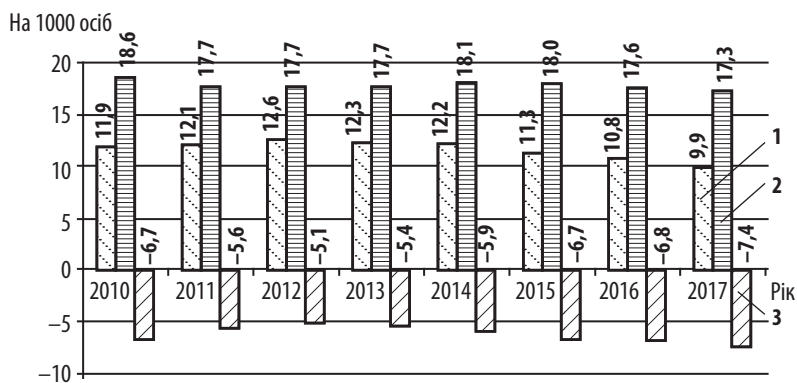
Порівняно зі зниженням в Україні чисельності міського населення сільське населення скорочується швидше [12, с. 1–15].

Головна причина скорочення кількості сільського населення протягом останніх десятиріч – високий рівень смертності, скорочення народжуваності, посилення міграції. Наслідком такої ситуації є негативний природний рух і відсутність відтворення населення [13, с. 43] (рис. 1.7).

Найпоширенішими причинами смертності у сільській місцевості, як видно з рис. 1.8 (2010–2017 рр.), є хвороби системи кровообігу – від 185,4 до 161,5 тис. осіб, новоутворення – від 25,8 до 24,8 тис. осіб і зовнішні причини смерті (нещасні випадки, самогубство, напади з метою вбивства чи нанесення шкоди, нанесення шкоди в ході військових операцій, ускладнення внаслідок терапевтичних і хірургічних операцій, віддалені наслідки зовнішніх причин захворюваності та смертності, алкоголізм, фактори, пов'язані зі способом життя, зовнішнім середовищем) – від 16,9 до 13,0 тис. осіб [13].

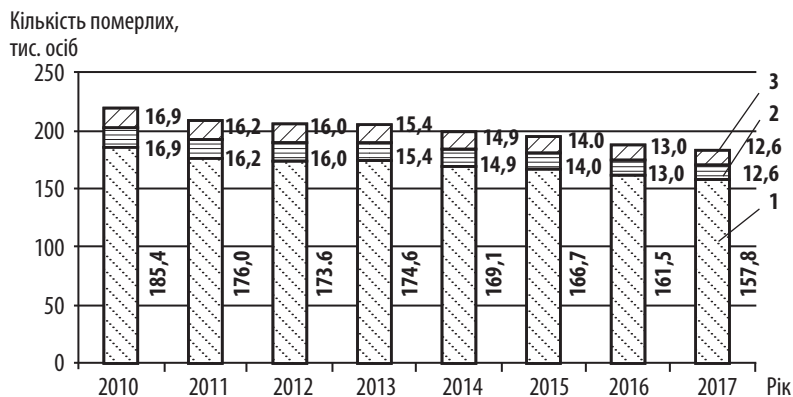
У дослідженні [1] доведено, що структура сільської поселенської мережі України в 1990–2015 рр. неухильно руйнувалась, постійно ско-

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

1 – кількість живонароджених; 2 – кількість смертей; 3 – природний рух населення

Рис. 1.7. Причини скорочення сільського населення в Україні у 2010-2017 рр. [13]

1 – хвороби системи кровообігу; 2 – новоутворення; 3 – зовнішні причини смерті

Рис. 1.8. Домінуючі причини смерті сільського населення в Україні у 2010-2017 рр. [13-18]

рочувалась і територіально звужувалась. Головною причиною є вищий рівень показників захворюваності та смертності серед сільського населення (порівняно з міським населенням), а отже, низька тривалість життя [1, с. 74].

Як було показано у [19], тривалість життя населення суттєво залежить від умов харчування. У міжнародній практиці для оцінки умов харчування Corteva Agriscience™, Сільськогосподарський підрозділ DowDuPont, та аналітична агенція The Economist Intelligence Unit розробляють Індекс продовольчої безпеки (ІПБ), який досліджує, наскільки безпечними є умови харчування в країні за категоріями доступності, наявності продуктів харчування та їх якості. З 2014 по 2017 рр. оцінки України за ІПБ знижувалися, лише у 2018 р. зафіксовано збільшення на 1,6 балів, що є позитивним явищем. Проте рейтинг України з 2016 р. залишається без змін – 63 місце (рис. 1.9). До найбільш серйозних проблем сьогодення експерти віднесли низький рівень ВВП на душу населення, недостатній обсяг фінансування наукових досліджень і новітніх розробок в аграрному секторі, а також ризики політичної нестабільності. Також українські сільгоспвиробники мають проблеми з доступом до дешевих кредитів [20].

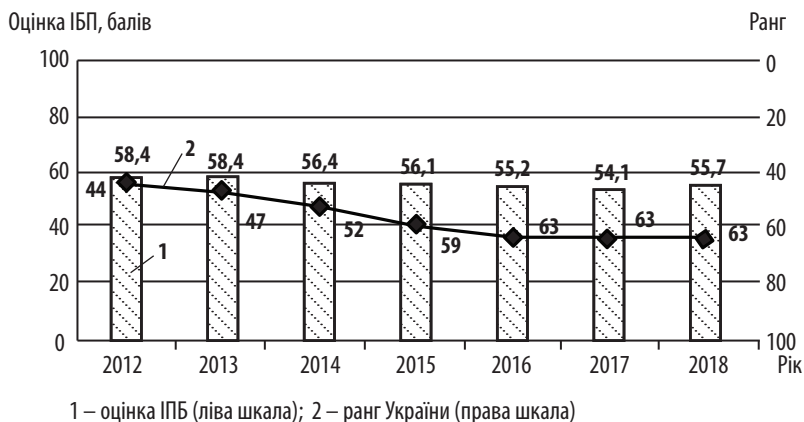

Рис. 1.9. Індекс продовольчої безпеки України у 2012–2018 рр. [21–27]

В Україні нормативи та рекомендації щодо споживання продуктів харчування встановлюються Постановою КМУ від 11.10.2016 р., яка гарантує кожному громадянину достатнє харчування для забезпечення нормального функціонування організму і збереження здоров'я, Розпорядженням № 332-р «Про затвердження Концепції поліпшення продовольчого забезпечення та якості харчування населення» і Постановою № 1379 «Деякі питання продовольчої безпеки», яка затверджує методiku «Визначення основних індикаторів продовольчої безпеки» і гарантує різним верствам населення створення соціально-економічних умов, за яких людина може задовольнити свої потреби у повноцінному харчуванні, а також забезпечує функціонування дієвої системи контролю і нагляду за якістю та безпекою продовольчої сировини і харчових продуктів, а також визначає раціональні норми споживання основних продуктів відповідно до рекомендацій Міністерства охорони здоров'я України (МОЗ) [19, с. 147–148].

З табл. 1.1 видно, що особи, які мешкають у сільській місцевості, мають можливість харчуватися відповідно до рекомендованих норм, встановлених МОЗ, лише за чотирма групами продуктів харчування: хліб і хлібопродукти, яйця, овочі та баштанні, а також картопля. За чотирма групами продуктів харчування (м'ясо і м'ясопродукти, риба і рибопродукти, плоди, ягоди та виноград, цукор) споживання менше, ніж встановлено законодавчо у базовому соціальному стандарті (Постанова № 780), і значно менше за раціональні норми споживання. Молоко і молокопродукти фактично споживаються на селі менше за раціональних норм МОЗ, хоча і більше за мінімально необхідну норму. Отже, споживання харчових продуктів на селі зсунуто у бік більш дешевих продуктів або таких, що можуть забезпечуватися самотужки.

Водночас слід зазначити, що сільські домогосподарства витрачали на харчування (зокрема харчування поза домом) приблизно половину всіх витрат (від 47,2 % до 49,8 %). Найменші витрати на харчування становили у 2013 р. 47,2 %, а найвищі у 2015 р. – 49,8 %, що значно більше безпечної норми витрат у 30 %. На купівлю непродовольчих товарів витрати сільських домогосподарств у період 2010–2017 рр. скла-

Таблиця 1.1

Споживання основних продуктів харчування сільським населенням України

Продукти харчування	Постанова № 780 від 10.11.2016 р. (встановлено законодавчо)	Раціональна норма (розрахунки МОЗ України)	Фактичне споживання у 2017 р. (дані Держстату)
Хліб і хлібопродукти (кг)	10,2	8,4	8,4
М'ясо та м'ясопродукти (кг)	4,4	6,6	4,3
Молоко та молокопродукти (кг)	11,96	31,6	16,7
Риба та рибодукти (кг)	1,08	1,6	0,9
Яйця (шт.)	18,33	24,1	22,8
Овочі та баштанні (кг)	9,17	13,4	13,3
Плоди, ягоди та виноград (кг)	5,33	7,5	4,4
Картопля (кг)	7,92	10,3	12,0
Цукор (кг)	3,08	3,1	2,5
Олії рослинні всіх видів (літри)	0,59	1,08	1,0

Джерело: складено на основі [5; 19; 28–30]

дали від 24,4 % до 28,5 %. Решта витрат домогосподарств розділяється за категоріями: інші витрати (спостерігається скорочення від 12,3 % до 9,7 %, оплата послуг (без витрат на харчування поза домом) зростає від 8,0 % до 8,7 %. Витрати на особисте підсобне господарство повільно скорочуються (від 6,7 % до 5,6 %), що також знижує можливості забезпечення населення харчовими продуктами (рис. 1.10).

Фахівці з демографічних питань стверджують, що для збереження і розвитку сільських демопоселенських структур важливе значення має балансованість вікової структури населення [1, с. 80]. Наведений аналіз вікового складу сільського населення України (рис. 1.11) показує, що частка осіб, які старше за працездатний вік, перевищує частку населення працездатного віку. Проте частка осіб молодше за працездатний вік з 2011 р. і донині має слабку тенденцію до зростання (+0,6 %), а частка осіб, які старше за працездатний вік, навпроти, скорочується

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Рис. 1.10. Витрати домогосподарств у сільській місцевості України у 2010–2017 рр. [31; 32]

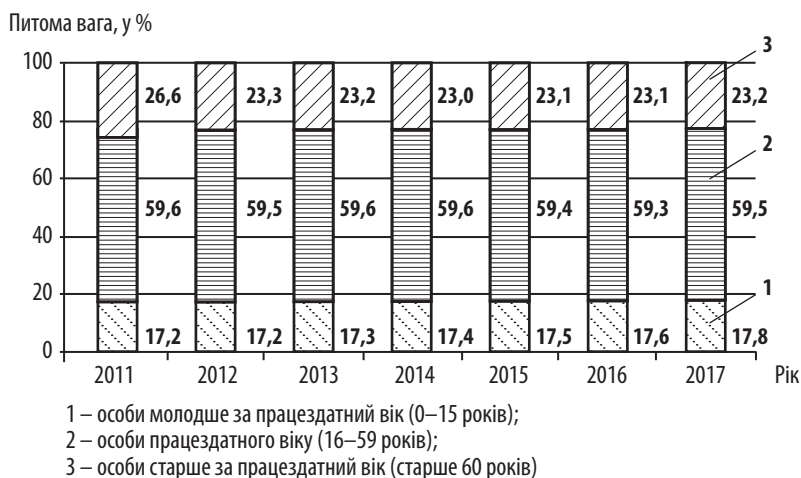

Рис. 1.11. Віковий склад сільського населення України у 2011–2017 рр. [33]

(-3,4 %). Особи працездатного віку все ще становлять більшість сільського населення України [33, с. 17].

Проте відтворюваність населення у сільській місцевості України піддається більшому ризику, ніж у міських поселеннях.

Так, за досліджуваний період за обома типами місцевості (рис. 1.12) у країні спостерігається динаміка до збільшення питомої ваги домогосподарств без дітей. Різниця домогосподарств без дітей у сільській місцевості порівняно з міськими поселеннями значно зростає, а саме від 1,6 % (2010 р.) до 5,8 % (2017 р.). Таким чином, на селі в Україні спостерігається гірша демографічна ситуація, ніж у містах.

Рис. 1.12. Характеристика домогосподарств без дітей за типом місцевості в Україні у 2010–2017 рр. [34–38]

Результатом негативних тенденцій у відтворенні сільського населення країни стало те, що станом на 01.01.2014 р. в Україні налічувалося 3023 населених пункти, у яких не було дітей до 5 років, що становило 10,6 % усіх сільських населених пунктів. При цьому 90,7 % з них – це найменш людні населення з чисельністю до 50 осіб, ще у 2136 пунктах

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

(7,5 %) не було дітей віком 6–17 років, а у 1202 (4,2 %) – молоді у віці 18–34 роки [11, с. 19–20].

Іншою причиною спустошення сіл є міграція населення до міст або в інші країни. Згідно з методологією Державної служби статистики України всі потоки міграції включають: міждержавну, внутрішньорегіональну та міжрегіональну міграцію. Прибуття / вибуття реєструється органами реєстрації при кожному окремому випадку зміни місця проживання особи. Міграційний приріст (скорочення) населення фіксує різницю між кількістю прибулих на цю територію та кількістю вибулих за її межі [12, с. 114–115]. З рис. 1.13 видно, що у 2010–2016 рр. в Україні всі потоки міграції у сільській місцевості, як прибулих фізичних осіб, так і вибулих, скорочувалися. Лише у 2015 р. зафіксований незначний сплеск за всіма потоками міграції у бік збільшення порівняно з 2014 р., збільшилася кількість прибулих на 17,6 тис. осіб і вибулих на 8 752 тис. осіб, але у 2017 р. також спостерігалось збільшення міграційних пото-

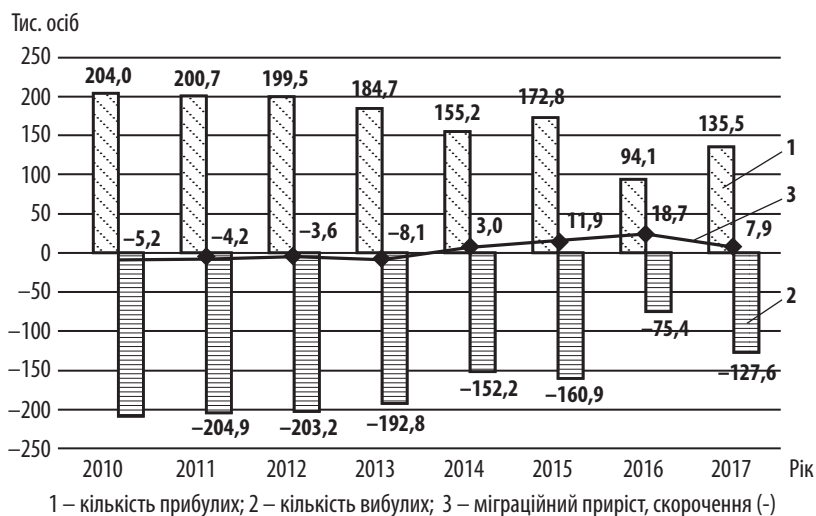

Рис. 1.13. Усі потоки міграції сільського населення в Україні у 2010–2017 рр. [13]

ків. У період 2010–2013 рр. відбулося міграційне скорочення за всіма потоками міграції, починаючи з 2014–2017 рр. спостерігався міграційний приріст.

Більш докладне дослідження міграції показало, що міждержавна міграція має позитивний баланс, але з 2012 р. і донині він повільно зменшується (рис. 1.14). Зареєстрована міждержавна міграція має значно менші обсяги, ніж внутрішня. Крім того, не враховується сезонна та тимчасова трудова міграція, масштаби якої значно більше.

Тис. осіб

Рис. 1.14. Міждержавна міграція сільського населення в Україні у 2010–2016 рр. [13]

Причини міграції сільського населення до міських поселень у загальному виді можна розділити на дві групи: економічні та соціальні. Перша група пов'язана з неможливістю сільського населення брати участь у економічній діяльності безпосередньо у сільському населеному пункті або поблизу нього. Друга група причин пов'язана із невдоволеністю населення кількістю, рівнем і якістю соціальної інфраструктури, послуг тощо.

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Індикаторами наявності економічних причин депопуляції на сільських територіях є рівень зайнятості, співвідношення середньої заробітної плати у містах і селах, рівень тіньової зайнятості тощо.

Економічно активне населення складається з населення обох статей віком 15–70 років, яке впродовж певного періоду часу забезпечує пропозицію робочої сили на ринку праці, а саме зайняте (займаються економічною діяльністю) і безробітні (не мають прибуткового заняття / знаходяться у пошуку) [39, с. 12].

Із усього працездатного населення України 30 % проживають у сільській місцевості [13].

У 2017 р. лише 6,4 % працездатного населення у сільській місцевості країни були зайняті на сільськогосподарських підприємствах. Аналіз за 2010–2017 рр. показав, що істотне скорочення зайнятих у сільськогосподарських підприємствах зафіксовано в 2013–2014 рр., надалі рівень зайнятості стабілізувався (рис. 1.15). Цей факт свідчить про відсутність робочих місць саме у сільськогосподарській діяльності, що примушує населення шукати роботу у інших сферах або на селі, або у місті. Поширеним стає зайнятість на несільськогосподарських

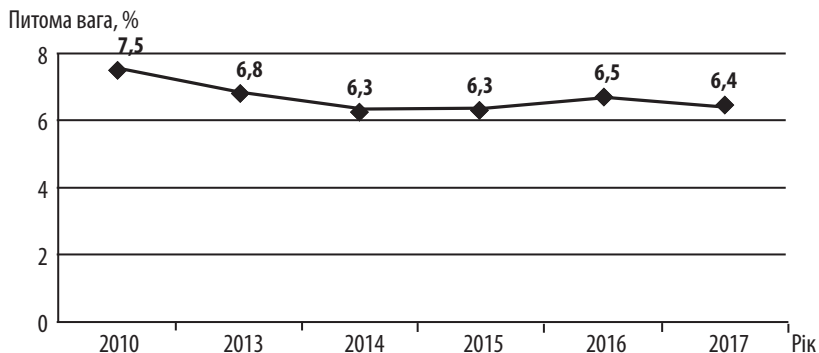

Рис. 1.15. Зайнятість працездатних осіб сільської місцевості на сільськогосподарських підприємствах в Україні у 2010–2017 рр. [13]

підприємствах, установах у містах з добовими чергуваннями, змінами або вахтовим методом.

Рівень економічної активності сільського населення менший, ніж міського населення і у середньому по Україні, у 2017 р. він склав 60,4 % проти 62,8 % у міських поселеннях та 62 % у середньому [45]. Зайняте сільське населення у 2017 р. склало 54,4 % економічно активного населення (рис. 1.17), що також менше, ніж у містах (56,9 %) та у цілому по Україні (56,1 %). Крім того, значну частину становить неформальна зайнятість, яка притаманна нашій державі.

Визначення обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки здійснюється починаючи з 1999 р. відповідно до методики, затвердженій наказом Державної служби статистики України від 29.02.2000 № 73. Вказана методика розроблена на основі положень Резолюції щодо статистики зайнятості в неформальному секторі, що прийнята на 15-й Міжнародній конференції статистиків праці (МКСП) у 1993 р. Згідно з методологією неформальна зайнятість охоплює неформальні робочі місця на підприємствах як формального, так і неформального секторів. Керівні принципи щодо статистичного визначення неформальної зайнятості були прийняті на 17-й Міжнародній конференції статистиків праці у 2003 р. З урахуванням положень цього документа Державною службою статистики України було затверджено Методологічні положення щодо визначення неформальної зайнятості [29, с. 13].

Питома вага неформально зайнятого населення сільської місцевості України у період 2010–2017 рр. скорочувалась і становила 39,6 % від зайнятого населення у 2017 р. (рис. 1.16).

Такий високий рівень неформальної зайнятості сільського населення в країні здійснює негативний вплив на стан місцевих бюджетів і додаткове навантаження на фонди соціального захисту, що не сприяє розвитку інфраструктури сільської місцевості.

Аналіз структури доходів сільській місцевості показує, що основним джерелом доходів домогосподарств у 2010–2017 рр. були оплата праці і пенсії, а питома вага доходів від підприємницької діяльності та

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

самозайнятості були порівняно до 2010 р. значно менше, хоча і зросли у 2014–2016 рр. (рис. 1.17).

Частка зайнятих, %

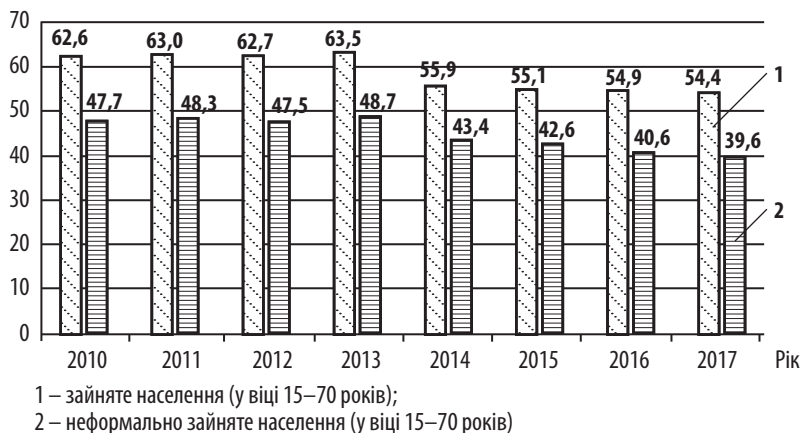

Рис. 1.16. Занятість сільського населення України у 2010–2017 рр. [39; 40; 43-45]

Питома вага у доходах, %

Рис. 1.17. Основні джерела доходів у сільській місцевості України у 2010–2017 рр. [31; 32]

Водночас слід зазначити, що середня заробітна плата у сільському господарстві, хоча і має тенденцію до збільшення, але залишається меншою, ніж у середньому по економіці (табл. 1.2). Протягом 2010–2017 рр. розрив у оплаті праці у сільському господарстві та інших видах діяльності скорочувався, що можна вважати позитивною тенденцією.

Таблиця 1.2

Динаміка середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві України у 2010–2017 рр.

Економічна діяльність	Роки							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Усього економіка, грн	2250	2648	3041	3282	3480	4195	5183	7104
Сільське господарство, грн	1422	1786	2024	2269	2476	3140	3916	5761
Співвідношення, %	63,2	67,4	66,6	69,1	71,1	74,9	75,6	81,1

Джерело: складено за даними [46]

Таким чином, аналіз економічних умов життєдіяльності сільського населення країни дозволяє визначити як основні проблеми відсутність достатньої кількості робочих місць, низький рівень оплати праці і доходів домогосподарств, високий рівень неформальної зайнятості.

Ці фактори, з одного боку, сприяють міграції сільського населення до міст (або інших держав, принаймні, на сезонні роботи), а з іншого – не дозволяють сільським громадам створити достатнє фінансове забезпечення соціальної та іншої інфраструктури.

Однією з головних інфраструктурних проблем розвитку сільських територій в Україні є незадовільний стан шляхів сполучення. Як зазначається у [2], 82 % сільських населених пунктів в країні знаходяться на відстані понад 10 км від районного центру. Можливість користуватися соціальною, побутовою та іншою інфраструктурою суттєво залежить

від стану доріг і розвиненості системи громадського транспорту на селі. Щільність автомобільних доріг загального користування становить 277 км на тис. км² території, що майже у шість разів менше, ніж у Польщі та Франції. Протягом останніх 10 років змін майже не було в усіх регіонах України, а міжрегіональні відмінності зберігаються. Найбільша щільність автомобільних доріг зафіксована у Львівському (378 км на 1 тис. км² території), Тернопільському (361 км) та Чернівецькому (355 км) регіонах. Найнижчою є щільність автошляхів з твердим покриттям у Херсонському (174 км на 1 тис. км²) та Миколаївському (195 км) регіонах (табл. А.2 Додатка А).

За даними Міністерства інфраструктури України [47], на дороги державного значення припадає 52,0 тис. км, місцеві обласні – 50 тис. км, а місцеві районні – 67,9 тис. км, які власне і є у найгіршому стані. Із загальної протяжності 159,6 тис. км (97,8 % усіх доріг) доріг з твердим покриттям дороги з удосконаленими типами покриття (цементобетонні, асфальтобетонні, чорні шосе) становлять 76,7 %, решта мають перехідні типи покриття (білі щебеневі і гравійні, бруківки). При цьому 24,3 % сіл станом на початок 2014 р. не мали доріг з твердим покриттям [2].

Майже всі дороги капітально не ремонтувалися понад 15 років, отже, 39,2 % доріг не відповідають сучасним вимогам за міцністю, а 51,1 % – за рівністю. Крім того, слабкою є система громадського транспорту, який з'єднує села з районними центрами та між собою.

Станом на 1 січня 2014 р. 7383 сільських населених пункти в Україні не мали зупинки громадського транспорту, з них 2053 знаходилися на відстані 3–5 км (1 година пішого ходу) від найближчої зупинки, 1812 пунктів – на відстані 5–10 км, а 57,4 тис. осіб у 484 пунктах мешкають на відстані понад 10 км від зупинки громадського транспорту.

Відсутність громадського транспорту у сільських населених пунктах країни, внутрішньорайонних і міжрайонних маршрутів перевезення частково є причиною неповного завантаження і занепаду соціальної інфраструктури.

Починаючи з 2013 р. кількість дошкільних закладів у сільській місцевості України знижується (рис. 1.18). Загальна їх кількість значно більша, ніж у містах, що пояснюється структурою розселення на сільських територіях.

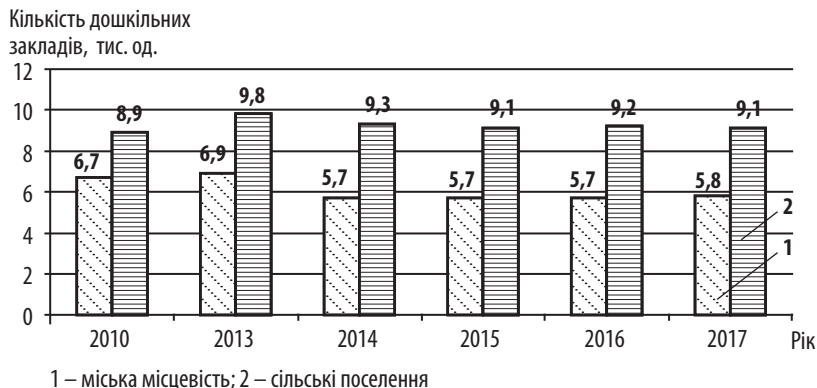

Рис. 1.18. Кількість дошкільних закладів України за типами поселень у 2010–2017 рр. [48; 49]

Водночас сільські дошкільні заклади в країні, на відміну від міських, використовуються не повністю (рис. 1.19). Якщо у містах потреба у місцях у дошкільному закладі перевищує їх наявність на 23 %, то у сільських закладах 13–14 % місць не використовуються. Частково така ситуація є наслідком негативної динаміки вікової структури сільського населення, частково неможливістю сільського населення скористатися дошкільними закладами через їх віддаленість і відсутність місцевого транспорту.

Аналогічна ситуація спостерігається і з кількістю та завантаженням загальноосвітніх навчальних закладів в Україні. За весь період спостереження, починаючи з 2010/2011 н. р., кількість закладів освіти та кількість учнів у них у сільській місцевості країни зменшуються, як показано на рис. 1.20. У розрахунку на 10 тис. сільського населення у системі освіти у 2010/2011 н. р. в Україні навчалося 988 учнів, а у 2017/2018 н. р. вже лише 906 учнів [50, с. 15].

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Кількість дітей на 100 місць,
осіб

Рис. 1.19. Навантаження на дошкільні заклади в Україні
у 2010–2017 рр. [48; 49]

Кількість закладів,
тис. од.

Кількість учнів,
млн осіб

Рис. 1.20. Освітній простір у сільській місцевості України
в 2010–2017 рр. [50]

Водночас слід зазначити, що можливості учнів отримати повну загальну середню освіту у сільській місцевості країни обмежені. На початок 2017/2018 н. р. у сільських поселеннях лише 54,5 % навчальних

закладів забезпечували повну середню освіту (5756 закладів I–III ступеня та 7 закладів II–III ступеня), у той час як у міських поселеннях таких закладів 84 % (за даними [50]). Отже, учні старших класів (10–11 або 10–12 класів) або відповідних курсів професійно-технічних закладів майже у половині випадків мають навчатися поза межами свого населеного пункту.

Реформа системи освіти та децентралізація в Україні має сприяти виправленню ситуації, але це буде можливе за умови наявності достатніх ресурсів у сільських територіальних громадах. Станом на 1 грудня 2018 р. у громадах було створено 484 опорних школи, з них 184 – у об'єднаних територіальних громадах (ОТГ), 944 філії опорних шкіл (351 – в ОТГ), 792 шкільних автобуси підвозять до опорних шкіл 39528 учнів, при цьому збережено 2829 малокомплектних класів (до 10 учнів). Водночас станом на 1 липня 2018 р. 7594,2 км доріг для підвезення учнів до опорних шкіл знаходилися у незадовільному стані (з них 49,7 % в ОТГ) [51].

Головною метою системи охорони здоров'я в Україні є забезпечення населення своєчасними й адекватними медичними послугами, їх доступність і якість [52, с. 186]. Але стан мережі закладів охорони здоров'я у сільській місцевості країни погіршується. З 2010 по 2016 рр. спостерігається значне скорочення лікарняних закладів (від 543 до 63 одиниць). Таким чином, протягом 6 років щорічно у сільській місцевості закривалося до 80 одиниць лікарняних закладів. Відповідно до скорочення лікарень спостерігалось і скорочення ліжкового фонду (рис. 1.21).

Водночас в Україні відбувається укрупнення лікарняних закладів. Так, ліжковий фонд у розрахунку на один лікарняний заклад у сільській місцевості країни зріс від 23 до 44 ліжок (рис. 1.22) [53, с. 8]. Також укрупнення лікарняних закладів у міських поселеннях відбувається значно повільніше.

За даними вибіркового обстеження самооцінки домогосподарствами стану здоров'я та доступності окремих медичних послуг, у 2017 р. серед сільських домогосподарств України 30,2 % тих, хто потребував

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

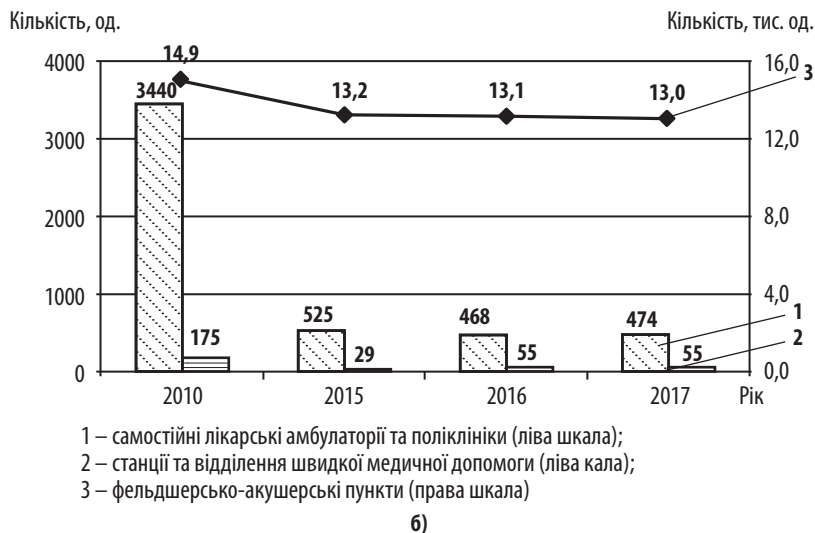
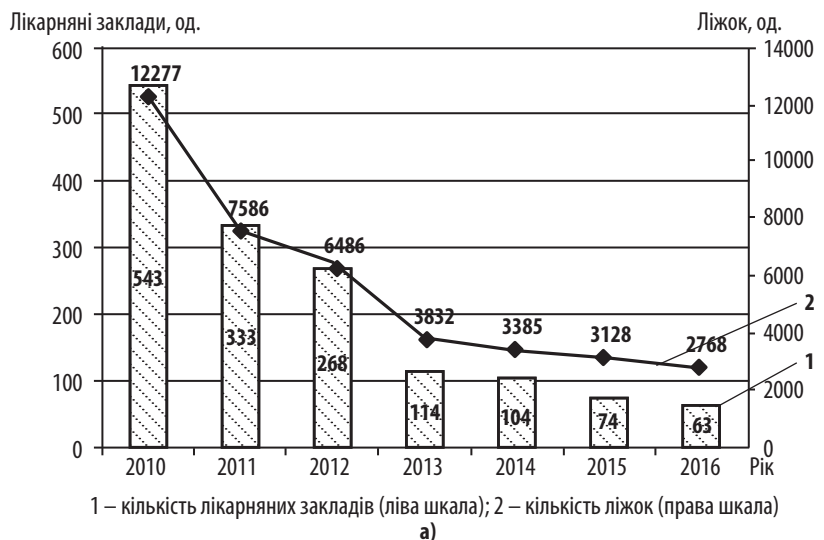

Рис. 1.21. Мережа лікарняних закладів у сільській місцевості України у 2010–2017 рр.:

а – лікарняні заклади; б – інші заклади надання медичної допомоги [53]

Кількість ліжок на заклад, од.

Рис. 1.22. Ліжковий фонд у розрахунку на один лікарняний заклад України в 2010–2017 рр. [53]

допомоги, не змогли придбати ліки або отримати допомогу. При цьому 97–98 % не змогли придбати ліки або медичне приладдя, отримати лікувальні процедури чи стоматологічну допомогу через їх високу вартість, 32,8 % не змогли відвідати лікаря, а 14 % не отримали лікувальні процедури через відсутність спеціаліста потрібного профілю [54].

Відповідно до реформи децентралізації у 20 регіонах України станом на 2 грудня 2018 р. створено 82 госпітальних округи і 40 госпітальних рад. Але ефективність такого підходу досі не визначена. Проектна мережа пунктів первинної медичної допомоги лише розробляється і не є рівномірною по районах та областях країни. Водночас скорочення кількості лікарняних закладів, їх укрупнення можуть призвести до подальшого погіршення стану системи охорони здоров'я сільського населення.

Згідно з Законом України «Про культуру» [55] одним із пріоритетів національної культурної політики є розширення культурної інфраструктури села.

Домінуючими у сільській місцевості країни закладами культури з 2010 р. і донині є клубні заклади і бібліотеки. До найменш поширених

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

закладів культури і у міській, і у сільській місцевості відносять музеї, театри, концертні організації і професійні творчі колективи [54]. Забезпеченість закладами культури у сільській місцевості України є низькою або взагалі відсутня (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Інфраструктура закладів культури у сільській місцевості України у 2010–2017 рр.

Види закладів культури	Роки							
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
	Кількість закладів культури на 1000 сільських пунктів							
Бібліотеки	520	520	520	510	480	480	480	470
Клуби	580	580	580	580	540	550	550	550
Мистецькі школи	10	10	10	10	10	10	10	10
Музеї	4	4	4	4	3	3	3	3
Театри	3	3	2	2	2	2	2	2
Концертні організації і професійні творчі колективи	1	1	1	1	1	1	1	1

Джерело: складено за даними [54]

Брак і незадовільний стан соціальної інфраструктури (освітньої, інфраструктури охорони здоров'я, культури) та низький рівень відповідних послуг також є причинами негативних тенденцій у сільських територіях країни.

Водночас житлові умови також не є задовільними для значної кількості сільських домогосподарств. Відносну перевагу мають сільські домогосподарства порівняно з міськими за розміром житлової площі. Так, за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств в Україні у 2011, 2013, 2015 рр., для переважної більшості домогосподарств (від 66,8 % до 70,1%) забезпеченість житловою площею становить понад 13,65 м² на одну особу (рис. 1.23).

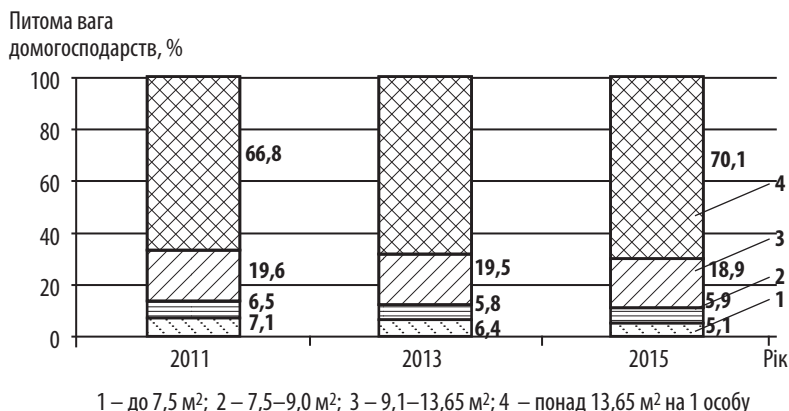

Рис. 1.23. Розподіл домогосподарств у сільській місцевості за розміром житлової площі на 1 особу в Україні у 2011–2015 рр. [58–60]

Це населення, яке вважається забезпеченим житловими умовами, згідно зі ст. 47, 48 Житлового кодексу (норма у $S = 13,65 \text{ м}^2$ використовується для включення у чергу на поліпшення житлових умов) [56]. Решта населення в країні потребує поліпшення житлових умов. Проте через невідповідність методології відбувається певне викривлення інформації. Державна служба статистики України не оприлюднює статистичних показників відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» [57, ст. 3] і Постанови КМУ №7 80 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» [30], де розмір житлової площі на одну особу дорівнює 21 м^2 , що не дає змогу виділити частину населення, яка мешкає за цим рекомендованим рівнем забезпеченості житлом.

Проте забезпечення гідних умов у помешканнях в сільській місцевості України залишається вкрай слабким (табл. 1.4). Через низький рівень доходів і старіння населення, віддаленість від інфраструктури покращити житлові умови самотужки сільське населення не в змозі. Разом із незадовільним рівнем освітніх, медичних, культурних і соціальних послуг це посилює негативні демографічні тенденції в країні.

Таблиця 1.4

Обладнання квартир у житлових будинках і нежитлових будівлях у сільській місцевості України станом на 1 січня 2018 р.

Питома вага квартир, обладнаних							
водопро- водом	гарячим водопо- стачанням	каналі- зацією	опаленням			газом	
			центрально- ним	від індиві- дуальних установок	підчним	природ- ним	скрапле- ним
31,5	19,1	27,7	1,2	49,5	44,2	53,8	30,3

Джерело: складено за даними [61]

Слід також зазначити, що екологічний стан сільських територій України взагалі не стає предметом уваги місцевої або обласної влади. Однією з головних проблем є наявність великої кількості несанкціонованих звалищ, відсутність на селі системи вивезення та утилізації неорганічних відходів, невикористаних добрив тощо. Це посилює ризики здоров'я сільського населення країни і сприяє спустошенню окремих поселень [62].

Проведений аналіз проблем сільських територій України показав, що виникає цикл зворотного зв'язку за типом «порочне коло», за якого незадовільний стан соціальної інфраструктури підвищує міграційні настрої сільського населення, яке залишає сільські населенні пункти, через малу комплексність шкіл, дошкільних і лікарняних закладів, вони укріплюються або закриваються, що погіршує рівень надання соціальних послуг і звужує соціальну інфраструктуру [62].

Разом економічні й інфраструктурні причини підвищення міграції, зменшення сільського населення та його старіння призводять до погіршення демографічної ситуації в країні, депопуляції та спустошення сільських територій. Віддалені від економічних центрів або від дорожньо-транспортної інфраструктури населені пункти втрачають освітній простір, заклади охорони здоров'я, що змушує мешканців українських сіл покидати поселення [10].

Сільські території – це місце розвитку, проживання, простір виробничо-господарської, соціальної, духовно-культурної, політичної діяльності, а також поселенська мережа, природний ландшафт і життєве середовище. Таким чином, сільські поселення країни треба розглядати як цілісну систему загалом, а не тільки її окремі елементи. Такий підхід дає можливість досягти збалансованого розвитку, подолати міжгалузеві, внутрішньо- та міжрегіональні диспропорції, інтегрувати сільську та міську підсистеми суспільства на рівних умовах. Водночас базовою галуззю для сільських поселень країни є саме аграрне виробництво, яке має створити економічне підґрунтя розвитку сільських територій [62].

1.2. Тенденції розвитку аграрної сфери України

Використання природних можливостей чорноземних ґрунтів і сприятливих агрокліматичних умов створюють умови для зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, що робить на сьогодні Україну одним з провідних виробників та експортерів продукції сільськогосподарства в світі. Зростання обсягів сільськогосподарського виробництва в Україні зумовлено розширенням посівних площ і збільшенням продуктивності виробництва.

Станом на 1 січня 2016 р. 70,8 % території України (42,7 млн га із 60,4 млн га загальної площі) класифікувалося як землі сільськогосподарського призначення, зокрема, 32,5 млн га ріллі, 2,4 млн га сіножатей та 5,4 млн га пасовищ (табл. 1.5). Половину площі ріллі складають чорноземи – найпродуктивніший тип ґрунту в світі. Україна володіє майже третиною світових площ чорноземів.

Період 2010–2017 рр. характеризується зростанням посівної площі сільськогосподарських культур у країні на 2,6 %, або на 698 тис. га (табл. 1.6). Структурні зміни вказують на значне збільшення питомої ваги під засів технічних культур (+ 8,6 %), що відбулося за рахунок скорочення зернових і зернобобових (- 3,4 %), картоплі та овочевих баштанних (- 2,5 %) і кормових (- 2,7 %) культур.

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Таблиця 1.5

**Загальна земельна площа та розподіл сільськогосподарських угідь
в Україні на 1 січня 2016 р., тис. га**

Показники	Загальна земельна площа	Сільськогоспо- дарські угіддя	З них		
			рілля	сіножаті	пасовища
Усього земель	60354,9	42726,4	32541,3	2406,4	5434,1
Землі сільськогосподарсь- ких підприємств і громадян	37747,6	36453,3	31131,9	1570,6	2830,2
у тому числі					
землі сільськогосподарсь- ких підприємств, з них:	21450,8	20746,9	19476,1	404,4	664,3
державних	1118,1	937,0	773,9	33,2	95,4
недержавних	20332,7	19809,9	18702,2	371,2	568,9
землі громадян	16296,8	15706,4	11655,8	1166,2	2165,9
Землі користувачів інших категорій	22607,3	6273,1	1409,4	835,8	2603,9

Джерело: складено за даними [63]

Таблиця 1.6

**Структура посівних площ сільськогосподарських культур в Україні
у 2010 р. і 2017 р., тис. га**

Показники	2010 р.	Питома вага, %	2017 р.	Питома вага, %
Уся посівна площа	26736	100,0	27434	100,0
Зернові та зернобобові культури	15128	56,6	14607	53,2
Технічні культури	7138	26,7	9677	35,3
Картопля і овоче-баштанні культури	1961	7,3	1324	4,8
Кормові культури	2509	9,4	1826	6,7

Джерело: складено за даними [63]

Зростання продуктивності виробництва в сільському господарстві країни впливає на посилення його ролі в українській економіці (табл. 1.7).

Питома вага агропромислової продукції у ВВП зросла на 2,8 % з 7,4 % у 2010 р. до 10,2 % у 2017 р.

Питома вага зайнятого у сільському господарстві населення країни збільшилась на 2,3 % і складає 17,7 % (2,9 млн осіб) від загальної кількості працюючого населення країни (16,2 млн осіб).

Частка експорту агропромислової продукції в експорті товарів з України становило 41,0 % у 2017 р. і збільшилась на 21,7% порівняно із показниками 2010 р.

Частка імпорту агропромислової продукції в імпорті товарів у країну становило 8,7 % у 2017 р. і зменшилась на 0,8% порівняно із показниками 2010 р.

Обсяг валової продукції сільського господарства в Україні у 2017 р. порівняно з 2010 р. збільшився на 27,8 % (+ 54,3 млрд грн) і становив 249,2 млрд грн, в тому числі в галузі рослинництва збільшився на 44,1 % (+ 54,9 млрд грн) і склав 179,5 млрд грн, а в галузі тваринництва зменшився на 0,9 % (- 0,7 млрд грн) і дорівнює 69,7 млрд грн. У 2010 р. питома вага обсягу валової сільськогосподарської продукції рослинництва в Україні складала 63,9 % (124,6 млрд грн), тваринництва – 36,1 % (70,3 млрд грн), тоді як у 2017 р. частка продукції рослинництва збільшилась до 72,0 %, продукція тваринництва відповідно зменшилась до 28,0 %.

У 2017 р. 56,4 % всієї валової продукції сільського господарства в Україні забезпечували сільськогосподарські підприємства, 43,6 % господарства населення, в тому числі в рослинництві – 60,5 % та 39,5 %, тваринництві – 45,8 % та 54,2 % відповідно. Період 2010–2017 рр. характеризується зростанням питомої ваги валової продукції, виробленої сільськогосподарськими підприємствами, на 8,1 %, у тому числі в рослинництві – на 6,9 %, в тваринництві – на 7,0 %.

В Україні нараховується понад 4,5 млн домогосподарств, на кожне з яких в середньому припадає 1,8 га землі, які вирощують сільськогос-

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Таблиця 1.7

Динаміка продуктивності виробництва в сільському господарстві України у 2010 – 2017 рр.

Показник	Од. виміру	Роки							
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Питома вага продукції сільського господарства у ВВП	%	7,4	8,2	7,8	8,8	10,1	12,1	11,7	10,2
Частка експорту агропромислової продукції в експорті товарів з країни	%	19,3	18,7	26,0	26,9	30,9	38,2	42,0	41,0
Частка імпорту агропромислової продукції в імпорті товарів у країну	%	9,5	7,7	8,9	10,6	11,1	9,3	9,9	8,7
Питома вага працюючих у сільському господарстві у чисельності працюючих в країні	%	15,4	16,8	17,2	17,5	17,1	17,5	17,6	17,7

Джерело: [63]

подарську продукцію переважно для власного споживання, і в 2017 р. вони обробляли 30,3 % від загальної посівної площі та виробили 43,6 % від загального обсягу валової сільськогосподарської продукції в країні (табл. 1.8).

Решта обсягу сільськогосподарської продукції в країні – 56,4 % – була вироблена сільськогосподарськими підприємствами. У 2017 р. налічувалось 45,6 тис. сільськогосподарських підприємств, кожне з яких обробляло в середньому 422,7 га рілля. В Україні нараховується 34,1 тис. фермерських господарств, на кожне з яких приходить в середньому 125,9 га посівних площ, разом вони обробляли 15,7 % і виробили 8,7 % від обсягу валової сільськогосподарської продукції, в тому числі рослинництва – 11,3 %, тваринництва – 2,0 % (табл. 1.8).

Найбільшими виробниками сільськогосподарської продукції є агрохолдинги. У 2017 р. в Україні налічувалось 93 сільськогосподарських підприємства, які обробляють більше 10 тис. га сільськогосподарської землі, проти 80 підприємств у 2012 р. Земельний банк в обробці агрохолдингами виріс з 5,6 млн га у 2012 р. до 6,0 млн га у 2017 р. [64].

Валове виробництво аграрних холдингів за 2017 р. склало 55,9 млрд грн, або 22,4 % від загального обсягу по країні, в тому числі частка у виробництві продукції рослинництва – 20,0 %, тваринництва – 29,0 %. В середньому кожним із них вироблено 601,1 млн грн сільськогосподарської продукції на площі у 64,5 тис. га (табл. 1.8).

Лідерами по земельному банку України є: «Кернел» – 600 тис. га, UkrLandFarming – 570 тис. га, «Агропросперіс» (NCH) – 410 тис. га, МХП – 366 тис. га, Астарта-Київ – 248 тис. га, Мрія Агрохолдинг – 165 тис. га, ІМК – 137 тис. га, Агротон – 122 тис. га, Agro Generation&Harmelia – 120 тис. га, Укрпромінвест – 120 тис. га, ГП Епіцентр – 106 тис. га, Агрейн – 106 тис. га, HarvEast – 97 тис. га, Приват Агро Холдинг – 87 тис. га, АСТ – 86 тис. га [64].

У регіональному вимірі найбільша кількість агрохолдингів у 2017 р. знаходилась у Київській (32), Чернігівській (28) та Полтавській (26) областях, найменша – у Закарпатській (1), Луганській (5) і Чернівецькій (5) областях [64].

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Таблиця 1.8

Структура господарської діяльності в сільському господарстві України у 2017 р.

Категорія господарств	Кількість, тис. од.	Обсяг валової продукції, млн грн	Питома вага, %	Обсяг валової продукції на 1 господарство, млн грн	Повна площа, тис. га	Питома вага, %	Повна площа на 1 господарство, га
Разом	х	249157,0	100,0	х	27434,0	100,0	х
Сільськогосподарські підприємства	45,6	140535,2	56,4	3,1	19108,1	69,7	422,7
в тому числі:							
фермерські господарства	34,1	22101,4	8,7	0,6	4299,3	15,7	125,9
агрохолдинги	0,093	55900,0	22,4	601,1	6000,0	21,9	64516,1
інші	11,407	62533,8	25,3	-598,6	8808,8	32,1	772,2
Домогосподарства	4540,4	108621,8	43,6	0,024	8325,9	30,3	1,8

Джерело: складено за даними [63; 64]

Аграрні холдинги концентрують значні фінансові ресурси країни в управлінні, мають вихід на експортні ринки, доступ до технологій та політичний вплив на місцевому та національному рівнях. Наявність серед акціонерів представників потужних міжнародних компаній надає таким підприємствам додаткових переваг у відстоюванні своїх інтересів на міжнародному рівні. Агрохолдинги та засновані іноземними компаніями посередницькі торгові підприємства (зернотрейдери) виступають основними експортерами сільськогосподарської продукції. Вони є лідерами в сегментах ринку АПК, на яких спеціалізуються, та відіграють важливу роль у формуванні сільськогосподарського ринку України.

На сьогодні виробництво продукції рослинництва в країні є найбільш перспективним напрямком господарської діяльності, що впливає на забезпечення продовольчої безпеки. Ринок зернових культур в Україні є одним із постійно зростаючих та інвестиційно привабливих. За 2010–2017 рр. обсяги виробництва зернових культур у країні збільшились в 1,6 разу – з 39,3 млн т до 61,9 млн т. Зернові культури займають значну питому вагу у загальному обсязі рослинної продукції сільського господарства України (*табл. 1.9*).

У структурі виробництва зернових культур країни найбільшу питому вагу мають пшениця, ячмінь і кукурудза, які формують близько 96 % всієї виробленої продукції. Протягом 2010–2017 рр. в Україні змінилась структура виробництва пшениці – з 42,9 % до 42,2 %, ячменя – з 21,6 % до 13,4 %, кукурудзи – з 30,4 % до 39,8 % в загальному обсязі продукції, що свідчить про тенденції зменшення вирощування високоякісних сортів зернових культур на користь фуражного та кормового зерна.

Серед світових виробників зернових культур Україна займає вагомі позиції, зокрема, по вирощуванню пшениці – 7 місце (після ЄС, Китаю, Індії, Росії, США, Канади), кукурудзи – 8 місце (після США, Китаю, Бразилії, ЄС, Аргентини, Індії, Мексики), ячменю – 4 місце (після ЄС, Росії, Австралії) [64].

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Таблиця 1.9

Виробництво зернових культур в Україні у 2010–2017 рр.

Показник	Од. виміру	Роки										Темп зміни, % 2010/2017 рр.
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	10	11	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11		
Виробництво												
Зернові культури	тис. т	39271	56747	46216	63051	63859	60126	66088	61917			158
з них:												
пшениця	тис. т	16851	22324	15763	22279	24114	26532	26043	26158			155
жито	тис. т	465	579	677	638	478	391	392	507			109
ячмінь	тис. т	8485	9098	6936	7562	9046	8288	9436	8285			98
овес	тис. т	459	506	630	467	613	488	500	471			103
кукурудза на зерно	тис. т	11953	22838	20961	30950	28497	23328	28075	24669			206
просо	тис. т	117	279	157	102	178	213	190	84			72
гречка	тис. т	134	282	239	179	167	128	176	180			134
Зернобобові (всього)	тис. т	592	491	473	372	481	502	877	1239			209
Урожайність												
Зернові культури	ц на 1 га	26,9	37,0	31,2	39,9	43,7	41,1	46,1	42,5			158

Закінчення табл. 1.9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
з них:										
пшениця	ц на 1 га	26,8	33,5	28,0	33,9	40,1	38,8	42,10	41,1	153
жито	ц на 1 га	16,7	20,7	22,7	22,8	25,8	25,9	27,3	29,6	177
ячмінь	ц на 1 га	19,7	24,7	21,1	23,4	30,1	29,5	33	33,1	168
овес	ц на 1 га	14,8	18,1	20,9	19,4	25,1	23,2	24,0	23,9	161
кукурудза на зерно	ц на 1 га	45,1	64,4	47,9	64,1	61,6	57,1	66,0	55,1	122
просо	ц на 1 га	13,7	17,8	10,3	13,1	18,0	18,9	17,6	15,0	109
гречка	ц на 1 га	6,7	9,9	8,7	10,6	12,2	10,0	11,5	9,7	145
Зернобобові (всього)	ц на 1 га	15,1	14,6	15,6	14,5	21,4	20,4	27,3	24,6	163

Джерело: складено за даними [64]

В Україні за період 2010–2017 рр. урожайність зернових культур у середньому збільшилась в 1,6 разу, в тому числі пшениці – в 1,5 разу, кукурудзи – у 2,1 разу, жита – в 1,8 разу, ячменю – в 1,7 разу, вівса – в 1,6 разу та зернобобових культур – в 1,6 разу.

Урожайність зернових культур, вирощених агрохолдингами у 2017 р., є вищою порівняно із середніми показниками в країні, зокрема, пшениці – 5,0 т/га (проти 4,1 т/га середньої в Україні), кукурудзи – 6,8 т/га (5,4 т/га), ячменю – 4,9 т/га (3,3 т/га) відповідно.

Натомість урожайність української пшениці (як в цілому по країні, так і по агрохолдингах) залишається нижчою, ніж у країнах ЄС (5,7 т/га) і Китаї (5,4 т/га); кукурудзи – ніж у США (11,1 т/га), Канаді (10,0 т/га), країнах ЄС (7,2 т/га) і Китаї (6,1 т/га) [64].

У структурі виробництва технічних культур країни найбільшу питому вагу мають цукрові буряки (фабричні) та олійні культури, які формують близько 100 % всієї виробленої продукції (табл. 1.10). Обсяги виробництва цукрових буряків в Україні збільшились в 1,1 разу, з 13,7 млн т у 2010 р. до 14,9 млн т у 2017 р.; олійних культур – зросли в 1,8 разу, з 10,0 млн т до 18,4 млн т відповідно.

Протягом 2010–2017 рр. в Україні змінилась структура виробництва технічних культур: питома вага цукрових буряків (фабричних) – з 57,8 % до 44,7 %, олійних культур – з 42,2 % до 55,3 % у загальному обсязі рослинної продукції. Зміна структури олійних культур у цей період має такий вигляд: соняшник – з 28,5 % до 36,8 % (збільшення виробництва в 1,8 разу); соя – з 7,1 % до 11,7 % (збільшення в 2,3 разу); ріпак – з 6,2 % до 6,6 % (збільшення в 1,5 разу).

Серед світових виробників технічних культур Україна займає вагомі позиції, зокрема, з вирощування соняшнику – 1 місце, сої – 8 місце (після США, Бразилії, Аргентини, Китаю, Парагваю, Індії, Канади), ріпаку – 7 місце (після ЄС, Канади, Китаю, Індії, Японії, Австралії) [64].

За 2010–2017 рр. в Україні у середньому урожайність технічних культур зростає: цукрових буряків (фабричних) – в 1,7 разу; соняшнику – в 1,4 разу; сої – в 1,2 разу; ріпаку – в 1,6 разу.

Таблиця 1.10

Виробництво технічних культур в Україні у 2010–2017 рр.

Показник	Од. виміру	Роки								Темп зростання, 2017 р. до 2010 р., %
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
Виробництво										
Цукрові буряки (фабричні)	тис. т	13749,2	18740,5	18438,9	10789,4	15734,1	10330,8	14011,3	14881,6	108
Олійні культури – всього	тис. т	10033,0	12453,9	12074,1	16232,2	16334,2	16961,6	19192,4	18411,4	183
з них:										
соняшник	тис. т	6771,5	8670,5	87387,1	11050,5	10133,8	11181,1	13626,9	12235,5	181
соя	тис. т	1680,2	2264,4	2410,2	2774,3	3881,9	3930,6	4277,0	3899,4	232
ріпак	тис. т	1469,7	1437,4	1204,4	2351,7	2198	1737,6	1153,9	2194,8	149
Урожайність										
Цукрові буряки (фабричні)	ц на 1 га	279,5	363,3	410,8	398,9	476,5	435,8	481,5	474,9	170
Олійні культури – всього	ц на 1 га	15,2	18,4	16,9	21,6	20,4	21,0	22,5	20,6	135
з них:										
соняшник	ц на 1 га	15,0	18,4	16,5	21,7	19,4	21,6	22,4	20,2	135
соя	ц на 1 га	16,2	20,4	17,1	20,5	21,6	18,4	23,0	19,7	122
ріпак	ц на 1 га	17,0	17,3	22,0	23,6	25,4	25,9	25,7	27,9	164

Джерело: складено на основі [63]

Урожайність технічних культур, вирощених агрохолдингами в 2017 р., є вищою порівняно із середніми показниками в країні, зокрема, соняшник – 2,4 т/га (проти 2,0 т/га в середньому по Україні), сої – 2,2 т/га (2,0 т/га), ріпаку – 3,0 т/га (2,8 т/га) відповідно.

Натомість урожайність (як в цілому по країні, так і по агрохолдингах) українського соняшнику залишається нижчою, ніж у Туреччині (2,5 т/га) і Китаї (2,5 т/га); сої – ніж у США (3,3 т/га), Бразилії (3,3 т/га) і Канаді (2,8 т/га); ріпаку – ніж у країнах ЄС (3,3 т/га) [64].

За 2010–2017 рр. в Україні збільшились обсяги виробництва картоплі – в 1,2 разу, культур овочевих і баштанних – в 1,1 разу, плодових і ягідних – в 1,2 разу. Урожайність всіх культур за аналізований період у середньому в країні збільшилась, зокрема, картоплі – в 1,3 разу, овочевих і баштанних культур – в 1,2 разу, плодових і ягідних культур – в 1,3 разу (табл. 1.11).

У галузі рослинництва домогосподарств країни переважають картопля, овочі і ягоди – відповідно 98,1 %, 85,5 % і 83,7 % у 2017 р. Сільськогосподарські підприємства відіграють важливу роль у вирощуванні експортно-орієнтованих культур. Так, у 2017 р. вони виробили 77,4 % зерна, 86,6 % насіння соняшнику, 98,5 % насіння ріпаку і 95,6 % цукрового буряку (табл. 1.12), в тому числі фермерські господарства виростили 14,0 % від загального обсягу виробництва зернових, 7,4 % цукрових буряків, 19,3 % насіння соняшнику, 19,6 % насіння ріпаку.

За видами сільськогосподарських культур агрохолдинги в Україні мають значну питому вагу у виробництві зернових культур – 26,3 %, в тому числі пшениці – 23,3%, кукурудзи – 37,6%, ячменю – 9,5% та технічних культур, зокрема, ріпаку – 31,9 % і соняшнику – 22,9 %.

Період 2010–2017 рр. характеризується зростанням показників питомої ваги сільськогосподарських підприємств у виробництві зернових – на 1,5 % (з 29,8 млн т із 39,3 млн т у 2010 р. до 47,9 млн т із 61,9 млн т у 2017 р.), насіння ріпаку – на 3,6 % (з 1,4 млн т із 1,5 млн т у 2010 р. до 2,2 млн т із 2,2 млн т у 2017 р.), насіння соняшнику – на 4,1 % (з 5,6 млн т із 6,8 млн т у 2010 р. до 10,6 млн т із 12,2 млн т у 2017 р.), цукрових буряків – на 3,5 % (з 12,7 млн т із 13,7 млн т у 2010 р. до

Таблиця 1.11
Виробництво картоплі, культур овочевих і баштанних, плодових і ягідних в Україні у 2010–2017 рр.

Показник	Од. виміру	Роки						Темп зростання, 2017 р. до 2010 р., %
		2010	2013	2014	2015	2016	2017	
Виробництво								
картопля	тис. т	18704,8	22258,7	23693,4	20839,3	21750,3	22208,2	118,7
культури овочеві	тис. т	8122,4	9872,6	9637,5	9214,0	9414,5	9286,3	114,3
культури плодові та ягідні	тис. т	1746,5	2295,3	1999,1	2152,8	2007,3	2048,0	117,3
Урожайність								
картопля	ц на 1 га	132,5	159,7	176,4	161,4	165,8	167,8	126,6
культури овочеві	ц на 1 га	173,6	199,9	207,8	206,1	210,5	207,9	119,8
культури плодові та ягідні	ц на 1 га	78,2	103,5	95,2	104,5	101,9	103,1	131,8

За даними [63]

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Таблиця 1.12

Виробництво продукції рослинництва різними категоріями господарств в Україні у 2017 р., млн т

Категорія господарств	Зернові	Пшениця, %	Пшениця	Пшениця, %	Соняшник	Пшениця, %	Картопля	Пшениця, %	Цукровий буряк	Пшениця, %	Овочі	Пшениця, %	Пшениця та ягідні	Пшениця, %
Всього	61,9	100,0	2,2	100,0	12,2	100,0	22,2	100,0	14,8	100,0	9,3	100,0	2,0	100,0
Сільськогосподарські підприємства	47,9	77,4	2,2	98,5	10,6	86,6	0,4	1,9	14,2	95,6	1,3	14,5	0,3	16,3
в тому числі:														
фермерські господарства	8,7	14,0	0,4	19,6	2,4	19,3	0,1	0,5	1,1	7,4	х	х	0,1	3,7
агрохолдинги	16,3	26,3	0,7	31,9	2,8	22,9	х	х	х	х	х	х	х	х
інші	22,9	37,1	1,1	47	5,4	44,4	0,3	1,4	13,1	88,2	х	х	0,2	12,6
Домогосподарства	14,0	22,6	0,03	1,5	1,6	13,4	21,8	98,1	0,6	4,4	8,0	85,5	1,7	83,7

Джерело: сформовано на основі [63; 64]

14,2 млн т із 14,9 млн т у 2017 р.), овочів – на 3,5 % (з 1,0 млн т із 8,1 млн т у 2010 р. до 1,3 млн т із 9,3 млн т у 2017 р.). Натомість домогосподарства мають перевагу у виробництві картоплі, частка якої збільшилась на 0,7 % (з 18,2 млн т із 18,7 млн т у 2010 р. до 21,8 млн т із 22,2 млн т у 2017 р.), плодових і ягідних культур – на 0,1 % (з 1,5 млн т із 1,7 млн т у 2010 р. до 1,7 млн т із 2,0 млн т у 2017 р.).

У країні активно розвивається органічне землеробство. На початок 2017 р. Україна займала 11-те місце серед країн Європи та 20-те місце у світі за загальною площею сільськогосподарських угідь, сертифікованих як органічні. Площа органічних земель становило 421 тис. га і збільшилась за останні десять років майже вдвічі (242 тис. га) [65].

У структурі виробництва органічної продукції в Україні переважає вирощування зернових – 48,1 % (7-ме місце серед країн-виробників органічних зернових), олійних культур – 16 % (5-те місце у світі), бобових – 4,6 % (7-ме місце), набуває розвиток вирощування овочів – 2,0 % (10-те місце) і фруктів - 0,6 % [65].

Середня окупність інвестицій в українське органічне землеробство (за інформацією комерційної служби Посольства США в Україні) становить близько 300 %, що робить органічний ринок одним із найпривабливіших напрямів для інвестицій в країну [66].

Сертифікат про виробництво органічної продукції в Україні (за інформацією «Органік Стандарт», серпень 2017 р.) отримали 485 підприємств, більшість з яких (244) займаються рослинництвом. У країні набуває розвиток вирощування органічних дешевих культур, зокрема ягід.

Отже, внутрішнє споживання органічної продукції в Україні залишається на низькому рівні, показник на душу населення складає 3 € проти 53,7 € в європейських країнах. За обсягом внутрішнього ринку органічних продуктів Україна займає 25-те місце в Європі, з 1 га органічних угідь на внутрішній ринок потрапляє продукції на 50 € проти 2345 € в Європі [65].

Україна є важливим постачальником органічної продукції на європейські ринки, експортуються зернові, олійні та бобові культури,

дикорослі ягоди, гриби, горіхи та лікарські трави. Обсяг органічної продукції, експортованої з країни за 2016 р. склав близько 300 тис. т на суму понад 65 млн дол. США (за даними органа сертифікації «Органік Стандарт»). Імпортерами української органічної продукції є Нідерланди, Німеччина, Велика Британія, Італія, Австрія, Польща, Швейцарія, Бельгія, Чехія, Болгарія та Угорщина [67].

Показники галузі тваринництва в Україні за період 2010–2017 рр. характеризуються скороченням поголів'я практично всіх, крім птиці, видів тварин: великої рогатої худоби – на 22,4 % (з 4,5 млн голів у 2010 р. до 3,5 млн голів у 2017 р.), в тому числі корів – на 23,3 % (з 2,6 млн голів у 2010 р. до 2,0 млн голів у 2017 р.); свиней – на 23,2 % (з 8,0 млн голів у 2010 р. до 6,1 млн голів у 2017 р.), вівець і кіз – на 24,4 % (з 1,7 млн голів у 2010 р. до 1,3 млн голів у 2017 р.). Незначне зростання спостерігається у вирощуванні птиці – на 0,5 % (з 203,8 млн голів у 2010 р. до 204,8 млн голів у 2017 р.).

Кількість сільськогосподарських тварин, вирощених різними категоріями господарств в Україні у 2017 р., наведено в *табл. 1.13*.

За даними 2017 р., в країні переважають домогосподарства, що утримують велику рогату худобу, у тому числі корів, вівець а кіз, відповідно 67,0 %, 76,9 % і 85,7 % від загальної кількості сільськогосподарських тварин. Частка сільськогосподарських підприємств є більшою у вигодовуванні свиней – 54,1 % і птиці – 54,9 %, у тому числі питома вага фермерських господарств залишається низькою – від 1,6 % (птиця) до 3,9 % (свині). Агрохолдинги переважають у вирощуванні свиней – 45,8 % і птиці – 48,8 %.

Для галузі тваринництва України характерним є зростання виробництва м'яса в 1,1 разу, з 2,1 млн т у 2010 р. до 2,3 млн т у 2017 р.; скорочення виробництва яєць на 9,0 % з 17,1 млрд шт. до 15,5 млрд шт. і молока – на 9,0 % з 11,2 млн т до 10,3 млн т відповідно (*табл. 1.14*).

У структурі виробництва м'яса в Україні найбільшу питому вагу мають яловичина та телятина, свинина та м'ясо птиці, які формують близько 98 % всієї виробленої продукції. Протягом 2010–2017 рр.

Таблиця 1.13

Кількість сільськогосподарських тварин в Україні у 2017 р., тис. голів

Категорія господарств	Велика рогата худоба	Питома вага, %	в т.ч. корови	Питома вага, %	свині	Питома вага, %	Вівці та кози	Питома вага, %	Птиця свійська	Питома вага, %
Всього	3530,8	100	2017,8	100	6109,9	100	1309,3	100	204830,9	100
Сільськогосподарські підприємства	1166,6	33,0	466,6	23,1	3303,6	54,1	187,0	14,3	112512,3	54,9
в тому числі:										
фермерські господарства	106,5	3,0	39,2	1,9	238,9	3,9	46,2	3,5	3177,5	1,6
агрохолдинги	300,0	8,5	х	х	2800,0	45,8	х	х	100000,0	48,8
інші	760,1	21,5	х	х	264,7	4,4	х	х	9334,8	4,5
Домогосподарства	2364,2	67,0	1551,2	76,9	2806,3	45,9	1122,3	85,7	92318,6	45,1

Джерело: складено на основі [63; 64]

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Таблиця 1.14

Виробництво продукції тваринництва в Україні у 2010–2017 рр.

Показники	Од. виміру	Роки								Темп зміни, 2017 р. до 2010 р.
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	
М'ясо, усього	тис. т	2059,0	2143,8	2209,6	2260,4	2359,6	2322,6	2323,6	2318,2	113
за видами:										
яловичина та телятина	тис. т	427,7	399,1	388,5	412,2	412,7	384	375,6	363,5	85
свинина	тис. т	631,2	704,4	700,8	711,7	742,6	759,7	747,6	735,9	117
баранина та козятина	тис. т	21,0	19,6	19,7	14,4	14,4	13,7	13,4	13,5	64
м'ясо птиці	тис. т	953,5	995,2	1074,7	1096,2	1164,7	1143,7	1166,8	1184,7	124
кролятина	тис. т	13,5	14,0	14,2	13,9	13,4	13,3	12,2	12,2	90
конина	тис. т	12,1	11,5	11,7	12,0	11,8	8,2	8,0	8,4	69
Яйця	млрд шт.	17,1	18,7	19,1	19,1	19,6	16,8	15,1	15,5	91
Молоко	млн т	11,2	11,1	11,4	11,2	11,1	10,6	10,4	10,3	91

Джерело: складено на основі [63]

структура виробництва збільшилась у бік м'яса птиці з 46,3 % до 51,1 % і свинини – з 30,7 % до 31,7 %, інші види мають тенденцію до скорочення.

Структуру виробництва продукції тваринництва в країні різними категоріями виробників наведено в *табл. 1.15*. Домогосподарства переважають у виробництві молока та яловичини, виробивши у 2017 р. 73,1 % і 74,0 % від загального обсягу по кожній з категорій цих продуктів відповідно. Частина сільськогосподарських підприємств у виробництві м'яса птиці становила 85,4 % від загального обсягу, свинини – 50,5 % і яєць – 53,9 %, у тому числі, питома вага фермерських господарств у виробництві продукції тваринництва залишається низькою, від 0,6 % у виробництві яєць до 2,8 % у виробництві свинини. Агрохолдинги переважають у виробництві м'яса птиці – 74,2 % і мають значну питому вагу у виробництві свинини – 26,7 % та яєць – 47,0 %.

Період 2010–2017 рр. в Україні характеризувався зростанням показників питомої ваги сільськогосподарських підприємств у виробництві продукції тваринництва, а саме молока – на 7,2 % (з 2,2 млн т із 11,2 млн т у 2010 р. до 2,8 млн т із 10,3 млн т у 2017 р.), яловичини – на 1,5 % (з 104,7 тис. т із 427,7 тис. т у 2010 р. до 160,6 тис. т із 617,3 тис. т у 2017 р.), свинини – на 9,9 % (з 255,9 тис. т із 631,2 тис. т у 2010 р. до 515,5 тис. т із 1021,6 тис. т у 2017 р.), м'яса птиці – на 4,4 % (з 772,0 тис. т із 953,5 тис. т у 2010 р. до 1332,9 тис. т із 1561,0 тис. т у 2017 р.). Натомість у виробництві яєць перевагу мають домогосподарства, частка яких збільшилась на 6,2 % (з 6,8 млрд шт. із 17,1 млрд шт. у 2010 р. до 7,2 млрд шт. із 15,5 млрд шт. у 2017 р.).

Наведені в *табл. 1.16* показники забезпеченості населення країни сільськогосподарською продукцією у 2010–2017 рр. свідчать про скорочення споживання таких видів продуктів, як м'ясо і м'ясопродукти (- 0,3 кг на одну особу), молоко та молочні продукти (- 6,4 кг на одну особу), яйця (- 17,0 шт. на одну особу), хлібні продукти (- 10,5 кг на одну особу), риба та рибні продукти (- 3,7 кг на одну особу). Збільшення є характерним для овочевих і плодово-ягідних культур.

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Таблиця 1.15

Виробництво продукції тваринництва різними категоріями господарств в Україні у 2017 р., тис. т

Категорія господарств	М'ясо всього	Пітрома вага, %	Яловичина	Пітрома вага, %	Свинина	Пітрома вага, %	М'ясо птиці	Пітрома вага, %	Молоко	Пітрома вага, %	Яйця (млн шт.)	Пітрома вага, %
Всього	3266,9	100,0	617,3	100,0	1021,6	100,0	1561	100,0	10279,6	100,0	15525,9	100,0
Сільськогосподарські підприємства	2013,2	61,6	160,6	26,0	515,5	50,5	1332,9	85,4	2764,7	26,9	8365,3	53,9
в тому числі:												
фермерські господарства	81,3	2,5	16,8	2,7	28,1	2,8	36	2,3	194,8	1,9	89,1	0,6
агрохолдинги	1479	45,3	47	7,6	273	26,7	1159	74,2	876	8,5	7300	47,0
інші	452,9	13,8	96,8	15,7	214,4	21	137,9	8,9	1693,9	16,5	976,2	6,3
Домогосподарства	1253,7	38,4	456,7	74,0	506,1	49,5	228,1	14,6	7514,9	73,1	7160,6	46,1

Джерело: складено на основі [63; 64]

Таблиця 1.16

Споживання основних продуктів харчування в Україні у 2010 і 2017 рр.,
кг на одну особу в рік

Види продуктів	Факт за 2010 р.	Факт за 2017 р.	Відхилення 2017 р. від 2010 р. (+,-)	Норма споживання (раціональна)	Відхилення від норми (+,-)
М'ясо та м'ясопродукти, у т. ч. субпродукти	52,0	51,7	-0,3	80,0	-28,3
Молоко та молочні продукти	206,4	200,0	-6,4	380,0	-180,0
Яйця, шт.	290,0	273,0	-17,0	290,0	-17,0
Хлібні продукти (хліб та макаронні вироби)	111,3	100,8	-10,5	101,0	-0,2
Картопля	128,9	143,4	14,5	124,0	+19,4
Овочі та баштанні продовольчі культури	143,5	159,7	16,2	161,0	-1,3
Плоди, ягоди та виноград	48,0	52,8	4,8	90,0	-37,2
Риба та рибні продукти	14,5	10,8	-3,7	20,0	-9,2
Цукор	37,1	30,4	-6,7	38,0	-7,6
Олія	14,8	11,7	-3,1	13,0	-1,3

Джерело: складено на основі [63]

Порівняльний аналіз фактичного споживання основних продуктів харчування в Україні та норм, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» [29], та визначеного Міністерством охорони здоров'я України «Орієнтовного набору основної продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення на 2005–2015 роки» [18], вказує на недостатнє забезпечення населення країни всіма продуктами, крім картоплі, найбільше такими: м'ясо та м'ясопродукти, у тому числі субпродукти,

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Таблиця 1.17

Структура сільськогосподарського ринку України у 2017 р., %

Категорія виробників	Сільське господарство	в тому числі, у %:													
		рослинництво	по видах							тваринництво	по видах				
			зернові	ріпак	соняшник	картопля	цукровий буряк	овочеві	плодові та ягідні		яловичина	свинина	м'ясо птиці	молоко	яйця
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Сільськогосподарські підприємства	56,4	60,5	77,4	98,5	86,6	1,9	95,6	14,5	16,3	48,5	26,0	50,5	85,4	26,9	53,9
в тому числі:															
фермерські господарства	8,7	11,3	14,0	19,6	19,3	0,5	7,4	x	3,7	2,0	2,7	2,8	2,3	1,9	0,6
агрохолдинги	22,4	20,0	26,3	31,9	22,9	x	x	x	x	29,0	7,6	26,7	74,2	8,5	47,0
інші	25,3	29,2	37,1	47	44,4	1,4	88,2	x	12,6	17,5	15,7	21	8,9	16,5	6,3
Домогосподарства	43,6	39,5	22,6	1,5	13,4	98,1	4,4	85,5	83,7	54,2	74,0	49,5	14,6	73,1	46,1

при нормі 80 кг на одну особу за рік фактично – 51,7 кг (-28,3 кг), молоко та молочні продукти – 380 кг та 200 кг (-180 кг) відповідно, плоди, ягоди та виноград – 90 кг та 52,8 кг (-37,2 кг), риба та рибні продукти – 20 кг та 10,8 кг (-9,2 кг) відповідно.

Узагальнення структури сільськогосподарського ринку України у 2017 р. наведено в *табл. 1.17*.

Проаналізована організаційна структура сільськогосподарського ринку України характеризується значною часткою індивідуального виробництва (домогосподарствами та фермерськими господарствам) в окремих сегментах сільськогосподарського виробництва. Водночас корпоративний сектор (сільськогосподарські підприємства, зокрема, агрохолдинги) має кращий доступ до ринкових ресурсів, каналів збуту, форм державної підтримки, а отже, більше впливає на формування аграрної політики в країні. Таким чином, забезпечення конкурентоспроможності малих сільськогосподарських виробників (домогосподарства та фермерські господарства) потребує підвищення власної ефективності, розширення колективного виробництва, кооперації, маркетингу, постачання та залучення фінансування.

Інформація, подана у *табл. 1.18*, дає можливість оцінити переваги та недоліки функціонування великих і малих форм сільськогосподарських виробників в Україні.

Таблиця 1.18

Порівняння переваг і недоліків функціонування великих і малих форм сільськогосподарських виробників в Україні

Агрохолдинги	Малі сільськогосподарські виробники
Переваги	
1	2
Використання новітніх технологій (нульова обробка ґрунту, система глобального позиціонування, дистанційне зондування тощо). Доступність до ринків збуту. Налагоджена експортна інфраструктура та партнери.	Мобільність напрямів реалізації продукції на внутрішньому ринку. Забезпечення зайнятості сільського населення. Можливість отримання додаткових фінансових ресурсів від реалізації власної продукції домогосподарств.

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

Продовження табл. 1.18

1	2
Наявність власної інфраструктури (елеватори, сховища, залізничні вагони тощо). Наявність власної матеріально-технічної бази (машини, комбайни, інше)	Мобільність у розширенні напрямів і видів виробництва сільськогосподарської продукції
Недоліки	
Несприятливий бізнес-клімат (корупція; високе регуляторне й адміністративне навантаження тощо). Залежність від світової кон'юнктури цін на продукцію. Відсутність доступного кредитування (нерозвиненість інфраструктури фінансування сільського господарства; відсутність інвестиційних можливостей і доступності кредитних ресурсів (зокрема, для розвитку тваринництва), занадто високі процентні ставки)	Несприятливий бізнес-клімат (корупція; високе регуляторне та адміністративне навантаження тощо). Відсутність доступного кредитування (нерозвиненість інфраструктури фінансування сільського господарства; відсутність інвестиційних можливостей і доступності кредитних ресурсів, високі процентні ставки). Нерозвиненість інфраструктури сільської місцевості (нерозвинені сільські ринки й інша сільська інфраструктура; дорога логістика; високі витрати). Низька продуктивність (у виробництві та промисловій переробці сільгосппродукції). Невідповідність вимогам і стандартам (щодо гігієни виробництва, безпечності та якості харчових продуктів тощо). Низька кваліфікація (низький рівень освіти в сільській місцевості, нестача кваліфікованого персоналу, відсутність навичок використання сучасних технологій і сучасних управлінських практик тощо). Неможливість адаптуватися до вимог Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, зокрема, щодо гігієни, санітарії та фіто санітарії.

Закінчення табл. 1.18

1	2
	Неможливість конкурувати на ринках збуту продукції (високі ціни на енергоносії призводять до подорожчання виробництва і перевезень тощо)

Джерело: авторська розробка

Агропродовольча продукція відіграє значну роль у торговельному балансі України. Оцінку масштабності та значущості зовнішньої торгівлі країни сільськогосподарською продукцією наведено в табл. 1.19.

Таблиця 1.19

Експорт та імпорт агропромислової продукції України у 2010–2017 рр.

Рік	Експорт товарів АПК (гр.1-24), млн дол. США	Частка в загальному експорті країни, %	Імпорт товарів АПК (гр.1-24), млн дол. США	Частка в загальному імпорті країни, %	Сальдо, млн дол. США (+,-)
2010	9936,1	19,3	5761,9	9,5	4174,2
2011	12804,1	18,7	6346,7	7,7	6457,4
2012	17880,6	26,0	7519,7	8,9	10360,9
2013	17024,3	26,9	8184,0	10,6	8840,3
2014	16671,2	30,9	6052,1	11,1	10619,1
2015	14564,1	38,2	3478,9	9,3	11085,2
2016	15281,8	42,0	3891,0	9,9	11390,8
2017	17756,9	41,0	4301,2	8,7	13455,6

Джерело: складено на основі [63]

Експорт агропромислової продукції з України у 2017 р. порівняно з 2010 р. збільшився в 1,8 разу (+7,8 млрд дол. США) і склав 17,7 млрд дол. США, а імпорт товарів в Україну зменшився на 25,4 % (-1,5 млрд дол. США) і склав у 2017 р. 4,3 млрд дол. США.

Позитивне сальдо зовнішньоторгового балансу агропромислової продукції України за період 2010–2017 рр. збільшилось на 9,3 млрд дол. США і склало у 2017 р. +13,5 млрд дол. США (табл. 1.19).

У структурі експорту агропромислової продукції у 2017 р. переважає продукція рослинного походження – 51,9 %, жири та олії тваринного або рослинного походження – 25,9 % від загальної суми. Перевага експорту неперероблених продуктів зростає з часом, а саме частка продуктів рослинного походження зросла порівняно з 2010 р. на 11,9 %, у тому числі питома вага зернових збільшилась з 24,8 % у 2010 р. до 36,6 % у 2017 р., насіння олійних культур з – 10,9 % до 11,6 % відповідно. Питома вага експорту готових харчових продуктів скоротилася з 25,9 % до 15,9 % за цей період. Експорт рослинної олії збільшився в 1,8 разу – з 2,6 млрд дол. США до 4,6 млрд дол. США, натомість її частка в загальній сумі експорту агропромислової продукції скоротилась на 0,4 % (табл. 1.20).

Україна перебуває серед лідерів-експортерів зернових культур у світі, зокрема, пшениці – 5-те місце (після Росії, ЄС, США, Канади), кукурудзи – 4-те місце (після США, Бразилії, Аргентини), ячменю – 4-те місце (після Австралії, ЄС, Росії) та технічних культур, зокрема, соняшнику – 6-те місце (після ЄС, Китаю, Молдови, Казахстану, Сербії), сої – 7-ме місце (після Бразилії, США, Парагваю, Канади, Аргентини, Уругваю), ріпаку – 3-тє місце (після Канади, Австралії).

Агрохолдинги відіграють ключову роль у формуванні українського експорту зернових та олійних культур [69]. Частка холдингів у загальному експорті країни вища, ніж у загальному виробництві цих культур, і становить: кукурудзи – 44,7 %, ріпаку – 41,0 %, пшениці – 37,0 %, сої – 29,0 %, ячменю – 28,0 % [64].

Сировинна орієнтація експорту робить позиції України на зовнішніх ринках уразливими, оскільки попит на сировинні товари є непостійним і характеризується значною ціновою мінливістю. Доцільним є збільшення експорту українських товарів з високою доданою вартістю. Фактором нарощування аграрного експорту з високим рівнем доданої

Таблиця 1.20
Товарна структура експорту й імпорту агропромислової продукції України у 2010 р. і 2017 р.

Показник	Од. виміру	2010 р.			2017 р.			Темп зміни 2017 р. до 2010 р., %	
		Експорт	Імпорт	Сальдо	Експорт	Імпорт	Сальдо	Експорт	Імпорт
Агропромислова продукція – всього	млн дол. США	9936,1	5761,9	4174,2	17756,9	4301,2	13455,6	178,7	74,6
В тому числі:									
живі тварини та продукти тваринного походження	млн дол. США	771,4	1241,7	-470,3	1108,8	731,5	377,2	143,7	58,9
питома вага в загальному обсязі	%	7,8	21,6	x	6,2	17,0	x	x	x
продукти рослинного походження	млн дол. США	3976,3	1563,7	2412,6	9215,7	1368,0	7847,7	231,8	87,5
питома вага в загальному обсязі	%	40,0	27,1	x	51,9	31,8	x	x	x
жири та олії тваринного або рослинного походження	млн дол. США	2617,3	451,5	2165,8	4605,7	266,6	4339,0	176,0	59,0
питома вага в загальному обсязі	%	26,3	7,8	x	25,9	6,2	x	x	x
готові харчові продукти	млн дол. США	2571,1	2504,9	66,1	2826,7	1935,0	891,7	109,9	77,2
питома вага в загальному обсязі	%	25,9	43,5	x	15,9	45,0	x	x	x

Джерело: складено на основі [63; 68–70]

вартості є підвищення вимог безпечності та якості харчових продуктів і сировини за рахунок впровадження систем управління якістю та безпечністю харчових продуктів.

Український імпорт сільськогосподарської продукції у 2010–2017 рр. скоротився по всіх товарних позиціях. Фрукти та горіхи утворюють найбільшу групу (11,1 %) від загального обсягу імпорту у 2017 р. Іншими значними за обсягом імпортними товарами є риба і молюски – 10,6 %, какао-продукти – 5,5 % і тютюнові вироби – 9,4 % [63].

Позитивна кон'юнктура світових сільськогосподарських ринків сприяла зростанню привабливості сектора АПК країни для внутрішнього інвестування. Сума капітальних інвестицій у 2017 р. у сфері сільського господарства України становить 57,8 млрд грн і збільшилась порівняно з 2010 р. в 6,6 разу, або на 49,0 млрд грн. Частка інвестування в сільськогосподарську сферу зросла з 5,6 % до 14,0 % від загальної суми капітальних інвестицій в економіку України.

Частка сільського господарства в загальному обсязі прямих іноземних інвестицій країни залишається незначною і становить 621,9 млн дол. США, або 1,6 % у 2017 р. порівняно з 1,7 % у 2010 р. [63]. Серед причин помірних іноземних інвестицій є несприятливе ділове середовище в Україні, що супроводжується обтяжливими регуляторними та бюрократичними перепонами.

Дослідження питань розвитку сільських територій та їх впливу на адміністративно-територіальні та соціально-економічні показники розвитку регіонів та країни в цілому набуває актуальності в процесі реалізації положень реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Результатами реформи децентралізації за період 2014–2018 рр. [71] є створення 865 об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ) в результаті об'єднання майже 4 тисяч адміністративно-територіальних одиниць (36,3 % місцевих рад) з населенням 8,4 млн (23,9 % від загальної кількості населення країни) та територією 207,8 тис. кв. км (37,2 % від загальної площі території країни). Відбулося зміцнення ресурсної бази (зокрема фінансової бази) новостворених громад в Україні [71]:

- 665 ОТГ у 2018 р. отримали повноваження і ресурси на рівні міст обласного значення, перейшли на прямі взаємовідносини із державним бюджетом, безпосереднє отримання медичної, освітньої та базової субвенцій. Їх власні доходи збільшилися в 1,6 разу (за 10 місяців 2018 р. – 17,0 млрд грн, за 10 місяців 2017 р. – 10,5 млрд грн); у розрахунку на одного жителя громади власні доходи збільшилися з 3,0 тис. грн (за січень – жовтень 2016 р.) до 4,9 тис. грн (за січень – жовтень 2018 р.);
- розширюються можливості отримання фінансових ресурсів за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку на реалізацію проєктів соціально-економічного розвитку, в тому числі, на будівництво та реконструкцію соціальних об'єктів, відновлення місцевої інфраструктури, термомодернізацію житлово-комунального господарства тощо (з 2,9 млрд грн на фінансування 876 проєктів у 2015 р. до 6,0 млрд грн для 806 проєктів у 2018 р.; з 3,3 млн грн до 7,4 млн грн у розрахунку на один проєкт);
- збільшується державна допомога на розбудову місцевої інфраструктури, будівництво доріг і соціальних об'єктів, підвищення якості послуг для громадян у вигляді інфраструктурної субвенції (з 1,0 млрд грн на фінансування 1451 проєкту у 2016 р. до 1,9 млрд грн для 2456 проєктів у 2018 р. з 0,7 млн грн до 0,8 млн грн у розрахунку на один проєкт);
- надається державна фінансова підтримка у вигляді субвенції на соціально-економічний розвиток окремих територій (у 2018 р. 5,0 млрд грн) для фінансування проєктів регіонального розвитку;
- передбачено місцевим бюджетам субвенцію на забезпечення будівництва, реконструкції, ремонту й утримання автомобільних доріг загального користування місцевого значення, вулиць і доріг комунальної власності у населених пунктах між регіонами (у 2018 р. 11,5 млрд грн);

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

- введено субвенцію з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів, спрямованих на розвиток системи охорони здоров'я у сільській місцевості (у 2018 р. 5,0 млрд грн; профінансовано 512 проєктів на суму 2,7 млрд грн).

Водночас слід зазначити, що фінансова спроможність територіальних громад залишається низькою, причиною чого є диспропорції у розподілі податкових та інших надходжень до бюджетів різних рівнів. У табл. Б.1 Додатка Б показано аналіз розподілу податків і зборів між державним, місцевим бюджетом та бюджетами територіальних громад, який закріплено у чинному законодавстві. Наявність паралельних бюджетів сільських (селищних) рад та об'єднаних територіальних громад призводить до розпорошення ресурсів і низької фінансової самодостатності громад.

В Україні започаткована секторальна децентралізація, першими результатами якої є розпочаті реформи освіти (в ОТГ створено 308 опорних шкіл і 508 філій) і охорони здоров'я (відкриті центри медичної допомоги, у 9 регіонах затверджені плани розвитку 31 госпітального округу), процедури передачі повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю (100, або 11,7 % ОМС отримали повноваження, в тому числі 12 ОТГ), функціонування системи надання адміністративних послуг (123 ЦНАП в ОТГ) [71].

Наведені за період 2014–2018 рр. результати реформи в країні є частиною взаємопов'язаних реформаторських змін у суспільстві та свідчать про актуальність і необхідність подальшого стимулювання процесу децентралізації влади в країні. Серед пріоритетних завдань на найближчий період Урядом визначено секторальне її просування – в освіті, медицині, системі надання адміністративних послуг, земельних відносинах, дорожній інфраструктурі, сфері планування і розвитку територій тощо [72].

Вирішення проблем села в Україні залишається серед актуальних питань сьогодення [62; 73–77]. Реалізація комплексного і системного соціально-економічного розвитку сільських територій, спрямованого на підтримку та розвиток малих форм сільськогосподарських вироб-

ників (фермерські господарства й особисті селянські господарства), створення робочих місць у сільській місцевості, покращення місцевої інфраструктури, поліпшення умов життя та достатку жителів у кожному населеному пункті країни кореспондується із кінцевою метою реформи місцевого самоврядування і децентралізації влади в Україні.

Серед пріоритетів відродження українського села розглядається сприяння та надання допомоги в забезпеченні сільського розвитку за лідерства громад з метою активізації їх життєдіяльності та зростання економіки сільських територій шляхом правової і фінансової підтримки на основі інтегрованих стратегій місцевого розвитку громад, участі держави й інших зацікавлених сторін у їх упровадженні.

Можна констатувати, що агропромислове виробництво є однією з провідних галузей економіки України, що має природні конкурентні переваги:

- площа сільськогосподарських земель України – найбільша в Європі і складає 42,7 млн га (більше 70 % території країни), з них – 32,5 млн га використовуються для вирощування сільськогосподарських культур;
- сектор забезпечує більше 10 % ВВП;
- зайнято близько 3,0 млн населення (майже 18 % зайнятих в Україні);
- розвитку сектора сприяють близькість ринків збуту, транспортна інфраструктура, зростання світового попиту на продовольчі продукти й альтернативну енергетику, наявність дешевих трудових ресурсів.

Розвиток сільських територій в країні впливає на внутрішню продовольчу безпеку в країні та формує значну частину її експортного потенціалу (частка експорту агропромислової продукції в експорті товарів з України становить 41,0 % у 2017 р. і збільшилась на 21,7 % порівняно з показниками 2010 р.).

Найпотужнішими учасниками аграрного ринку є агрохолдинги (частка сільськогосподарських земель у користуванні – 21,9 % від усіх

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

посівних площ; валове виробництво – 22,4 % від загального обсягу по країні у 2017 р.), конкурентними перевагами яких є використання новітніх технологій; налагоджена експортна інфраструктура та партнери; наявність власної інфраструктури (елеватори, сховища, залізничні вагони тощо) та матеріально-технічної бази (машини, комбайни, інше).

Невеликі особисті сільські господарства (під впливом негативних чинників, таких як низький рівень місцевого розвитку, малі розміри земельних ділянок, відсутність фінансових активів, технічного забезпечення, високі ціни на засоби виробництва, низька якість інфраструктури, відсутність доступу до ринків збуту тощо) в процесі господарської діяльності неспроможні отримувати значну додану вартість і інвестувати вільні кошти в майбутній розвиток. В результаті, виробляючи значну кількість сільськогосподарської продукції в країні (43,6 % валової продукції сільського господарства в Україні, зокрема, продукції рослинництва – 39,5 %, продукції тваринництва – 54,2 %), особисті селянські господарства практично не мають впливу на формування ринку збуту.

Концентрація значних ресурсів (земельних, фінансових, кредитних тощо) у агрохолдингах країни призводить до спотворення структури аграрного виробництва та виникнення диспропорцій розвитку індивідуального та корпоративного секторів. Агропереробні потужності також переважно знаходяться у розпорядженні великих підприємств (зокрема, агрохолдингов), а малих переробних підприємств майже немає. Все це негативно впливає на рівень життя сільського населення і посилює тенденцію до спустошення сільських територій.

В умовах реалізації реформи децентралізації і територіальної організації влади в Україні набуває актуальності реалізація державної економічної і господарської політики, спрямованої на забезпечення сталого розвитку сільських територій, а саме: розбудову соціальної і дорожньої інфраструктури, підвищення добробуту населення, створення умов для надання доступних і якісних послуг; активізацію форм територіального співробітництва; стимулювання диверсифікації підприємницької діяльності; підвищення ефективності використання, охорони та захисту земель тощо.

1.3. Нормативно-правове забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

У законодавчих документах України використовуються різні терміни, що тією чи іншою мірою мають відношення до розвитку сільських територій в Україні: «сільська територія», «сільська місцевість», «сільський район», «сільське поселення», «сільська громада», «сільські населені пункти» тощо, натомість узагальненого визначення поняття, що характеризує життєдіяльність сільських територій країни, не наведено.

Систему адміністративно-територіального устрою, за Конституцією України [78], складають: АР Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища та села. Територіальний устрій ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості та соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР» [79] населені пункти на території поділяються на міські та сільські. До сільських населених пунктів належать села та селища незалежно від їх адміністративної підпорядкованості.

Поняття «сільський населений пункт», згідно з Наказом Держкомстату «Про затвердження інструментарію щодо складання квартальних списків житлових будинків і списків сільських населених пунктів для проведення пробного перепису населення 2010 року» [80], характеризує населений пункт неміського типу, зареєстрований в Класифікаторі об'єктів адміністративно-територіального устрою України, переважна кількість жителів якого зайнята у сільському господарстві.

Водночас у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р. [81] використовується поняття «сільські поселення». Тотожність понять «сільські поселення» і «сільські на-

селені пункти» розглядається і у будівельному законодавстві, яким запропоновано градацію сільських поселень залежно від кількості населення (значні, великі, середні, малі) відповідно до Наказу Держкоммістобудування ДБН «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень» [82].

Схожим за інтерпретацією є визначення поняття сільської місцевості як територій, що знаходяться за межами міст і є зазвичай зоною сільськогосподарського виробництва та сільської забудови, що знайшло відображення у Законах України «Про сільськогосподарську діяльність» [83] і «Про стимулювання розвитку регіонів» [84].

У Законі України «Про сільськогосподарський перепис» № 575-VI визначено, що сільська територія – це територія, на якій частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 15–50 %. Сільська територія поділяється на чітко виражену сільську місцевість (частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 50 %) та сільську місцевість (частка сільського населення становить 15–50 % чисельності усіх жителів) [85].

Термін «сільська територія», що наведений у проєкті закону про сільське господарство, визначається як сукупність сільських населених пунктів і прилеглих до них сільськогосподарських угідь (земель), історично сформована в законодавчо визначених межах, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (села, сільські поселення, сільські ради) та територіально-функціональну (сільськогосподарське виробництво, переробка продукції, її зберігання і реалізація) приналежність щодо створення належних умов праці і проживання населення, а також забезпечення продовольчої безпеки країни [86].

Рівнозначне використання термінів «сільська місцевість» і «сільські території» мають місце в Указі Президента України «Про державну підтримку підготовки фахівців для сільської місцевості», Постановах КМУ «Про переселення сімей у сільську місцевість та організований набір працівників» та «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року», у Роз-

порядженні КМУ «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року» [81; 87–89].

Поряд з поняттями «сільські території» і «сільська місцевість» використовується термін «сільський район», зокрема, у Законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» сільський район – район, у якому частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості [84].

Співвідношення понять «сільська територія», «сільська місцевість», «сільський район», «сільський населений пункт» тощо, наведених у законодавчих документах України, показано на *рис. 1.24*.

Рис. 1.24. Співвідношення понять, наведених у законодавчих документах України

Тлумачення в українській мові поняття «сільська територія» включає поєднання таких складових елементів, як земельний простір, сільський населений пункт (село, селище), сільське населення (селяни), інфраструктура та сільськогосподарське виробництво, управління та розвиток території [90].

Таким чином, у наведеному дослідженні «сільська територія» розуміється як певний земельний простір у складі з сільських населених

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

пунктів (село або селище, або їх поєднання) та земель сільськогосподарського призначення (в межах і за межами населених пунктів), на якому проживає сільське населення (селяни), що зайняте у сільському господарстві, та (або) здійснює сільськогосподарську діяльність (виробництво, переробка, зберігання, реалізація сільськогосподарської продукції) у складі різних форм власності. Доцільним є комплексний розгляд соціальних, економічних і екологічних процесів, що відбуваються на сільських територіях.

Законодавство України представлене різними поняттями виробників сільськогосподарської продукції, що змінювалися і доповнювалися протягом всього часу його формування.

На рис. 1.25 показано взаємозв'язок різних сільськогосподарських виробників України в процесі здійснення ними господарської діяль-

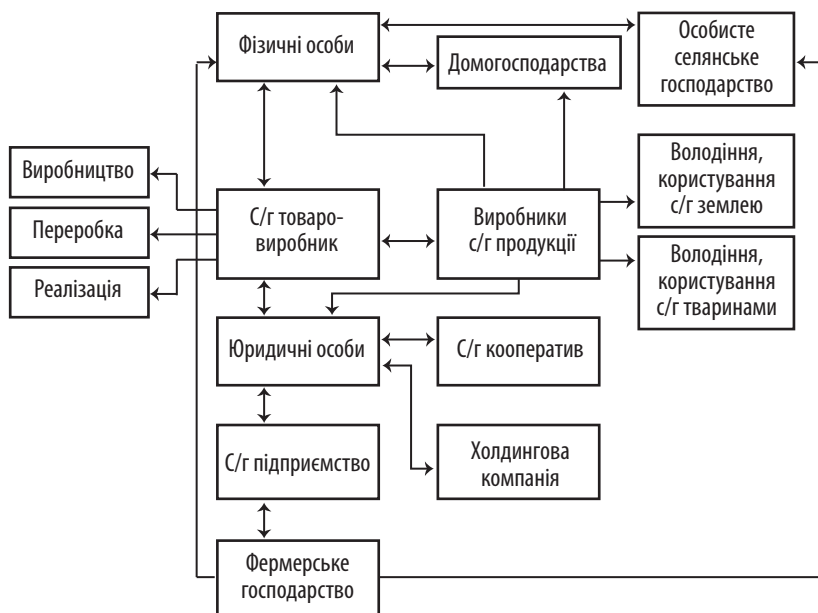

Рис. 1.25. Види сільськогосподарських виробників, наведені в законодавчих документах України

ності з виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції.

Засади сільськогосподарської кооперації сформовані в Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» [91].

Сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування.

Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 рр.» [92] визначає поняття виробників сільськогосподарської продукції.

Сільськогосподарський товаровиробник – фізична або юридична особа, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції, переробкою власно виробленої сільськогосподарської продукції та її реалізацією.

Сільськогосподарське підприємство (включаючи селянське (фермерське), рибальське та рибницьке господарства) – юридична особа, основним видом діяльності якої є вирощування та переробка сільськогосподарської продукції, виручка від реалізації якої становить не менше 50 % загальної суми виручки.

Норми Закону України «Про фермерське господарство» [93] присвячені такій організаційно-правовій формі сільськогосподарського виробництва, як фермерське господарство. Цей вид господарювання спирається на принципи підприємництва та передбачає підвищення ефективності та конкурентоздатності вітчизняного сільськогосподарства, забезпечуючи пріоритетність розвитку сільськогосподарства.

Фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, у тому числі в оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до закону.

Законом України «Про холдингові компанії в Україні» [94] введено поняття холдингової компанії – акціонерного товариства, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств.

У положеннях Закону України «Про сільськогосподарський перепис» [85] розширено категорії виробників сільськогосподарської продукції – юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи – підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин.

Домогосподарство – сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життєдіяльності, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких із цих стосунків або перебувати і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи.

У Законі України «Про особисте селянське господарство» [95] запропоновано визначення поняття «особисте селянське господарство» – форма господарської діяльності, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва,

переробки та споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Серед законодавчих актів, які на сьогодні безпосередньо стосуються сфери розвитку сільських територій та сільського господарства, можна виділити такі (рис. 1.26).

Законодавчі положення щодо розвитку сільського господарства подані в Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектора економіки на період до 2021 р. [88], яку направлено на створення умов для ефективного та соціально спрямованого розвитку аграрного сектора, стабільного забезпечення промисловості сировиною, а населення – високоякісною та безпечною вітчизняною продукцією, збільшення обсягів виробництва продукції з високою доданою вартістю, посилення позиції України на світовому ринку сільськогосподарської продукції та продовольства. Її реалізація передбачає зменшення рівня бідності населення у сільській місцевості та наближення розміру середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до середнього рівня за галузями економіки.

Серед основних пріоритетів для розвитку сільського виробництва можна зазначити такі: наближення законодавства України до законодавства ЄС; удосконалення системи оподаткування та кредитного забезпечення, запровадження нових інструментів державної підтримки; підтримка фермерських господарств, малих і середніх виробників; створення нових потужностей з виробництва та переробки продукції; раціональне використання і охорона земель; запровадження фінансових та інших інструментів на ринку сільськогосподарської продукції; забезпечення вітчизняних виробників сучасними селекційними, племінними (генетичними) ресурсами, зростання потенціалу їх експорту; заходи для зниження забруднення навколишнього природного середовища; зменшення енерговитратного й імпортоенергозалежності виробництва; поліпшення інвестиційного клімату; стимулювання диверсифікації аграрного сектора; розширення прикладних наукових

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

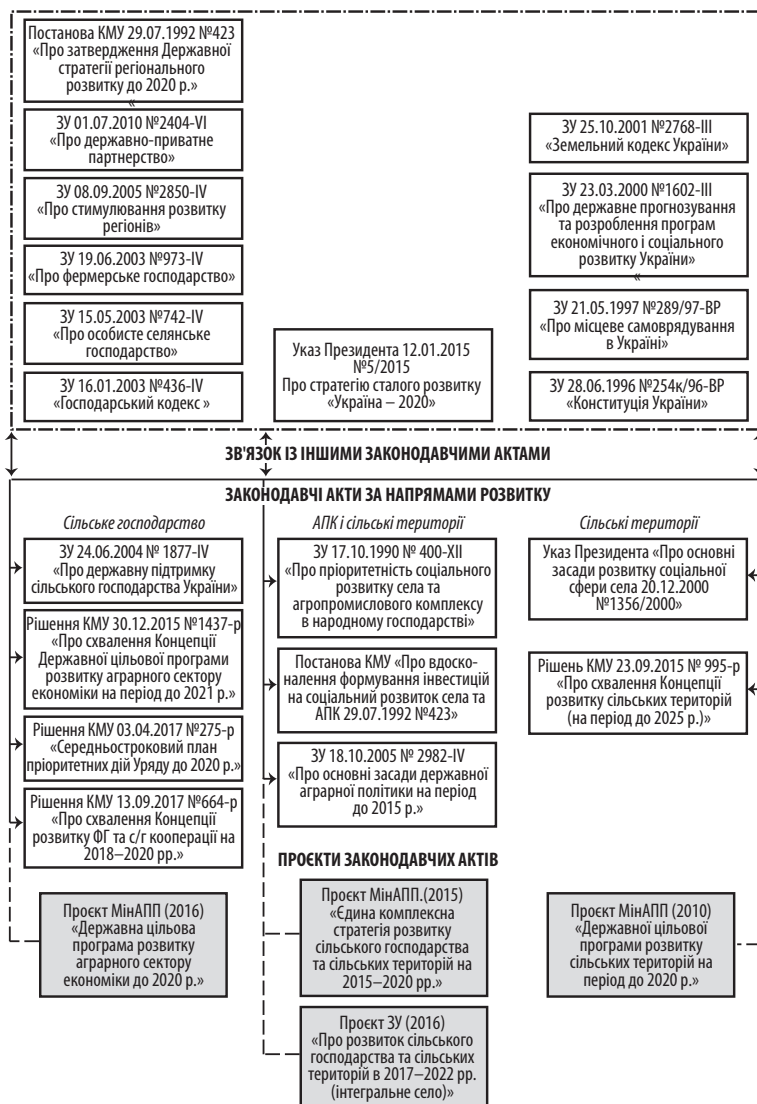

Рис. 1.26. Схема законодавчих актів, що формують нормативно-правову базу для забезпечення розвитку сільських територій і сільського господарства в Україні

і науково-технічних розробок. Положення Концепції мають більше узагальнюючий і декларативний характер і потребують подальшої розробки деталізованого та конкретного програмного документу.

Розроблений у 2016 р. Міністерством аграрної політики та продовольства проєкт Державної цільової програми розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 р. [98] (документ залишається не прийнятим) направлений на розвиток конкурентоспроможного аграрного сектора, стимулювання розвитку малих і середніх виробників, сільських родин до товарного сільськогосподарського виробництва, забезпечення рівності всіх товаровиробників до фінансових ресурсів, удосконалення форм і методів державної підтримки.

Пріоритети розвитку сільського господарства України наведені в положеннях Середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 р. [99]:

- проведення земельної реформи, що передбачає запуск ринку землі за прийнятною для громадян моделлю; оптимізацію правового регулювання у сфері здійснення державного контролю за використанням та охороною земель; формування та упорядкування баз даних Державного земельного кадастру;
- удосконалення механізмів стимулювання розвитку агропромислового комплексу, а саме розроблення та запровадження нових інструментів державної підтримки сільськогосподарського виробника. Нові механізми мають бути сфокусовані на забезпеченні продовольчої безпеки, прогнозованості та стабільності товарних ринків через підвищення конкурентоспроможності малих і середніх сільськогосподарських виробників, збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції з високою доданою вартістю; диверсифікацію бізнес-можливостей в агропромисловому секторі.

Прийнята Урядом Концепція розвитку фермерських господарств і сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 рр. [100] спрямована на створення необхідних організаційних, правових і фінансових пере-

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

думов для розвитку фермерських господарств і сільськогосподарської кооперації, покращення матеріально-фінансового становища сільського населення; розширення можливостей для отримання державної фінансової підтримки на програмних засадах; створення прозорих механізмів набуття у власність земельних ділянок і прав на них.

Основні засади державної політики щодо підтримки сільського господарства в Україні [101] направлені на впорядкування державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції, розвитку аграрного ринку, забезпечення продовольчої безпеки населення.

Норми Закону визначають правила цінового регулювання, застосування товарних і фінансових інтервенцій, отримання бюджетних дотацій і субсидій, використання механізму заставних закупівель зерна, правила фінансової підтримки через механізм здешевлення кредитів і компенсації лізингових платежів, отримання фінансової підтримки сімейних фермерських господарств, дерегуляції українського ринку сільськогосподарської продукції, види і правила підтримки виробників продукції тваринництва тощо.

Урядові ініціативи щодо державної підтримки сільськогосподарських виробників (табл. 1.21) наведені у Постановах: «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства» [102], «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва» [103], «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва» [104], «Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва» [105], «Про Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств» [106].

Таблиця 1.21

Урядові програми державної підтримки сільського господарства України у 2018 р. [107]

Виробники	Форми й умови державної підтримки
1	2
Фермерські господарства (далі – ФГ): у власності та/або користуванні не більше 500 га с/г земель, чистий дохід (виручку) від реалізації продукції до 15 млн грн за рік	Тваринництво: 1500 грн за корову (молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності); 50 % за купівлю племінних ресурсів (телиці, нетелі, корови – 24 тис. грн за голову; свинки та кнурці – 5 тис. грн за голову; вівцематки, барани, ярки – 4 тис. грн за голову; сперму бугаїв – 100 грн за дозу; ембріони ВРХ – 500 грн за штуку); - компенсації вартості об'єктів для будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів для утримання ВРХ, свиней, птиці, доїльних залів, підприємств з переробки сільськогосподарської продукції – молока, м'яса, побічних продуктів тваринного походження (не більше 25 % обсягу залучених кредитних коштів). Рослинництво: 80 % за насіння сільськогосподарських рослин вітчизняної селекції категорії базове, сертифіковане (не більше 30 тис. грн); 80 % за саджанці (плодово-ягідних культур, винограду та хмелю). Інше: 40 % за техніку чи обладнання вітчизняного виробництва; 90% вартості консультаційних послуг (не більше 10 тис. грн); - часткова компенсація відсоткової ставки за кредитами

Продовження табл. 1.21

1	2
Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи: в складі не менше 20 членів (не менше 10Г і фізичні особи), у власності та користуванні кожної не більше 100 га с/г земель	Тваринництво: 1500 грн за корову (молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності); 50 % за купівлю племінних ресурсів (телиці, нетелі, корови – 24 тис. грн за голову; свинки та кнурці – 5 тис. грн за голову; вівцематки, барани, ярки – 4 тис. грн за голову; сперму бугаїв – 100 грн за дозу; ембріони ВРХ – 500 грн за штуку); - компенсації вартості об'єктів для будівництва та реконструкції тваринницьких ферм та комплексів для утримання ВРХ, свиней, птиці, доїльних залів, підприємств з переробки сільськогосподарської продукції – молока, м'яса, побічних продуктів тваринного походження (не більше 25 % обсягу залучених кредитних коштів). Рослинництво: 80 % за саджанці (плодово-ягідних культур, винограду та хмелю). Інше: 25 % за техніку чи обладнання вітчизняного виробництва; 70 % вартості (до 3 млн грн) придбаного обладнання зі зберігання та переробки сільськогосподарської продукції (сільськогосподарський обслуговуючий кооператив молочарського та плодово-ягідного напрямків діяльності); 90 % вартості дорадчих послуг (не більше 10 тис. грн); - часткова компенсація відсоткової ставки за кредитами

Закінчення табл. 1.21

1	2
	Тваринництво: ▪ 1500 грн за корову (молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності); ▪ 50 % за купівлю племінних ресурсів (телят, нетел, корови – 24 тис. грн за голову; свинки та кнурці – 5 тис. грн за голову; вівцематки, барани, ярки – 4 тис. грн за голову; сперму бугаїв – 100 грн за дозу; ембріони ВРХ – 500 грн за штуку); ▪ компенсації вартості об'єктів для будівництва та реконструкції тваринницьких ферм та комплексів для утримання ВРХ, свиней, птиці, доїльних залів, підприємств з переробки сільськогосподарської продукції – молока, м'яса, побічних продуктів тваринного походження (не більше 25 % обсягу залучених кредитних коштів). Рослинництво: ▪ 80 % за саджанці (плодово-ягідних культур, винограду та хмелю). ▪ 25 % за техніку чи обладнання вітчизняного виробництва; ▪ часткова компенсація відсоткової ставки за кредитами Інше: ▪ 2500 грн на голову (утримання ідентифікованого і зареєстрованого молодняка ВРХ, що народився в господарствах фізичних осіб у п.р.)
Селяни	

У 2018 р. перервано державну фінансову підтримку з державного бюджету для підтримки і розвитку сільських територій на загальну суму 6,3 млрд грн за такими напрямками: заходи в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів (66 млн грн), підвищення кваліфікації фахівців агропромислового комплексу (21,5 млн грн), заходи в агропромисловому комплексі (5,0 млн грн), розвиток фермерських господарств (1,0 млрд грн), розвиток хмелярства, закладення молодих садів, виноградників і ягідників і нагляд за ними (300 млн грн), підтримка галузі тваринництва (4,0 млрд грн), підтримка сільгосптоваровиробників на компенсацію придбання техніки вітчизняного виробництва (945 млн грн).

За даними моніторингу [109], станом на 26.10.2018 р. аграріям виділили на державну підтримку лише 15,8 %, або 1 млрд грн із передбачених у бюджеті, у тому числі на розвиток тваринництва – 14,8 % (або 593 млн грн); фермерства – 1,2 % (або 12 млн грн); хмелярства, садівництва, виноградарства – 25,3 % (або 76 млн грн); компенсацію придбання техніки вітчизняного виробництва – 31,0 % (або 293 млн грн).

Останніми змінами, прийнятими в жовтні 2018 р. «Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств» [110], удосконалений механізм надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств і кооперативів:

- запроваджується бюджетна субсидія для новостворених ФГ – 3 тис. грн на 1 га (до 60 тис. грн на 1 ФГ); бюджетна субсидія на кожного члена ФГ – 5,5 прожиткового мінімуму (до 30 тис. грн на 1 ФГ);
- зміни щодо розміру компенсацій (компенсація вартості закупленого українського насіння збільшена вдвічі – до 60 тис. грн), зняття обмежень щодо розміру земельної ділянки ФГ та збільшення рівня доходу до 20 млн грн для участі у програмах;
- для фермерів можливість отримувати компенсацію вартості за закуплене насіння та техніку декілька разів на рік, закуповувати насіння у суб'єктів насінництва та їх офіційних представників;

- розширений перелік банків, через які здійснюється підтримка, та види напрямів для с/г обслуговуючих кооперативів (молочарський, м'ясний, овочевий, із заготівлі та переробки дикорослих ягід, грибів і рослин);
- створення аграрного реєстру для надання державної підтримки селянам-одноосібникам.

Основні засади розвитку соціальної сфери села були затверджені Указом Президента [111] та спрямовані на поліпшення організації життєзабезпечення сільського населення в умовах становлення приватного сектора в аграрній сфері та розвитку економіки в ринкових умовах. Соціальна політика на селі направлена на забезпечення належного життєвого рівня сільського населення як основи поліпшення демографічної ситуації і розвитку трудового потенціалу.

Основними завданнями визначено: створення умов для продуктивної зайнятості та збільшення доходів сільського населення; посилення соціального захисту; забезпечення стабільності функціонування, розвитку і підвищення якості соціальної інфраструктури.

Забезпечення продуктивної зайнятості сільського населення передбачає підтримку розвитку особистих підсобних господарств; залучення приватного сектора у сфері туризму (сільського зеленого туризму); регулювання трудової міграції з регіонів, що мають надлишок робочої сили, до депресивних сільських територій; запровадження системи професійного навчання і перепідготовки незайнятих працею сільських жителів.

Для збільшення грошових доходів селян пропонується удосконалення системи та зростання рівня оплати праці працівників виробничої та соціальної сфер аграрного сектора; захист прав власності громадян на землю та майно; надання державної підтримки розвитку дрібного і середнього підприємництва; створення спеціального фонду підтримки підприємницької діяльності молодих сімей; поліпшення умов реалізації селянами продукції особистих підсобних господарств.

У Концепції розвитку сільських територій на період до 2025 р., затвердженій Розпорядженням КМУ [112], сільський розвиток розглядається через: диверсифікацію економічної діяльності; збільшення рівня реальних доходів на селі; досягнення соціальних стандартів і покращення умов проживання сільського населення; охорону навколишнього природного середовища; збереження сільського населення; створення умов для розширення можливостей територіальних громад для розв'язання існуючих в них проблем; приведення законодавства у сфері сільського розвитку відповідно до стандартів ЄС.

Розвиток сільських територій направлений на: підвищення якості життя сільського населення через доступність до соціальних послуг, гарантовані державою соціальні стандарти; створення та забезпечення стимулів для роботи і проживання на селі молодих фахівців у галузі сільського господарства; транспортну інфраструктуру та розвиток телекомунікацій; державну підтримку для розвитку комунального господарства та індивідуального житлового будівництва на селі; розвиток соціальної інфраструктури; мережі закладів медичної допомоги, підвищення якості, доступності і рівня медичного обслуговування; фізичної культури і спорту; збереження та відновлення культурної та історичної спадщини; популяризацію культурних традицій регіонів у сільській місцевості тощо.

Розвиток сільського виробництва передбачає:

- охорону та збереження природних ресурсів у сільській місцевості;
- диверсифікацію та розвиток сільської економіки; удосконалення системи управління сільськими територіями;
- освіту й інформаційно-консультаційне забезпечення.

Наведена Концепція розвитку сільських територій [88] носить узагальнюючий і декларативний характер, що потребує деталізації і конкретизації у вигляді стратегічних і програмних документів.

Поєднання напрямів розвитку сільських територій в комплексі із пріоритетами розвитку сільського господарства знайшли відобра-

ження в Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», яким уперше було проголошено політику на відродження селянства як «господаря землі, носія моралі та національної культури» [113]. Загальні положення Закону присвячені організаційно-економічним та правовим заходам, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу. Закон [113] комплексно регулює розвиток сільського господарства, наголошує на необхідності закріплення за галуззю пріоритетного правового статусу першочергової фінансової підтримки швидкого й ефективного вирішення проблем села.

Законом [113] встановлено цілу низку різнопланових пільг і преференцій для сільських жителів та для аграрного сектора. Натомість його застосування на практиці зводиться до запровадження таких пільг, які не складають якусь певну систему і не є частиною цілісної державної політики. Відповідно до ст. 1 Закону [113] пріоритетність економічного та соціального розвитку села в Україні забезпечується державою шляхом через здійснення таких організаційно-економічних і правових заходів, як наприклад, надання агропромисловим товаровиробникам права вільного вибору форм власності і напрямків трудової та господарської діяльності, власності на результати своєї праці тощо. Водночас фактично не працює ціла низка рамкових норм Закону, які мали б забезпечити пріоритетність питань розвитку села при розробці та прийнятті інших нормативних актів і державних програм.

Відповідно до положень Постанови КМУ «Про вдосконалення формування інвестицій на соціальний розвиток села та АПК» обсяги державних централізованих капітальних вкладень спрямовуються на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та агропромислового комплексу (питома вага яких повинна перевищувати частку в національному доході України не менш як на п'ятнадцять пунктів), не менше 50 % яких має спрямовуватися на будівництво об'єктів невинробничого призначення в сільській місцевості, зокрема, будівництво шляхів, меліорацію земель селянських (фермерських)

господарств і кооперативів з виробництва сільськогосподарської продукції, будівництво житла тощо.

Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [114] передбачено, що аграрна політика базується на національних пріоритетах і враховує необхідність входження України до світового економічного простору. Її складовими визначений комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектора економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного та сталого розвитку сільських територій.

Відповідно до ст. 3 Закону [114] пріоритетами державної аграрної політики є створення умов для реалізації та захисту прав аграріїв на землю, формування ринкових земельних відносин і охорона земель тощо. Їх реалізація направлена на гарантування продовольчої безпеки держави, перетворення аграрного сектора на високоефективний та конкурентоспроможний на внутрішньому і зовнішньому ринках, досягнення сталого розвитку у сферах сільського господарства, харчової промисловості і переробки сільськогосподарської продукції.

Закон [114] є засадничим, спрямованим на «збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації». Його реалізація потребує розроблення і прийняття відповідних нормативно-правових документів.

Запропонований у жовтні 2015 р. Міністерством аграрної політики та продовольства проект Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 рр. [115] (документ залишається не прийнятим) направлений на вирішення таких питань:

- 1) для сільських територій: збереження і розвиток мережі селищ та сіл; управління розвитком сільських територій; забезпечення пріоритетності розвитку сільського господарства та сільських територій; поліпшення демографічної ситуації на селі; розви-

ток підприємництва, розв'язання проблем зайнятості; розвиток транспортного сполучення та зв'язку; пільги на електроенергію; розвиток освіти та аграрної науки; сільськогосподарська дорадча діяльність; розвиток медичного обслуговування;

- 2) для сільського виробництва: державне регулювання аграрного ринку; розвиток організаційно-правових форм господарювання; ринок матеріально-технічних ресурсів і послуг; розвиток зовнішньоекономічної діяльності; гарантування безпечності та якості продовольства; розвиток тваринництва, рослинництва та рибної галузі; земельні питання (землеустрій, державний земельний кадастр; передача землі до комунальної власності територіальних громад); бюджетна політика; державне інвестування; розвиток ринку фінансових послуг; система оподаткування та її розвиток.

Таким чином, узагальнення положень (пріоритетів і завдань) щодо розвитку сільського господарства сільських територій, наведених у законодавчих документах України, дозволяє зробити висновок про безсистемність, непослідовність і різноплановість напрямів, що пропонувалися для реалізації в різні часові періоди (табл. Б.1 Додатка Б).

Урахування Україною європейських принципів сучасної аграрної політики можливе через співпрацю з ЄС у рамках виконання Угоди про асоціацію (глава 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій» Розділу V «Економічне та галузеве співробітництво»), направлену на сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій через поступове зближення відповідних політик і законодавства, поступове зближення національного регулювання відповідно до стандартів ЄС (Додаток XXXVIII до Угоди) [116]. Для взаємного співробітництва відкриті такі сфери:

- сприяння взаєморозумінню аграрної політики та політики розвитку аграрних регіонів;
- підвищення адміністративного потенціалу на центральному та місцевому рівнях у сферах планування, оцінки та впровадження вищенаведених політик;

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

- сприяння розвитку сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва з повагою до навколишнього середовища та благополуччя тваринного світу, включаючи поширення використання органічних методів виробництва і біотехнологій, зокрема, шляхом упровадження провідного досвіду в цих галузях;
- обмін знаннями та найкращими практиками у сфері аграрної політики розвитку з метою сприяння зростанню економічного добробуту сільських громад;
- підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського сектора, ефективності та прозорості ринків, а також умов для інвестицій;
- поширення знань шляхом навчання та проведення інформаційних заходів;
- сприяння інноваціям шляхом проведення наукових досліджень і стимулювання розширення послуг сільськогосподарським виробникам;
- сприяння гармонізації питань, що розглядаються в рамках міжнародних організацій;
- обмін найкращими практиками щодо механізмів підтримки для сільськогосподарської політики й аграрних регіонів;
- проведення політики якості сільськогосподарської продукції у сфері стандартизації, вимог до виробництва і схем якості.

Очікувані результати від упровадження передбачають [117]: ширші можливості для компаній у контексті співпраці та обміну знаннями, досвідом і технологіями; адаптацію стандартів аграрної продукції та інфраструктури аграрних ринків і полегшення доступу продукції українських аграрних компаній на ринок ЄС; підвищення якості аграрної продукції через підвищення екологічних стандартів її виробництва; зростання зайнятості та добробуту місцевих громад в аграрних регіонах країни; модернізацію державної аграрної політики відповідно до вимог законодавства ЄС; розвиток стандартів та інфраструктури аграрного ринку.

Проведений аналіз нормативно-правового забезпечення розвитку сільських територій та сільського господарства в Україні дозволяє зробити певні висновки.

Законодавче забезпечення з цих питань протягом всього періоду є непослідовним, недостатнім і несистемним. Законодавчі акти не узгоджуються між собою, є неактуальними, застарілими чи такими, які практично не діють.

Практика стратегування та програмування розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні залишається на низькому рівні. Мають місце випадки, коли довгострокові документи чи їх проекти, напрацьовані попереднім урядом, скасовуються наступним. Практично всі схвалені у різні роки концепції державних програм не стали програмами і не запрацювали.

Необхідним є інвентаризація всіх діючих в аграрній сфері законів і підзаконних актів, приведення їх у відповідність як між собою, так і до пов'язаного з ним законодавства в інших сферах розвитку держави, враховуючи сучасні виклики та реальні потреби українського села.

В умовах діючої реформи децентралізації актуальним є перегляд законодавчих підходів до формування державної політики щодо розвитку сільських територій.

Доцільним є розроблення базових стратегічних та на їх основі програмних документів, направлених на стимулювання комплексного розвитку сільського виробництва та сільських територій в Україні.

Першочерговим кроком у реалізації державної політики сталого розвитку сільських територій України має стати впорядкування інституційного середовища, створення єдиної системи регуляторних і нормативно-правових актів відповідно до стандартів ЄС.

Пріоритетним для системи державного управління в Україні є розробка та реалізація комплексної політики (концепція, стратегія, програми) розвитку сільських територій на основі започаткованих реформ адміністративно-територіального устрою, децентралізації влади, державного управління, дерегулювання, галузей економіки та соціальної сфери, освіти, охорони здоров'я тощо, направленої на:

1. Проблеми розвитку сільських територій та аграрної сфери України

- подолання штучно створеної монофункціональності сільських територій як негативного фактора розвитку регіонів і країни в цілому через нерозкриття наявного на цих територіях людського та виробничого потенціалів;
- забезпечення комплексного підходу щодо підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, зростання доходів населення, удосконалення інфраструктури сільських територій;
- організація на сільських територіях середніх і малих агропромислових та інших підприємств, що, використовуючи локальну робочу силу та розвинуту ринкову інфраструктуру, здійснюватимуть виробництво продукції як для віддалених ринків збуту, так і для внутрішнього використання;
- створення умов для вирішення проблем із зайнятістю населення на сільських територіях через механізми: стимулювання самостійної зайнятості на основі підтримки пошуку і формування оптимальних видів економічної діяльності (враховуючи схильності, знання, вміння); надання економічних стимулів і заохочень (пільгове оподаткування та кредитування, дотації, субвенції тощо) або ж адміністративних (спрощення процедур реєстрації, виключення окремих видів діяльності з переліку ліцензованих тощо); створення державою робочих місць на підприємствах, як сільськогосподарського спрямування, так і інших сфер виробництва та послуг.

Використання можливостей багатофункціональності сільських територій в Україні, досягнення ефективності їх соціально-економічного розвитку, з одного боку, потребує запровадження дієвих механізмів державної підтримки сфери сільського господарства й інших суміжних з ним видів економічної діяльності, а з іншого, актуалізує питання пошуку власних точок економічного зростання окремих територій, які в майбутньому сприятимуть повноцінному сталому розвитку громади, створенню умов для особистого розвитку, забезпеченню еконо-

мічними благами, фінансовим достатком, якісними і максимально доступними сучасними публічними послугами кожного громадянина.

Результати проведеного аналізу у розрізі розвитку сільських територій, аграрного виробництва та законодавчого забезпечення підтвердили наявність п'яти головних проблем розвитку сільських територій: диспропорції сільської економіки, депопуляція, спустошення сільських територій, незадовільний стан інфраструктури (транспортної, соціальної тощо), неефективність сільських територіальних громад (фінансова, кадрова, організаційна). Взаємозв'язок проблем сільських територій утворює контур додатного зворотного зв'язку, у якому невирішені проблеми посилюють одна одну і призводять до подальшого погіршення ситуації. Водночас законодавче забезпечення не позбавлене протиріч, наявні стратегічні та планові документи мають декларативний характер. Таким чином, концепція розвитку сільських територій має бути спрямована саме на забезпечення ефективного функціонування та розвитку сільських територій шляхом активізації та реконструкції сільської економіки.

**2.1. Проблеми розвитку сільських територій та агропромислового комплексу
у країнах Європейського Союзу**

Розвиток сільського господарства та забезпечення гідного життя населення сільських територій є основою забезпечення продовольчої безпеки людства у цілому. Ліквідація голоду та сталий розвиток населених пунктів проголошені ООН цілями тисячоліття разом з іншими соціальними й екологічними цілями тощо [118]. В обґрунтуванні цілей ООН зазначається, що сільське господарство є найбільшим роботодавцем у світі і забезпечує для 40 % сьогоденного населення планети засоби для існування. Це найбільше джерело доходу та робочих місць для бідних сільських домогосподарств. П'ятсот мільйонів дрібних фермерських господарств, переважно богарних (без додаткового зрошення), забезпечують до 80 % споживаної їжі в більшості країн, що розвиваються. Розвиток дрібних фермерських господарств є запорукою зміцнення продовольчої безпеки та збільшення виробництва харчових продуктів для місцевих і глобальних ринків [118]. Зважаючи на світовий характер проблеми забезпечення продовольчої безпеки, а також значну кількість можливих варіантів розвитку сільськогосподарського виробництва у країнах світу, зокрема, країнах ЄС, доцільним є порівняльний аналіз стану сільських територій та аграрного виробництва України із розвинутими країнами.

Для формування множини можливих рішень і заходів має бути здійснений аналіз динаміки розвитку сільських територій та аграрного виробництва та досвіду його підтримки у країнах світу. Метою першого кроку аналізу є виявлення спільних і відмінних рис і проблем у розвитку сільських територій України, розвинутих країн та тих, що роз-

виваються. На основі порівняльного аналізу будуть виявлені загальні та специфічні для України проблеми. У наступному пункті на основі аналізу досвіду розвинутих країн буде сформовано перелік можливих шляхів розв'язання спільних для багатьох країн проблем, умов і можливостей їх застосування в Україні.

Для цілей порівняльного аналізу динаміки розвитку сільських територій та аграрного сектора було обрано країни ЄС. Вибір саме країн ЄС визначається такими чинниками:

- прагнення України до європейських стандартів життя населення;
- підписання Угоди про асоціацію з ЄС, що накладає на Україну певні зобов'язання щодо забезпечення якості та безпечності харчових продуктів, основою яких є саме сільськогосподарське виробництво;
- необхідність розширення зовнішньоторговельних зв'язків із ЄС, зокрема у частині торгівлі сільськогосподарськими та харчовими продуктами;
- спільні кліматично-природні умови в Україні та сусідніх державах ЄС;
- наявність значного досвіду реформування економіки, зокрема аграрного сектора у країнах ЄС, які донедавна відносилися до транзитивних економік.

При виборі країн ЄС для подальшого аналізу окремих тенденцій було виключено малі та замалі за територією та населенням країни (Кіпр, Мальта, Люксембург), і частково Хорватію, оскільки вона приєдналася до ЄС нещодавно. Через значні кліматичні відмінності від України Швецію та Фінляндію до аналізу включено лише довідково. До аналізу окремих тенденцій також було включено Білорусь та РФ, зважаючи на те, що соціальна, культурна й економічна інфраструктура донедавна формувалася за однаковими стандартами.

Як свідчать дані *табл. 2.1*, найближчими до України за площею є Франція та Іспанія, за чисельністю населення – також Іспанія та Польща. За щільністю населення до України найближчими є Болгарія, Ірлан-

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

дія, Греція, Румунія та Іспанія. Таким чином, за масштабами та заселеністю Іспанія є порівнянною з Україною, але, зважаючи на суттєву різницю у природно-кліматичних умовах, орієнтуватися лише на досвід цієї країни недоцільно. Тому у подальшому розглядатимуться усі країни ЄС.

Таблиця 2.1

Порівняльна характеристика України і країн ЄС за 2015 р.

Країни	Територія, тис. км ²	Середньорічна чисельність населення, млн	Щільність населення, осіб на 1 км ²
1	2	3	4
Австрія	83,9	8,6	103
Бельгія	30,5	1,3	369
Болгарія	111,0	7,2	65
Велика Британія	242,9	65,1	268
Греція	132,0	10,8	82
Данія	43,1	5,7	132
Естонія	45,2	1,3	29
Ірландія	70,3	4,7	67
Іспанія	506,0	46,4	92
Італія	301,3	60,7	202
Кіпр	9,3	0,9	92
Латвія	64,6	2,0	31
Литва	65,3	2,9	44
Люксембург	2,6	0,6	220
Мальта	0,3	0,4	1367
Нідерланди	41,5	16,9	408
Німеччина	357,0	81,7	229
Польща	312,7	38,0	121
Португалія	92,0	10,4	113
Румунія	238,4	19,8	83

Закінчення табл. 2.1

1	2	3	4
Словаччина	49,0	5,4	111
Словенія	20,3	2,1	102
Угорщина	93,0	9,8	106
Україна	603,5	42,7	75
Фінляндія	338,2	5,5	16
Франція	551,5	66,6	121
Хорватія	56,5	4,2	74
Чехія	78,9	10,5	134
Швеція	450,0	9,8	22

Джерело: сформовано на основі [4, с. 577–578]

Динаміка щільності населення країн ЄС за 2010–2017 рр. свідчить про наявність значних відмінностей відповідно до рівня розвитку країн. Так, у цілому по ЄС щільність населення незначно зросла (на 1,8 особи на 1 км²). Але, якщо у Бельгії населеність зросла на 13,4, Великій Британії – на 11,7, Данії – на 7,7 особи на 1 км², то у Румунії зниження склало 9,1, у Литві – 3,6, у Болгарії – 3,1 особи на км² [122].

Отже, спустошення території відбувається нерівномірно по країнах, а можливості вільного пересування та єдиного ринку праці призводять до посилення міграції населення з менш розвинутих країн ЄС до більш заможних.

У статистичній методології ЄС для аналізу розподілу населення за рівнем урбанізації використовується така класифікація [128]:

- міста (city) – локальні адміністративні центри, у яких не менше 50 % населення мешкає в одному чи більше урбанізованих центрах (кластерах) із щільністю населення понад 1500 осіб/км² і кількістю населення не менше 50 тис. осіб;

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

- міські та приміські території – території, у яких не більше 50 % населення мешкає в урбанізованих центрах, та не більше 50 % – у сільських районах;
- урбанізовані території – кластери, у яких щільність населення складає не менше 300 осіб/км² і кількість населення не менше 5000 осіб);
- сільські території – території, на яких більше 50 % мешкає поза межами урбанізованих територій.

Відповідно, за рівнями урбанізації виділяють переважно урбанізовані території, переважно сільські території та проміжні території. Зважаючи на відмінності у класифікації, пряме порівняння стану заселеності територій в Україні та країнах ЄС ускладнено, а тому здійснюватиметься лише на основі даних міжнародних статистичних баз.

Порівняння динаміки темпів падіння сільського населення у ЄС та Україні (рис. 2.1) дозволяє зробити висновок, що зменшення кількості сільського населення є загальноєвропейською тенденцією. Але,

Темп падіння сільського населення, %

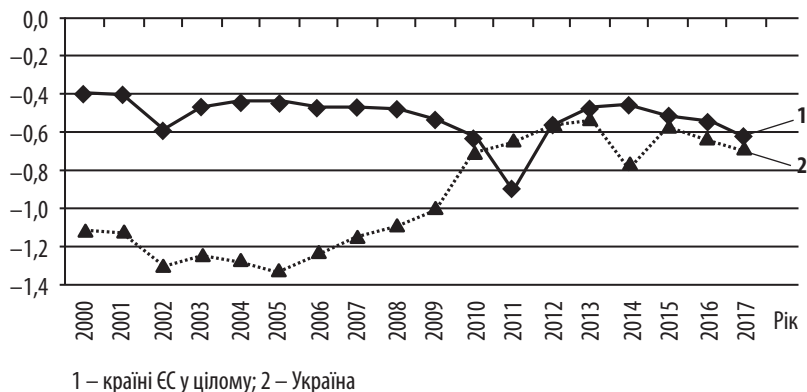

Рис. 2.1. Темп приросту (зменшення) сільського населення у країнах ЄС та Україні [6; 128]

якщо темпи падіння у країнах ЄС протягом 2000–2017 рр. були майже постійними, то в Україні падіння було набагато стрімкішим протягом 2000–2010 рр. і тільки останні роки відповідає загальноєвропейським тенденціям.

У цілому негативна динаміка кількості населення сільських територій призводить до підвищення рівня урбанізації країн, як показано на *рис. 2.2*. Рівень урбанізації в Україні залишається меншим, ніж у цілому по країнах ЄС, і зростає повільніше.

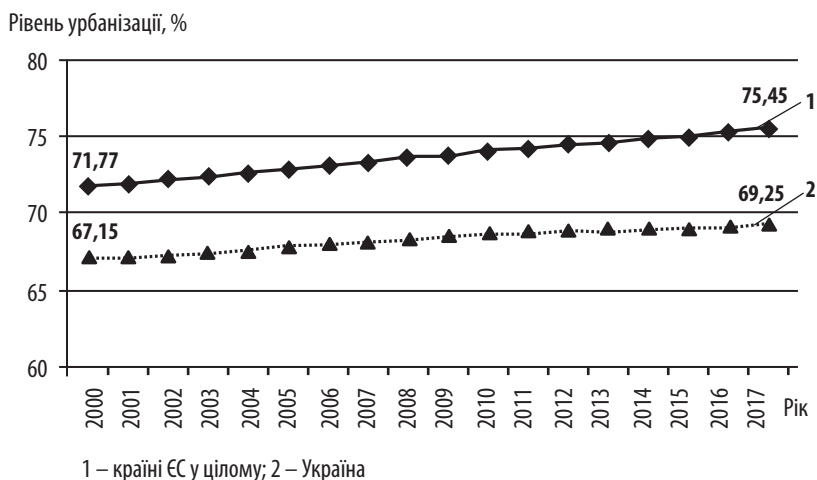

Рис. 2.2. Зростання рівня урбанізації у країнах ЄС та Україні [6; 128]

Як зазначається у доповіді [1], сповільнення зростання рівня урбанізації спостерігається загалом у всьому світі. Але причини цього явища, які наводяться у доповіді, а саме – екологічні переваги мешкання у сільських територіях, можливість простіше відкрити власну справу, не притаманні Україні. Існують і окремі специфічні причини зворотного руху населення з міст до сільських територій. Так, у Франції значна кількість біженців з країн Північної Африки та Близького Сходу переважно намагається оселитися у містах, що призводить до погіршення криміногенної ситуації. Тому мешканці міст, які мають можливість

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

працювати віддалено або скористатися транспортом, віддають перевагу приміським територіям. Схожі процеси відбуваються і у столицях інших розвинутих країн.

Відмінністю характеру урбанізації у країнах ЄС є зростання кількості населення у невеликих міських поселеннях, а не у мегаполісах, як показано на *рис. 2.3*.

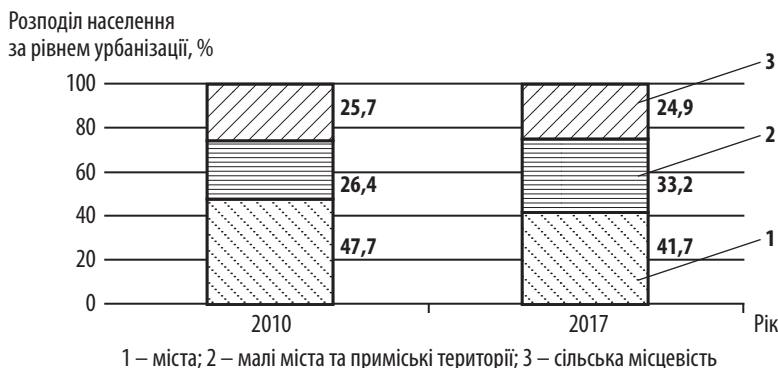
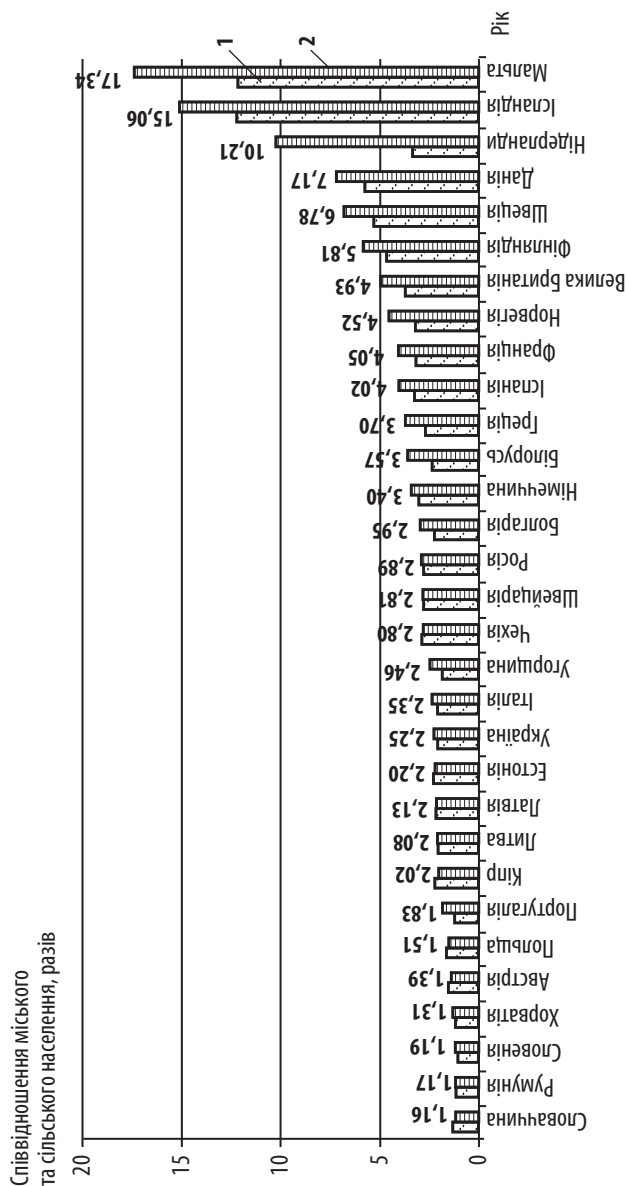

Рис. 2.3. Зміни у структурі населення країн ЄС за рівнями урбанізації території [128]

Загальна для усіх країн ЄС і СНД тенденція до міграції сільського населення у міста має значні відмінності по різних країнах (*рис. 2.4*). Співвідношення міського та сільського населення в Україні відповідає середньому рівню серед розглянутих країн. Виключаючи з розгляду такі країни, як Норвегія, Швеція, Фінляндія, Ісландія та Мальта, які мають значну питому вагу міського населення через географічні особливості територій, можна зазначити, що у найбільш розвинутих країнах (Німеччина, Велика Британія, Франція) рівень урбанізації значно більше, ніж в Україні. Окреме зауваження необхідно зробити щодо Нідерландів та Данії, оскільки їх рівень урбанізації є одним із найвищих, але, як буде показано далі, саме ці країни є лідерами сільськогосподарського виробництва й експорту окремих груп товарів.

1 – 2000 р.; 2 – 2017 р.
 Примітка: співвідношення у Бельгії складало 33,8 разів у 2010 р. та 48 разів у 2017 р.
 Числові дані відповідають 1.01.2017 р.

Рис. 2.4. Динаміка співвідношення міського та сільського населення у країнах ЄС [119]

Аналіз руху сільського населення у країнах ЄС дозволяє зробити висновок, що проблема депопуляції сільських територій є актуальною не тільки для України, але й для більшості країн ЄС, особливо найбільш розвинутих. Тому необхідним є аналіз державної політики цих країн, яка спрямована на подолання негативної тенденції.

Загальносвітовий характер проблеми надмірної урбанізації зазначається Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН [120]. Як один з перспективних напрямів світові експерти визначають територіально орієнтований підхід. Він здійснюється в нерозривному зв'язку з територіальним плануванням міських районів і малих міст і поліпшенням регіональної інфраструктури, а отже, дозволяє вирішувати проблеми, що призводять до відтоку населення з сільських районів. Наприклад, за відсутності робочих місць на тій чи іншій території інвестиції в інфраструктуру, що відноситься до продовольчих систем, можуть генерувати зайнятість у сільському господарстві і несільськогосподарських галузях економіки. Якщо сільських жителів привертає вищий рівень добробуту в міських центрах, темпи міграції в переважані мегаполіси можна знизити за допомогою інвестицій в освіту, охорону здоров'я, комунікації та місця відпочинку на рівні агломерації, тобто в невеликих містах і селищах, розподілених по всій території, які знаходяться поблизу або безпосередньо у сільських районах.

Відсутність робочих місць та, як наслідок, низький рівень зайнятості сільського населення є однією з причин міграції до міст в Україні, як було показано у підрозділі 1.1. Натомість у країнах ЄС рівень зайнятості практично не залежить від рівня урбанізації території, як видно з *рис. 2.5* [128]. У цілому відбулося зростання зайнятості протягом 2005–2017 рр., а різниця складає лише 0,9 в.п. В окремих країнах рівень зайнятості помітно відрізняється у сілах і сільській місцевості. Так, у 2017 р. найбільша різниця у 15,6 в.п. була у Болгарії на користь міст, 13,9 в.п. – у Литві, 8,3 в.п. – у Хорватії. Натомість у Австрії на 7,5 в.п. рівень зайнятості у сільській місцевості перевищував зайнятість у містах, а у Бельгії – на 6,5 в.п. Загалом у більш розвинених країнах з вищим рівнем доходу рівень зайнятості або не залежить від

Рівень зайнятості, %

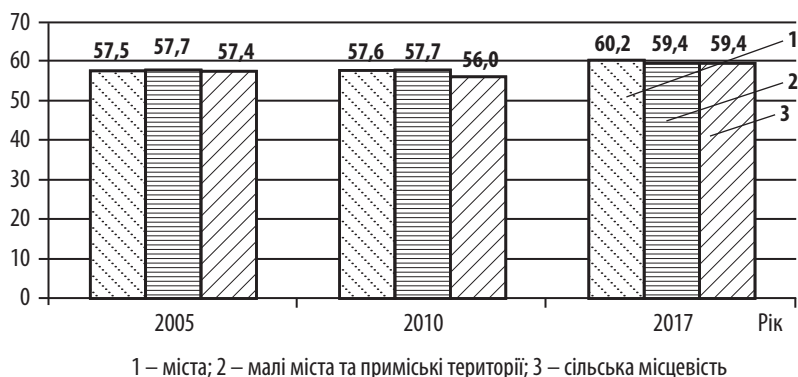

Рис. 2.5. Рівень зайнятості у цілому у країнах ЄС, % від економічно активного населення віком 15–74 років [128]

урбанізації території, або вищий саме у сільській місцевості, а у менш розвинутих країнах ЄС ситуація протилежна. Таким чином, саме заходи щодо створення додаткових робочих місць у сільських територіях, запроваджувані у країнах, які нещодавно приєдналися до ЄС, можуть стати прикладом для України. Але не можна вважати, що всі заходи однаково позитивні, оскільки результати є різними. Так, у Болгарії, незважаючи на велику різницю зайнятості, розрив за 2005–2017 рр. трохи скоротився (з 17,3 у 2010 р. до 15,6), а у Литві, навпаки, зріс майже удвічі (з 7,3 в.п. до 13,9).

Однією з головних проблем, яка набуває все більшої значущості у країнах ЄС, як і в Україні, є старіння населення сільських територій та відповідна відсутність молоді серед зайнятих у сільському господарстві. За даними звіту Єврокомісії за 2017 р. [121], лише 5,6 % ферм знаходяться в управлінні молодих людей віком до 35 років. Натомість понад 31 % фермерів старші 65 років. Найгіршою є ситуація у Португалії, Іспанії, Великій Британії та на Кіпрі, де співвідношення молодих фермерів до тих, хто старше 65 років, менше 0,1. Значно краще ситуація у Німеччині, Австрії, Польщі, де це співвідношення більше 1.

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

Старіння робочої сили на селі створює додаткові ризики для забезпечення конкурентоспроможності сільського господарства Європи та продовольчої безпеки країн у найближче десятиріччя. Питома вага молодих фермерів у кількості ферм, використанні землі та володінні землею, випуску продукції дуже мала. Ферми, як правило, є середніми за розмірами, а дохід і капітал нижче середнього. Проте молоді фермери мають вищий рівень кваліфікації, ніж старше покоління, їх діяльність характеризується більшим рівнем інвестування, продуктивності разом із більшим рівнем боргового навантаження. Тому значна частина програм підтримки у країнах ЄС спрямована саме на заохочення молодих фермерів до розвитку власного бізнесу.

Значення сільського господарства в економіці країн ЄС істотно відрізняється від України. Рівень зайнятості населення у сільському господарстві в Україні у 3,5 разу вищий, ніж у країнах ЄС. Крім того, якщо в Україні останні 4 роки він майже не змінювався, то в країнах ЄС спадна тенденція зберігається (рис. 2.6). Водночас у країнах ЄС відбувається заміщення неповної зайнятості на повноцінну.

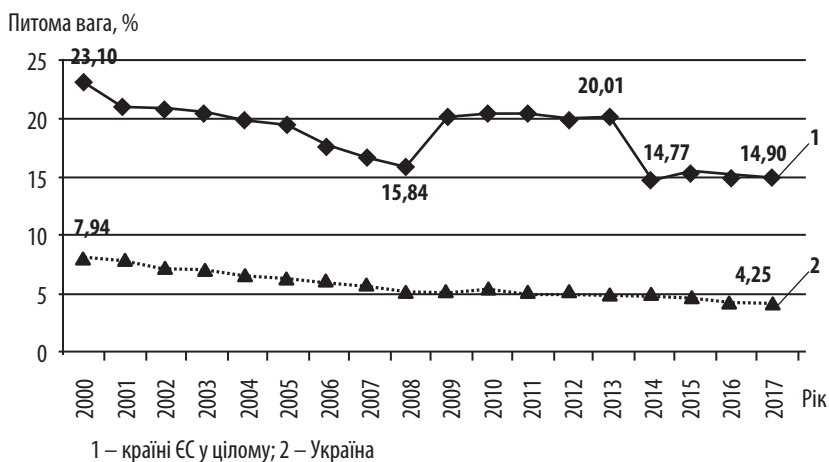

Рис. 2.6. Питома вага зайнятих у сільському господарстві, % від усіх зайнятих [6; 128]

Водночас значення сільського господарства у ВВП країн ЄС також значно менше, ніж в Україні, і має слабку, але стійку тенденцію до зменшення (рис. 2.7). Різниця у динаміці питомої ваги сільського господарства у ЄС та Україні дозволяє зробити висновок про більш стійку структуру економіки країн ЄС у цілому, що не призводить до суттєвих коливань залежно від змін на світовому ринку.

Питома вага, %

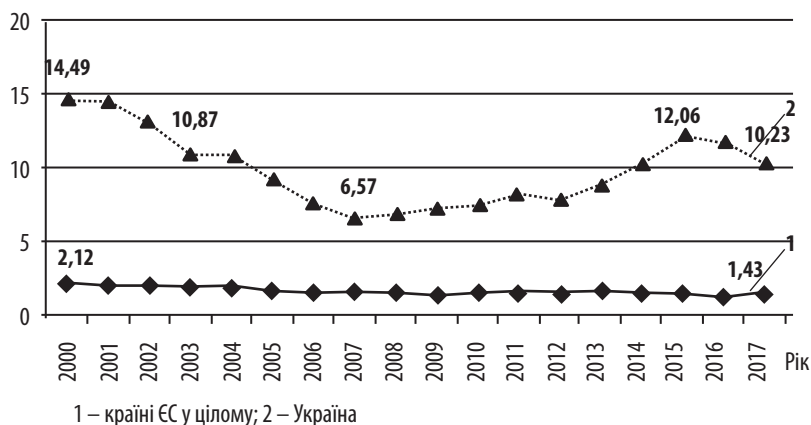

Рис. 2.7. Питома вага сільського господарства, лісництва та рибництва у ВВП країн ЄС та України [6; 128]

У цілому по країнах ЄС існує певна сільськогосподарська спеціалізація економіки країн. Так, найменшою є питома вага сільського господарства у ВВП Великої Британії (0,52 %), Німеччини (0,63 %), Бельгії (0,62 %), найвищими – у Румунії (4,4 %), Болгарії (3,7 %) та Греції (3,5 %). Отже, сільськогосподарська політика ЄС здебільшого стосується саме країн, що приєдналися до ЄС останніми. Крім того, слід зазначити, що у Болгарії та Румунії, які приєдналися до ЄС одними з останніх, та у Словенії саме у рік приєднання відбулося різке скорочення питомої ваги сільського господарства у ВВП, яке значно перевищувало темпи скорочення попередніх 20 років. Водночас змі-

ни у структурі зайнятості відбулися майже на 10 років пізніше (за 2015–2017 рр.). Отже, з одного боку, політика ЄС щодо підтримки зайнятості сільського населення мала позитивні наслідки, а з іншого, приєднання до ЄС країн з традиційно високою важливістю сільського господарства не призвела до розширення для них ринку збуту власної продукції.

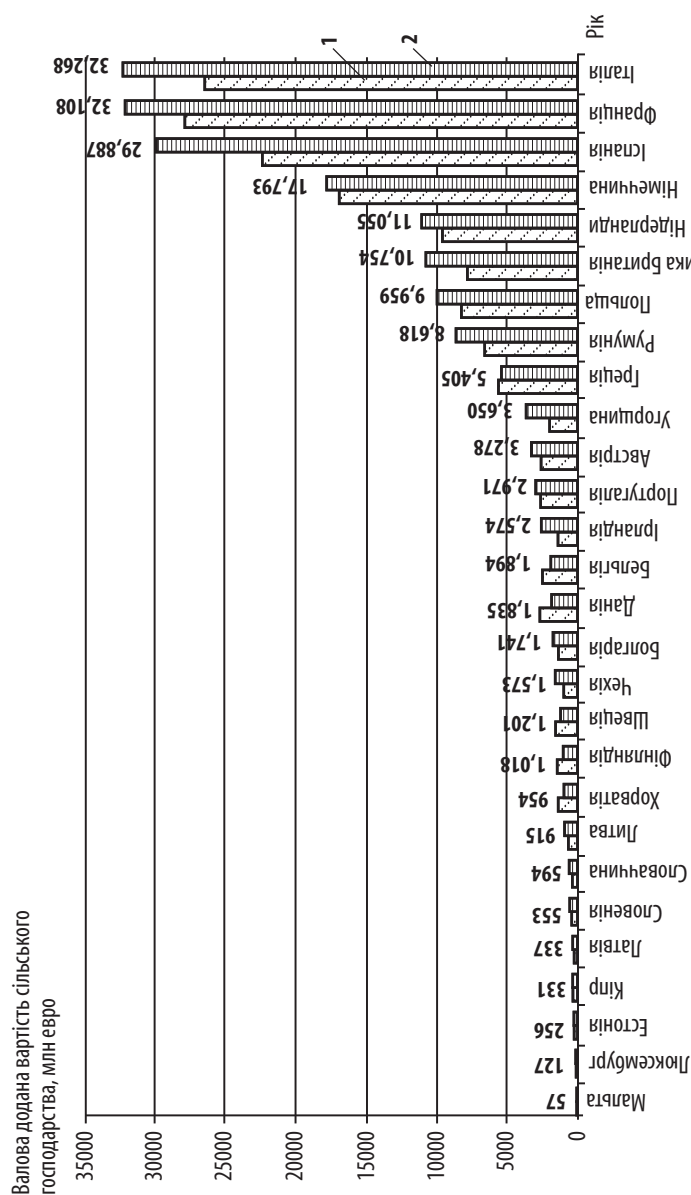
За результатами 2018 р. лише 3 країни – Італія, Франція та Іспанія забезпечили 51,3 % усієї доданої вартості, створеної у сільському господарстві ЄС. Причому з 2010 р. ситуація майже не змінилася, тоді питома вага цих країн становила 49,7 % (рис. 2.8).

Загальною проблемою для країн ЄС є значне підвищення конкуренції у сільському господарстві, що призводить до скорочення кількості ферм. За даними [128], протягом 2005–2016 рр. кількість ферм скоротилася на 28,3 %, причому найбільшого скорочення зазнало сільське господарство Болгарії (-62,1 %), Польщі (-43 %), країн Балтії (близько 40 %), Угорщини (-39,8 %), Чехії (-37,2 %) та Італії (-33,7 %).

Найбільша кількість сільськогосподарських підприємств ЄС у 2016 р. була розташована у Румунії – 32,7 %. Але переважна частина цих підприємств – дрібні, які мають у розпорядження менше 2 га землі (70,2 % усіх підприємств), 99,2 % цих підприємств належать фізичним особам. Така ситуація призводить до того, що майже за всіма видами сільськогосподарської діяльності саме Румунія лідирує за кількістю підприємств.

Лідером за кількістю підприємств, які займаються садівництвом закритого та відкритого ґрунту, є Іспанія – відповідно 22,6 % та 15,6 % усіх таких підприємств ЄС. Переважна частина підприємств садівництва іншого (змішаного) типу знаходяться у Польщі – 25,0 %. Але частка усіх таких підприємств у загальній кількості підприємств ЄС дуже мала – 1,8 %.

Природним лідером у виноградарстві є Італія, у ній зосереджено 23,8 % усіх підприємств ЄС, другою за кількістю є знову Румунія (18,9 %).

1 – 2000 р.; 2 – 2017 р.
Примітка: співвідношення у Бельгії складало 33,8 разу у 2010 р. та 48 разів у 2017 р.
Числові дані відповідають 01.01.2017 р.

Рис. 2.8. Розподіл країн ЄС за валовою доданою вартістю сільського господарства [128]

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

В Іспанії знаходяться 28,3 % усіх підприємств з вирощування фруктів і цитрусових, в Італії – 15,7 %, у Греції – 10,7 % .

Найбільший рівень концентрації сільськогосподарських підприємств визначається природними умовами вирощування олив. В Італії, Греції та Іспанії у сукупності зосереджено 95,4 % (35,9 %, 32,9 % та 26,6 % відповідно).

Розподіл підприємств ЄС за видами сільськогосподарського виробництва показано у *табл. 2.2*.

Таблиця 2.2

Розподіл сільськогосподарських підприємств країн ЄС за видами сільськогосподарського виробництва, % [127]

Види сільськогосподарської діяльності	Роки		
	2016	2013	2010
Вирощування різних зернових	16,4	15,6	13,7
Вирощування зернових, олійних і зернобобових культур	15,2	14,0	11,1
Змішане рослинництво і тваринництво	10,1	10,6	10,2
Вирощування маслин	7,6	6,3	7,9
Вирощування овець, кіз та іншої худоби	6,2	7,1	6,1
Вирощування різної худоби	5,5	6,7	7,5
Вирощування молочних корів	5,4	5,3	5,7
Вирощування фруктів і цитрусових	5,1	4,9	5,0
Змішане рослинництво	4,7	4,8	4,3
Птахівництво	4,5	5,4	4,8
Виноградарство	4,3	4,3	4,8
Розведення та відгодівля ВРХ	3,9	3,6	3,4
Вирощування інших культур	2,6	2,5	4,1
Вирощування різних багаторічних культур	1,9	1,9	2,2
Свинарство	1,5	1,5	2,7
Інші	4,9	5,6	6,6

Землі в цілому у ЄС використовуються переважно для вирощування зернових культур (табл. 2.3), при цьому їх розподіл за культурами майже не змінюється протягом 2010–2017 рр. Найбільші зрушення

Таблиця 2.3

Використання земель для вирощування сільськогосподарських культур у країнах ЄС, тис. га [128]

Сільськогосподарські культури	Роки		
	2017	2013	2010
1	2	3	4
Зернові культури для виробництва зерна (включаючи насіння), у т.ч.	55 629,81	57 990,54	56 689,89
пшениця та жито	25 930,63	25 814,48	25 738,91
суміші житні, у т.ч. озимі	2 072,12	2 775,92	2 371,19
ячмінь	12 039,71	12 382,13	12 135,36
овес та суміші зернових культур	3 631,80	3 696,10	3 775,92
кукурудза	8 275,99	9 774,71	8 334,98
тритикале (амфидиплоїд жита і пшениці)	2 759,90	2 750,06	2 711,31
сорго	136,47	145,53	113,94
рис	436,09	432,94	473,70
Сухі бобові та білкові культури для виробництва зерна (включаючи насіння та суміші зернових і бобових культур)	2 591,57	1 332,19	1 740,24
Коренеплоди, у т.ч.	3 634,06	3 466,60	3 644,76
картопля (включаючи насіннєву картоплю)	1 746,42	1 741,19	1 788,87
цукровий буряк (без насіння)	1 756,77	1 578,20	1 552,04
Технічні культури, у т.ч.	13 176,03	12 531,25	12 364,43
олійні культури	11 838,41	11 758,77	11 587,33
волоконні культури	475,69	244,94	359,33
тютюн	74,40	96,10	115,68
Свіжі овочі (включаючи баштанні), у т.ч.	2 119,67	1 791,58	1 988,90
помідори	241,30	230,57	259,47

Закінчення табл. 2.3

1	2	3	4
огірки	31,91	35,03	36,45
морква	119,02	109,73	120,84
цибуля	180,96	157,85	162,75
Полуниця	108,40	97,19	103,76
Багаторічні культури для споживання людиною	11 318,53	12 099,88	11 509,84
Фрукти, ягоди та горіхи (крім цитрусових, винограду та полуниці)	2 285,92	1 038,49	1 149,23
у т.ч. яблука	522,14	536,36	538,04
Цитрусові фрукти	503,04	549,27	587,69
Виноград	3 042,69	3 119,61	3 264,39
Оливки	5 050,30	2 466,14	2 393,07
Культивовані гриби	6,22	1,42	22,87

відбулися у інших напрямках використання земель щодо видів рослинництва, пов'язаних із вирощуванням культур, які безпосередньо вживаються населенням. Так, майже у 2,1 разу збільшилися площі, зайняті під вирощування оливков, у 2 рази – для вирощування фруктів, ягід і горіхів, у 1,7 разу зросли площі, на яких вирощуються бобові культури, і на 6,5 % – землі для вирощування свіжих овочів. Ці зрушення можна пояснити підвищенням попиту саме на бобові, свіжі овочі та фрукти, що викликане зсувом культури харчування із зростанням добробуту населення країн ЄС. Натомість посадки тютюну займали у 2017 р. лише 64,3 % тих земель, які використовувалися у 2010 р. Землі, які засаджені багаторічними технічними культурами (переважно олійними), не змінювалися протягом 2010–2017 рр.

Усталений розподіл земель, використовуваних для вирощування різних культур, говорить про досягнення рослинництвом ЄС стану рівноваги, що дозволяє забезпечити необхідними харчовими продуктами населення країн і забезпечує можливості експорту окремих видів продукції.

Вартісна структура випуску сільського господарства країн ЄС у цілому майже збалансована. Проте існують значні розбіжності по окремих країнах (рис. 2.9).

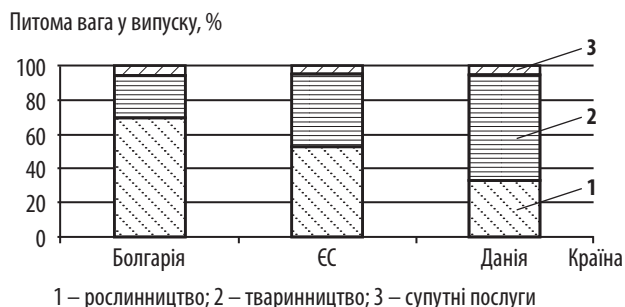

Рис. 2.9. Структура випуску за напрямками сільського господарства країн ЄС у 2017 р. [128]

Для розвинутих країн ЄС, які не мають природних вад або переваг, характерна збалансована структура (Бельгія, Нідерланди, Німеччина). Переважання рослинництва спостерігається здебільшого у країнах, які мають кліматичні переваги (Італія, Іспанія, Греція, Франція), або менш розвинутих, які не можуть забезпечити дотримання усіх стандартів тваринництва ЄС (Румунія, Болгарія, Чехія, Словаччина й ін.). Тваринництво переважає у Данії, Австрії, Польщі, Естонії, Великій Британії, а також Фінляндії та Ірландії (через специфічні географічні умови).

У структуру випуску продукції агропромислового комплексу Єврокомісія включає не тільки продукцію власне сільськогосподарську, але й окремі кінцеві продукти. У вартісній структурі випуску (рис. 2.10) переважають овочі та баштанні, частка яких порівняно з 2010 р. збільшилася на 0,9 в.п. Натомість частка другої за обсягом групи – зернових – зменшилася за цей період на 1,4 в.п., а частка фуражного зерна зменшилася на 2,4 в.п. Виробництво вина стало відігравати більшу роль, його частка в обсязі випуску збільшилася на 1,3 в.п. (табл. В.1 Додатка В).

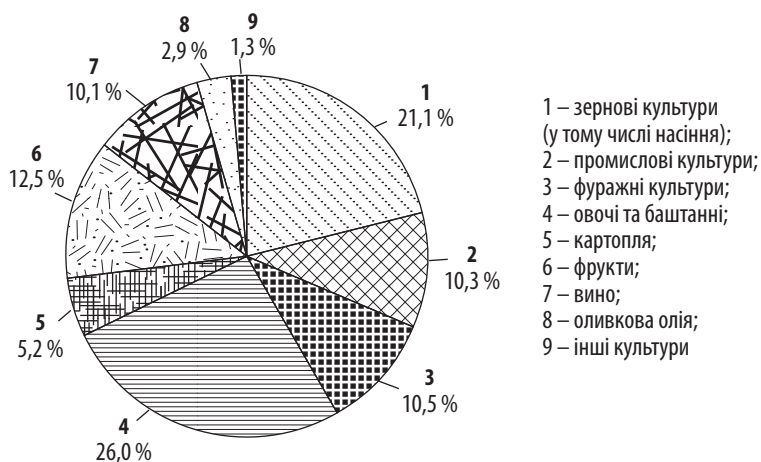

Рис. 2.10. Вартісна структура випуску рослинництва всіх країн ЄС у 2017 р. [128]

У цілому по ЄС виробництво основних видів продукції рослинництва за період 2010–2017 рр. зросло (табл. В.2 Додатка В). Лише обсяг вироблених олив у натуральному виразі зменшився на 2,7 %, що пояснюється втратою врожайності. Найбільше зросло виробництво сухих бобових (319 %). Крім того, зросло на 46,6 % виробництво насіння соняшнику, що становить суттєву загрозу сільськогосподарському експорту України.

Зростання обсягу продукції у ЄС відбувалося переважно за рахунок підвищення врожайності (табл. В.2 Додатка В). Найбільше зросла врожайність помідорів (на 119,2 ц/га), картоплі (на 59 ц/га) та інших овочевих культур. Порівняння з даними табл. 1.9–1.11 говорить про суттєве відставання сільського господарства України щодо підвищення врожайності всіх культур, що створює додаткові ризики втрати експортного потенціалу сільського господарства.

Слід зазначити, що врожайність сільськогосподарських культур нерівномірна по країнах ЄС. Так, урожайність пшениці у Франції (67,7 ц/га) на 38,6 % більша, ніж у Польщі (48,8 цг), кукурудзи – на

22,3 %, картоплі – майже вдвічі, соняшника – на 43,4 % [129]. Така ситуація призводить до посилення позиції розвинутих країн ЄС у забезпеченні продовольством усього населення союзу та послаблення конкурентних позицій менш розвинутих країн, зростання залежності їх харчової безпеки від імпорту.

У структурі випуску продукції тваринництва у цілому по ЄС домінує молоко, на нього у 2017 р. припадало більше третини усього випуску у вартісному виразі (рис. 2.11). Вартість виробленої яловичини та свинини майже однакова з незначною перевагою свинини. Птиця у вартості випуску займає лише четверту позицію, а яйця усіх видів – лише 5,8 %.

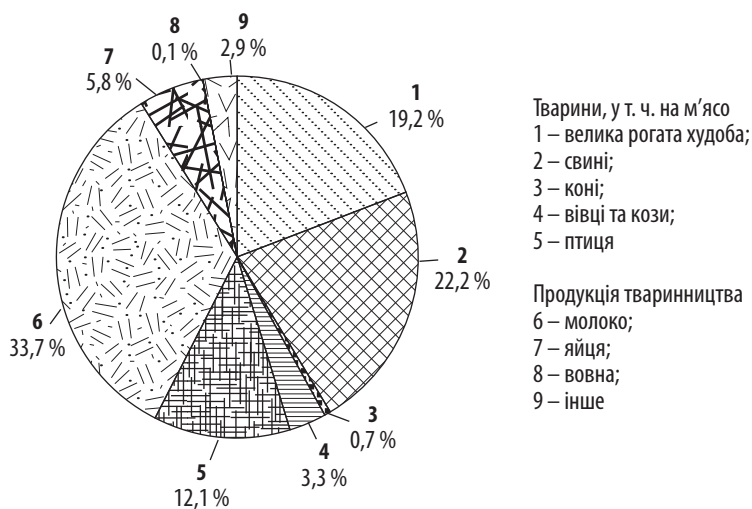

Рис. 2.11. Вартісна структура випуску продукції тваринництва усіх країн ЄС у 2017 р. [128]

Протягом 2010–2017 рр. виробництво усіх видів продукції тваринництва у вартісному виразі збільшилося, у цілому збільшення складо 21,6 %. Найбільше зросло виробництво свинини – на 24,3 %, ВРХ (у т. ч. на м'ясо) – на 15,1 %, птиці – на 21,9 %, молока – на 24,4 %,

яєць – на 30 %. Таким чином, світова тенденція зрушення структури харчування з рослинної до тваринної продукції, яка пояснюється процесами урбанізації, знаходить своє відображення у динаміці випуску продукції.

Так само, як і у рослинництві, у виробництві продукції тваринництва між країнами ЄС існують суттєві різниці. На рис. В.1 Додатка В показано порівняння країн ЄС, України та окремих країн СНД за виробництвом яловичини на одну особу у 2016 р. Серед країн ЄС лідерами за цим показником є Австрія (26,2 кг), Бельгія (24,6 кг) і Нідерланди (24,5 кг). Найбільше поміж розглянутих країн виробляється яловичини у Білорусі (34,4 кг на 1 особу), що відкриває значні перспективи для цієї країни. В Україні виробляється яловичини на рівні Португалії (8,8 кг), але все ж таки більше, ніж у Чехії, Румунії, Греції, Угорщині, Болгарії та Словаччині.

За даними UNCTAD [130], найбільший додатний баланс експорту-імпорту яловичини у 2016–2017 рр. мали Ірландія, Нідерланди і Польща, саме ці країни забезпечують основні потреби країн ЄС у м'ясі ВРХ. При цьому 90–100 % експорту яловичини в усіх країнах припадає саме на країни ЄС. Попри від'ємний баланс країни із невеликими обсягами виробництва яловичини також експортують продукцію, і у них частка того, що експортується поза межі ЄС, найбільша: Болгарія експортує за межі ЄС 28,1 % усього експорту яловичини, Греція – 22,3 %, Португалія – 18,6 %, Словенія – 18,7 %.

Сукупних ресурсів виробництва яловичини не вистачає для великих країн ЄС, тому Німеччина імпортує 26,2 % з-за меж ЄС, також значні частину свого імпорту ввозять з країн поза межами ЄС Нідерланди (37,2 % імпорту). Отже, ринок яловичини ЄС є значною мірою закритим, вхід на нього ускладнений необхідністю дотримання високих стандартів безпеки.

У виробництві свинини на 1 особу у 2016 р. абсолютно переважає Данія – 276,7 кг, що майже у 3 рази більше, ніж у наступної за нею Бельгії – 93,8 кг. Україна порівняно з країнами ЄС займає одну з останніх позицій – 17,6 кг (рис. В.2 Додатка В).

Виробництво курячого м'яса також нерівномірно розподілено по країнах ЄС (рис. В.3 Додатка В). Лідирували у 2016 р. Нідерланди (61,0 кг на 1 особу), Польща (52,2 кг), Бельгія (40,1 кг). Значним є також відносно виробництво курятини у Білорусі (47,9 кг на 1 особу). На тлі решти показників виробництво 27,4 кг курятини на 1 особу в Україні є позитивним фактом, оскільки це більше, ніж у 2/3 країн ЄС. Це відкриває значні перспективи для українського експорту в ЄС. Але слід зазначити, що переважно імпорт в країни ЄС м'ясної продукції будь-якого виду, так само, як і яловичини, відбувається саме з країн ЄС. Отже, необхідним є дотримання усіх вимог ЄС щодо безпеки харчових продуктів.

Данія, Нідерланди, Білорусь та Естонія є лідерами за виробництвом молока на 1 особу (рис. В.4 Додатка В), за даними 2016 р. у них було вироблено 938,2 кг, 843,6 кг, 749,9 кг та 594,8 кг на 1 особу відповідно. Виробництво в Україні склало у 2016 р. 238 кг на 1 особу, що дещо вище середнього значення по ЄС (222,5 кг). Потреби у молоці та молочній продукції країн ЄС практично повністю також покриваються виробництвом у країнах ЄС.

Лише у виробництві яєць Україна може конкурувати із розвинутими країнами ЄС. У 2016 р. виробництво яєць на 1 особу в Україні склало 347 шт., що відповідає четвертому місцю з-поміж усіх розглянутих країн. Трохи більше виробництво у Латвії – 381 шт., Білорусі – 385 шт., лідируючу недосяжну позицію, як і у виробництві курячого м'яса, займають Нідерланди – 639 шт. на одну особу (рис. В.5 Додатка В). Отже, подальше нарощування виробництва яєць із дотриманням стандартів ЄС відкриває можливості експорту цієї продукції.

Таким чином, основною проблемою у розвитку сільськогосподарського виробництва є його нерівномірність по країнах ЄС із суттєвою перевагою розвинутих країн над тими, що приєдналися до ЄС нещодавно. Дотримання вищих стандартів у виробництві сільськогосподарської продукції вимагає значних ресурсів, що не завжди доступні малим підприємствам та індивідуальним фермерам. З огляду на підписання Україною Угоди про асоціацію із відповідними обов'язками

щодо безпечності та якості харчових продуктів, ці проблеми є актуальними і для України. Тому найбільший інтерес становить досвід країн ЄС щодо підтримки конкурентоздатності сільськогосподарських підприємств різного виду.

У сільському господарстві світу набуває все більшої поширеності органічне виробництво. Серед країн ЄС станом на кінець 2016 р. найбільше зареєстровано операторів органічної продукції в Італії – 72154 оператори, або 20,3 % усіх операторів ЄС, Франції – 3,2 %, Німеччині – 11,6 % та Іспанії – 11,2 % [128]. При цьому у Німеччині власне виробниками є лише 66,9 % операторів органічної продукції. Найменшою є частка виробників органічної продукції у кількості операторів ринку органічної продукції у Нідерландах – лише 38,6 %. В Італії також зареєстровано найбільшу частину переробників органічної продукції 26,5 %, у Німеччині – 23,1 %, Франції – 20,1 %. Частина з них є одночасно і виробниками, і переробниками органічної продукції.

Найбільшу кількість органічного зерна у 2016 р. виробили Іспанія – 800,4 тис. т (32,9 % усього органічного зерна), Швеція – 280 тис. т (11,5 %) і Румунія – 192,4 тис. т (7,9 %) [128]. Отже, розвиток органічного землеробства не є прерогативою лише розвинутих країн і відкриває нові можливості для країн, що розвиваються.

Ситуація із виробництвом органічного м'яса геть інша. Лідерами, за результатами 2016 р., є саме розвинуті країни: Італія – 99,1 тис. т (32,2 %), Франція – 50,2 тис. т (16,3 %) та Велика Британія – 47,2 тис. т (15,4 %) [128]. На країни, що приєдналися до ЄС, починаючи з 2004 р. припадає лише 6,4 % виробництва органічного м'яса.

Органічне молоко тією або іншою мірою виробляється майже в усіх країнах ЄС. Але лідерами, як і у виробництві м'яса, є саме розвинуті країни. Так, із 4494,3 тис. т органічного молока (сирого), виробленого у ЄС у 2016 р., найбільшу частку виробили ферми Німеччини – 794,7 тис. т (17,7 %). Значні обсяги також припадають на Францію – 603,7 тис. т (13,4 %), Австрію – 552,3 тис. т (12,3 %), Велику Британію – 519,5 тис. т (11,6 %) та Данію – 516,1 тис. т (11,5 %) [128].

Решта країн виробили у сукупності лише третину усього органічного молока. Отже, у тваринництві, яке для забезпечення вимог вироблення органічної продукції потребує більших ресурсів, ніж рослинництво, переважають розвинуті країни, які наразі майже повністю контролюють ринок органічної продукції ЄС.

Поряд із загальними проблемами сільських територій, які притаманні усім країнам ЄС, вони мають і специфічні проблеми, спричинені різними природними, демографічними, соціальними чинниками.

Головні виклики сільських територій Польщі багато у чому збігаються з проблемами України. За оцінками Eurostat, серед сільського населення поширеною проблемою є приховане безробіття на тлі високого для ЄС загального рівня безробіття 8,3 %. Серед населення, яке працює у сільському господарстві, високий рівень бідності (32,7 %) та відносно високий рівень ризику соціального виключення (12 % проти 5 % у середньому по ЄС). Ці проблеми зумовлені переважанням малих ферм у структурі сільськогосподарських підприємств: з 1,5 млн ферм близько 55 % мають у розпорядженні менше 5 га землі. Через брак техніки на сімейних фермах, слабе підприємництво та впровадження інновацій продуктивність у сільськогосподарському секторі економіки дуже низька. Крім того, 19,4 % орних земель Польщі стикаються з екологічними проблемами, зокрема, піддаються водній та вітровій ерозії, забруднені нітратами, втрачають родючість тощо. Заохочення освічених фахівців до роботи на селі стикається із браком базової інфраструктури та недостатнім розвитком сфери послуг [123].

Специфічною проблемою сільського господарства в Угорщині, яка також характерна і для України, є дуже низький рівень горизонтальної та вертикальної сільськогосподарської кооперації у поєднанні з переважанням малих фермерських господарств (87 % ферм мають менше 5 га землі). Через кліматичні зміни сільське господарство Угорщини потерпає від дисбалансу водних ресурсів і потребує більш ефективного водного менеджменту та іригації земель [124].

Слід зазначити, що велика кількість дрібних фермерів притаманна здебільшого країнам, які приєдналися до ЄС протягом останніх 15 ро-

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

ків. Відмінності між структурою сільського господарства країн видно на рис. 2.12.

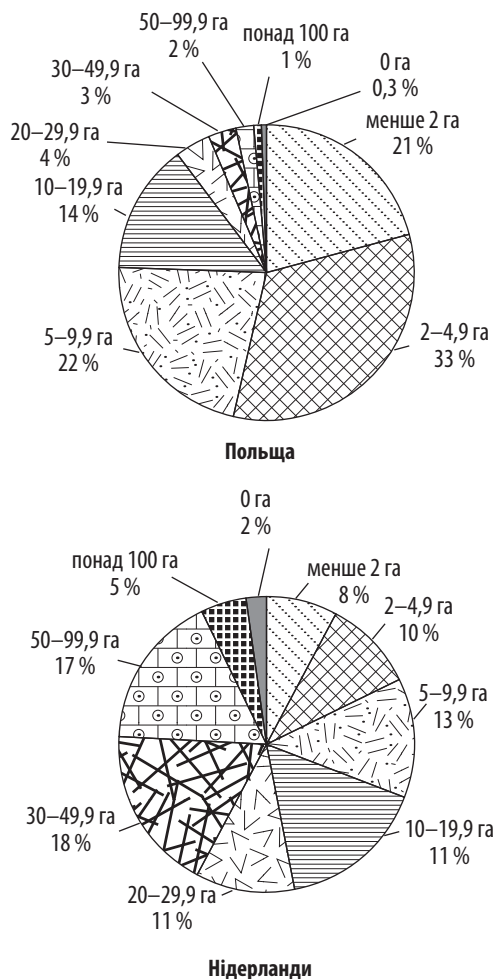

Рис. 2.12. Полярна структура сільськогосподарських підприємств (ферм) у країнах ЄС за обсягом використовуваної землі [127]

Проблеми сільського господарства Литви, яке має більше значення для економіки країни порівняно з середнім по ЄС, за винятком великої кількості приватних лісів, схожі з показаними для інших країн, але для Литви одним з головних ризиків є також низький рівень конкурентоспроможності малих і середніх ферм, значна поляризація у структурі, низький рівень кваліфікації, знань, інновацій та кооперації поряд з дуже високим рівнем безробіття сільського населення (17 %). Залишаються невирішеними питання базової інфраструктури, забезпечення послуг, хоча широкосмуговий доступ до Інтернету забезпечений на 98 % території, але 40 % сільського населення знаходиться за межею бідності [125].

Європейське сільське суспільство зазнає далекосяжних змін, а баланс між його різними функціями стає все більш нестабільним. Єврокомісія зазначає, що на цей час назріла необхідність вжити заходів для сприяння збалансованому розвитку сільських територій. Тому здійснюється постійний моніторинг основних напрямів і підходів у вирішенні конкретних проблем сільського суспільства, з урахуванням можливого розвитку соціально-економічної, екологічної та демографічної ситуації.

Сільське суспільство стикається зі змінами у сільському господарстві, які матимуть довгострокові наслідки, а також значною диверсифікацією своєї економічної активності, що призводить до зниження відносної важливості сільського господарства. На основі аналізу проблем різних сільських територій країн ЄС можна розрізнити три «стандартні» проблеми розвитку, які разом визначатимуть значною мірою майбутнє сільського суспільства [122]:

- тиск на сучасний розвиток у сільській місцевості, який здійснюють великі міста та приміські території;
- занепад сільської місцевості, особливо у віддалених середземноморських районах;
- депопуляція і спустошення землі, особливо в маргінальних районах: пагорби, гірські райони й острови.

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

Крім того, до цих проблем слід додати наслідки прогресивної перебудови спільноти сільського господарства у реальних умовах ринку.

У цілому для сільських територій та аграрного сектора більш розвинених країн ЄС характерні проблеми старіння населення, екологічні проблеми земель і водних ресурсів, нерівномірність розвитку за регіонами. Для країн, які приєдналися до ЄС у 2004–2007 рр., проблеми сільських територій пов'язані із недостатньою розвиненістю інфраструктури, у тому числі сфери послуг, також старінням населення, великою кількістю дрібних фермерських господарств, які потребують допомоги, втратою робочої сили на селі тощо [131].

Єврокомісія визначає три основні стратегії для вирішення відповідних «стандартних проблем», описаних вище [122]:

- заходи для посилення захисту сільського середовища шляхом здійснення досліджень і рекомендацій, встановлення лімітів для спільноти щодо екологічних навантажень, заохочення на практиці сільських і лісових господарств до діяльності, яка сприятлива для сільської місцевості і навколишнього середовища;
- заходи щодо стимулювання та диверсифікації поставок послуг фірм, соціальна й економічна «інформаційно-просвітницька діяльність», поліпшення структури економічної діяльності, створення нової інфраструктури та заходів у галузі освіти та професійної підготовки;
- створення довгострокової політики підтримки сільського населення, зміцнення існуючої ремісничої діяльності та дрібних підприємств, створення підприємств лісової та деревообробної промисловості, сприяння збереженню природного середовища та культурної спадщини.

Більш докладно шляхи вирішення проблем сільського розвитку у країнах ЄС розглядатимуться нижче.

Таким чином, порівняння проблем розвитку сільських територій в Україні та країнах ЄС дозволило виявити як спільні проблеми депопуляції та старіння населення, спустошення віддалених територій, не-

задовільний стан базової інфраструктури у менш розвинених країнах ЄС, низьку конкурентоспроможність дрібних сільгоспвиробників, малу кількість молодих фермерів, переважно низьку кваліфікацію та забезпеченість обладнанням дрібних і малих господарств, значне екологічне навантаження на природне середовище. Отже, досвід країн ЄС у розв'язанні цих проблем може бути корисним для України.

2.2. Досвід державної підтримки розвитку сільських територій у країнах Європейського Союзу

Аграрний сектор економіки будь-якої країни є об'єктом підтримки з боку держави, оскільки він визначає можливість забезпечення продовольчої безпеки країни, гідного рівня життя населення та формує засади сталого територіального розвитку. За об'єктивними умовами виробництво сільськогосподарської продукції сконцентровано у сільській місцевості, тому воно здійснює значний вплив на стан соціально-економічного розвитку відповідних територій. Отже, державна підтримка аграрного сектора та сільського господарства, зокрема, є вельми важливим фактором, що визначає тенденції розвитку сільських населених пунктів і у зв'язку з цим потребує визначення сучасних підходів до обґрунтування її трансформації відповідно до сучасних вимог. Вивчення досвіду державної підтримки розвитку сільських територій у європейських країнах можна розглядати як важливе питання, враховуючи необхідність підготовки аграрного сектора України до функціонування в умовах зони вільної торгівлі з Європейським Союзом.

Доцільність надання державної підтримки окремим видам економічної діяльності, сферам життєдіяльності та територіям є тим питанням, що потребує обґрунтованих підстав. У сучасних умовах особливо гостро постають проблеми, пов'язані з розвитком сільських територій, оскільки їх віддаленість від міських центрів, традиційна орієнтованість на сільськогосподарське виробництво, високий ступінь вірогідності виникнення депресивних тенденцій спричиняють

зниження рівня життя населення та появу низки негативних демографічних тенденцій. Все це обумовлює необхідність формування певних механізмів підтримки розвитку сільських територій як основи їх сталого зростання.

Протягом значного періоду часу сільські території позиціонувалися як платформи для виробництва сільськогосподарської продукції, у зв'язку з чим заходи державної підтримки були спрямовані безпосередньо на функціонування сільськогосподарських виробників.

Зокрема, у країнах Європейського Союзу така форма підтримки сільського господарства, як державне регулювання цін на сільськогосподарську продукцію, здійснюється на основі таких заходів (рис. 2.13) [132–135]:

- забезпечення буферних запасів з метою регулювання обсягу сільськогосподарської продукції на ринку при коливанні цін. Держава здійснює закупівлю продукції сільгоспвиробників при падінні цін та забезпечує насичення ринку при їх підвищенні;
- закупівля державою сільськогосподарської продукції з метою повного або часткового призупинення продажів на внутрішньому ринку, що забезпечує встановлення високої ціни. Проте такий метод державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію може призвести до формування надлишку державних запасів і потребуватиме знищення продукції;
- надання експортних субсидій, що є бюджетними виплатами національним виробникам продукції, які дають змогу їй реалізації іноземним країнам за ціною, нижчою, ніж на внутрішньому ринку, і збільшення обсягу експорту. Застосування цього механізму характеризується такими негативними рисами, як високі споживчі ціни, бюджетні витрати, зниження рівня світових цін, виникнення напруги між окремими країнами – найбільшими експортерами певного виду продовольчої сировини;
- обмеження імпорту продовольства, що має на меті підтримку високих цін на внутрішньому ринку, сприяє збільшенню про-

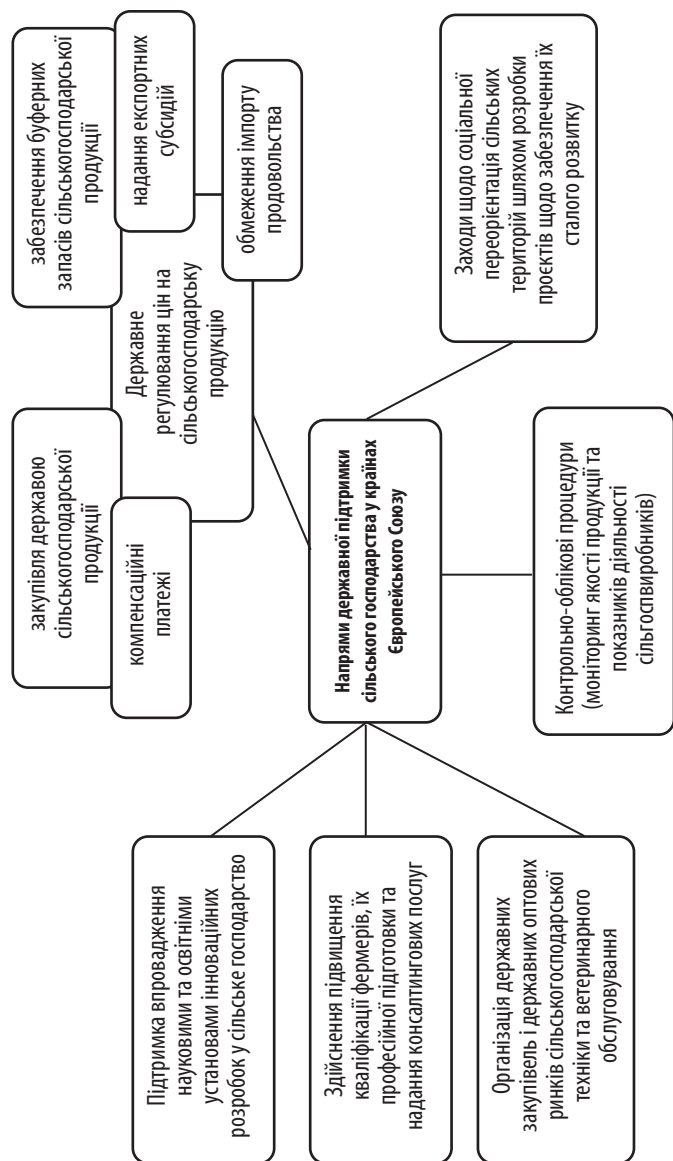

Рис. 2.13. Напрями державної підтримки сільського господарства у країнах Європейського Союзу

позиції і спричиняє скорочення попиту. Таке положення викликає надмірну різницю між обсягами пропозиції та попиту на сільськогосподарську продукцію, що призводить до застосування експортних субсидій та пов'язаних з цим негативних наслідків;

- компенсаційні платежі, що використовуються з метою підтримки попиту на продукцію сільгоспвиробників, які отримують прямі виплати з бюджету у випадку значного зниження ринкових цін і мають можливість забезпечувати належний рівень рентабельності.

Слід зазначити, що взагалі державна підтримка сільського господарства у країнах Європейського Союзу спрямована на управління обсягом продукції та її якісними характеристиками на основі визначення структури виробництва шляхом трансформації галузевої орієнтації сільського господарства та формування процедури отримання його продукції населенням. Водночас державою приділяється значна увага необхідності впровадження науковими й освітніми установами інноваційних розробок у сільське господарство, здійснення підвищення кваліфікації фермерів, їх професійної підготовки та надання консалтингових послуг. Вагоме значення також має організація державних закупівель і державних оптових ринків сільськогосподарської техніки та ветеринарного обслуговування. До функцій державного регулювання сільськогосподарської сфери належать також контрольно-облікові процедури, а саме моніторинг якості продукції та показників діяльності сільгоспвиробників. Водночас із цими завданнями, що безпосередньо пов'язані із сільськогосподарською діяльністю, у країнах Європейського Союзу значна увага приділяється соціальній переорієнтації сільських територій шляхом розробки проєктів щодо забезпечення їх сталого розвитку.

Дослідження, що здійснюються провідними вченими у сфері сільського розвитку, дозволяють виокремити певні підходи до розуміння принципів і сутності розвитку сільських територій у європейських країнах, а саме [132; 136–138]:

- секторальний підхід, який передбачає здійснення кроків у напрямі підвищення стану сільських територій на підставі розвитку аграрного сектора економіки. За такого підходу розвиток сільських територій безпосередньо пов'язується з функціонуванням сільського господарства, залежить від результатів діяльності сільськогосподарських виробників і є неможливим без їх підтримки. Сільські населені пункти розуміються як простір для здійснення сільськогосподарської діяльності та джерело ресурсів для виробництва продукції. Зазначений підхід практично не передбачає уваги до інших сфер діяльності, а також соціальної та екологічної складових розвитку;
- адміністративно-територіальний підхід, сутність якого полягає у розумінні сільських територій як таких, що традиційно відстають від більш розвинутих міських населених пунктів і мають високу схильність до прояву депресивних тенденцій. Також цим підходом передбачається наявність нерівномірності розвитку між певними сільськими населеними пунктами, що обумовлена недосконалістю адміністративно-територіального устрою та потребує здійснення децентралізаційних заходів. Зазначений підхід наголошує на необхідності першочергової підтримки стану депресивних сільських територій шляхом реформування адміністративно-територіального устрою, диверсифікації виробництва та створення точок зростання;
- інтегрований підхід, який вимагає комплексного урахування усіх можливостей для сталого розвитку сільських територій на основі поєднання заходів щодо підтримки сільськогосподарського виробництва та створення умов для розвитку інших видів діяльності як основи підвищення рівня життя населення та привабливості сільських територій.

Особливості перелічених вище підходів за такими складовими, як мета, заходи, позиціонування території, види економічної діяльності, роль соціальних та інституціональних структур, наведено у табл. Д.1 Додатка Д.

Слід зазначити, що сільськогосподарська галузь європейських країн протягом значного періоду часу характеризувалася більш низьким рівнем конкурентоспроможності порівняно з іншими країнами світу (Японія, США, Канада та ін.). Початком позитивних зрушень у бік підвищення конкурентоспроможності було заснування Європейського Союзу та створення відповідних фондів щодо підтримки аграрного сектора країн-членів з акцентом на розвиток сільських територій.

Цікавим із точки зору підтримки розвитку сільських територій можна вважати досвід Польщі, оскільки її стрімке зростання на початку 1990-х років свідчить про позитивне втілення економічних реформ, першим кроком на шляху здійснення яких було відпускання цін на продовольство. Сьогодні не викликає сумніву, що саме швидке проведення ліберальних реформ було правильним заходом, який призвів до позитивних зрушень у соціально-економічному розвитку Польщі. Також слід зазначити, що Польща ефективно скористалася перевагами євроінтеграції і сьогодні увійшла до шістки найбільших економік Європейського Союзу. Значний вплив на стан економіки Польщі здійснила підтримка з різних європейських фондів. Зокрема, у рамках програми PHARE (Poland, Hungary Aid for the Reconstruction of the Economy), фінансової програми для країн-кандидатів на вступ до Європейського Союзу, у період з 1990 по 2000 рр. Польщі було надано 3,4 млрд дол. США [139]. На сучасному етапі у Польщі підтримка розвитку сільських територій здійснюється за допомогою таких установ, як Агенція реструктуризації і модернізації сільського господарства та Агенція аграрної нерухомості на основі програм «Поліпшення конкурентоспроможності сільського господарства і лісівництва», «Поліпшення навколишнього середовища і сільських територій», «Поліпшення якості життя сільських територій». Сутність цих програм полягає у наданні пільгових кредитів для фермерів на придбання сільськогосподарського устаткування, допомоги для сплати консультаційних послуг, відновлення угідь, дострокового пенсійного забезпечення [141; 142].

Агенція аграрної нерухомості Польщі здійснює контроль за операціями купівлі-продажу земель на основі висновку конкурсної комі-

сії, при цьому найбільш поширеною формою отримання земельних ресурсів є саме придбання землі у власність, а не її оренда.

Сьогодні у Польщі найбільш поширеною формою сільськогосподарських суб'єктів є малі приватні підприємства кількістю близько 2 млн, які мають у володінні по 5–10 га землі, що складає 90 % орних земель країни. Польща займає першість серед європейських країн щодо таких сільськогосподарських культур, як картопля, цукровий буряк, яблука. Питома вага сільського господарства у ВВП країни складає близько 4 %, що дорівнює більше 20 млрд дол. Частка працюючого населення Польщі, що працевлаштована у сільськогосподарському секторі економіки, складає 15 % [143].

Програма дій польського уряду на 2015–2019 рр. передбачає підтримку малих сімейних сільськогосподарських підприємств і недопущення домінування над ними великих фермерських підприємств з метою досягнення сталого розвитку сільських територій, а саме збереження робочих місць, підтримання належного екологічного стану. У Польщі функціонують банківські установи, що здійснюють послуги саме з кредитування сільського господарства. Наприклад, за довгостроковими кредитами державою здійснюється компенсація половини відсоткової ставки. Є також можливість отримання пільгового кредитування сільськогосподарських виробників, за якого вони мають можливість сплачувати лише 3 % суми за відсотковою ставкою банку, а решту сплачує держава.

Серед країн – членів Європейського Союзу на окрему увагу заслуговує також Франція, де на період 2014–2020 рр. заплановано реалізацію 30 регіональних програм розвитку сільських територій, що значно перевищує кількість подібних програм в інших країнах [144]. У Франції суб'єктами державної підтримки розвитку сільських територій є низка міністерств, відомств і територіальних адміністрацій, що обумовлено багатоаспектністю проблем сільської місцевості та необхідністю координації їх вирішення. Одним із напрямів французького уряду є підтримка кооперативів у сільському господарстві шляхом їх звільнення від сплати податків, що обумовлено здійсненням сплати

фермерами у власних господарствах. Це дозволяє розподіляти надлишок виробництва між членами кооперативу відповідно до обсягу продукції, що здається.

Слід підкреслити, що у розвинутих європейських країнах активно вживаються заходи щодо залучення молоді до розвитку сільського господарства на основі спеціально розроблених програм. У Франції проекти розвитку сільського господарства, представлені молодими людьми, дають змогу їх авторам отримати дотацію на поселення, дозвіл на спеціальні довгострокові займи зі знижкою, а також підвищити кваліфікацію за рахунок спеціальних фондів [143].

У Франції значна увага приділяється соціальному захисту сільського населення, що здійснюється таким органом, як Аграрна соціальна взаємодопомога, та полягає у створенні пільгових умов для працівників аграрного сектора економіки – фермерів, сільськогосподарських підприємств, кооперативів та осіб, що офіційно не зареєстровані як сільськогосподарські виробники, а саме комерсантів і фрілансерів з сільської місцевості [143].

Необхідно підкреслити, що взагалі державна підтримка сільських територій у Європейському Союзі відбувається відповідно до Спільної аграрної політики, яка функціонує згідно з такими принципами, як вільна торгівля за однаковими цінами між країнами – членами ЄС; надання переваг продукції, яка вироблена в цих країнах, перед продукцією держав-імпортерів; підтримка внутрішніх цін на сільськогосподарську продукцію [145]. На початковому етапі формування цієї політики основною метою було досягнення належного рівня забезпечення населення необхідними продуктами. Відповідно до цієї мети було прийнято заходи державної підтримки, які, перш за все, стосувалися дотацій сільськогосподарським виробникам. Така політика призвела до негативних наслідків, пов'язаних із перевиробництвом продукції аграрного сектора, що викликало нагальну потребу у переорієнтації Спільної аграрної політики Європейського Союзу, основними напрямками якої стало регулювання закупівельних цін, запровадження екс-

портних субсидій та квот на виробництво окремих видів продукції. Поступове розширення Європейського Союзу стало кроком, який викликав чергову необхідність у трансформації державної підтримки аграрного сектора. Зокрема, систему регулювання закупівельних цін було замінено введенням плати за гектар сільгоспугідь, що сприяло ефективному використанню всіх видів ресурсів. Також було запроваджено матеріальну допомогу для осіб, що передчасно йдуть на пенсію; підтримку для господарств, що здійснюють діяльність на територіях, не пристосованих для отримання високих урожаїв внаслідок певних природно-кліматичних умов; нормативи з відновлення врожайності сільгоспугідь [146]. Наступні перетворення у Спільній аграрній політиці Європейського Союзу мали спрямованість на забезпечення сталого розвитку сільських територій, тобто враховували загально-визнану світову тенденцію до збалансованого поєднання економічної, соціальної та екологічної складової розвитку територій. Головними засадами здійснення Спільної аграрної політики Європейського Союзу були визнані: підвищення конкурентоспроможності сільського господарства (економічна складова), поліпшення якості життя в сільській місцевості і стимулювання зайнятості в інших видах економічної діяльності (соціальна складова), захист навколишнього середовища на сільських територіях (екологічна складова) (табл. 2.4).

Слід зазначити, що ці етапи певним чином кореспондуються із підходами до розвитку сільських територій у Європейському Союзі, що показано у табл. Д.1. Так, початковий етапи формування Спільної аграрної політики Європейського Союзу (до 1972 р.) за своєю сутністю відповідає секторальному підходу, зокрема, таким його особливостям, як ключова роль сільського господарства в економіці території, пряма підтримка доходів виробників сільськогосподарської продукції, позиціонування сільської місцевості як простору для сільськогосподарського виробництва. Наступні три етапи (1972–1984 рр., 1985–1991 рр., 1992–1999 рр.), що містять заходи стосовно структурної реформи сільськогосподарських підприємств, розвитку несприятливих територій, вирішення соціальних проблем сільської місцевості, відпо-

Таблиця 2.4

Етапи формування Спільної аграрної політики Європейського Союзу [140]

Етапи		
2000–2006 рр.	2007–2013 рр.	2014–2020 рр.
▪ подальше зближення економічної і соціальної політики; ▪ продовження і поглиблення процесу реформи Спільної аграрної політики; ▪ органічна політика сільського розвитку через раціоналізацію і реорганізацію всіх інструментів законодавства ЄС; ▪ програма LEADER+ (2000–2006 рр.)	▪ підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора та сектора лісового господарства; ▪ збереження навколишнього середовища та сільських територій; ▪ диверсифікація сільської економіки та поліпшення якості життя в сільських районах; ▪ поліпшення управління сільськими територіями (на основі програми LEADER+ (2007–2013 рр.))	▪ прискорення розповсюдження знань у сільському господарстві та лісництві; ▪ підвищення конкурентоспроможності всіх видів сільськогосподарського виробництва та функціонування фермерського господарства; ▪ сприяння організації харчового ланцюга для створення доданої вартості; ▪ перехід до економіки з низьким рівнем вуглецю у сільському господарстві та лісництві; ▪ вивільнення потенціалу зайнятості та розвитку сільських територій

Закінчення табл. 2.4

Етапи		
2000–2006 рр.	2007–2013 рр.	2014–2020 рр.
▪ подальше зближення економічної і соціальної політики; ▪ продовження і поглиблення процесу реформи Спільної аграрної політики; ▪ органічна політика сільського розвитку через раціоналізацію і реорганізацію всіх інструментів законодавства ЄС; ▪ програма LEADER+ (2000–2006 рр.)	▪ підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора та сектора лісового господарства; ▪ збереження навколишнього середовища та сільських територій; ▪ диверсифікація сільської економіки та поліпшення якості життя в сільських районах; ▪ поліпшення управління сільськими територіями (на основі програми LEADER+ (2007–2013 рр.))	▪ прискорення розповсюдження знань у сільському господарстві та лісництві; ▪ підвищення конкурентоспроможності всіх видів сільськогосподарського виробництва та функціонування фермерського господарства; ▪ сприяння організації харчового ланцюга для створення доданої вартості; ▪ перехід до економіки з низьким рівнем вуглецю у сільському господарстві та лісництві; ▪ вивільнення потенціалу зайнятості та розвитку сільських територій

відають адміністративно-територіальному підходу, який характеризується поступовим відходом від розгляду сільських територій виключно як простору для здійснення сільськогосподарської діяльності. Етапи формування Спільної аграрної політики Європейського Союзу, що характеризуються часовим проміжком 2000–2006 рр., 2007–2013 рр., а також сучасний етап (2014–2020 рр.) відповідають інтегрованому підходу, оскільки містять заходи щодо комплексного розвитку сільських територій на основі диверсифікації економіки та вирішення соціальних проблем.

Перетворення Спільної аграрної політики протягом перелічених вище періодів мали два головні цілі, а саме скорочення витрат з бюджету Європейського Союзу та підвищення безпеки продовольства. Необхідність досягнення першої цілі обумовлюється тим, що Європейський Союз щорічно витрачає близько 45 % свого бюджету на здійснення Спільної аграрної політики, проте питома вага сільського господарства у валовому внутрішньому продукті Європейського Союзу становить 2 %, а частка населення, зайнятого у цій галузі, дорівнює 6 % [146]. Друга ціль має два аспекти, а саме внутрішній – забезпечення високої якості продуктів харчування та зовнішній – здійснення заходів проти поширення генетично-модифікованої продукції.

На користь думки щодо посилення уваги саме до проблем сільського розвитку говорять два головних напрями Спільної аграрної політики Європейського Союзу, перший з яких полягає у спільній організації ринків шляхом експортних субсидій, підтримки ринкових цін, використання митного тарифу та прямої підтримки фермерів на основі запровадження системи єдиних платежів, зокрема, за площу земель і ферми.

Другий напрям Спільної аграрної політики Європейського Союзу передбачає розвиток сільських територій, наприклад, заходи щодо диверсифікації сільської економіки, збереження навколишнього природного середовища, підвищення якості життя. Спільність окреслених напрямів полягає у зменшенні величини прямих платежів і використанні фінансових ресурсів на розвиток сільських територій.

Згідно з термінологією, затвердженою СОТ, державна підтримка поділяється на певні категорії субсидій за їх впливом на виробництво і торгівлю [147]:

1. «Червона скринька» містить заборонені міри підтримки (наприклад, нетарифне регулювання торгівлі).
2. «Жовта скринька» поєднує заходи підтримки, які напряму впливають на виробництво та торгівлю, переважно обмежені і повинні постійно скорочуватись. До неї відносять заходи, які розраховані на основі агрегованого показника підтримки. Зокрема, сконцентровані заходи по регулюванню ринків (на внутрішньому ринку – державні інтервенції, виплати за зберігання на приватних складах; у зовнішній торгівлі – експортні субсидії).
3. «Синя скринька» включає прямі субсидії, які направлені на скорочення виробництва.
4. «Зелена скринька» охоплює заходи, які не підлягають обов'язковому скороченню. До «зеленої скриньки» відносять субсидії на наукові дослідження, боротьбу із шкідниками і хворобами, підготовку кадрів, консультаційні послуги, інспекції, інфраструктурні та маркетингові послуги, створення державних резервів для забезпечення продовольчої безпеки країни, внутрішню продовольчу допомогу, компенсації територіям з несприятливими умовами, програми страхування та ін.

Основні положення законодавства ЄС щодо розвитку сільських територій на період 2014–2020 рр. регулюються документами [144]:

- Регулювання (ЄС) № 1303/2013 Європейського Парламенту і Ради, що встановлює загальні положення Європейського Фонду Регіонального Розвитку, Європейського Соціального Фонду, Фонд Згуртування (The Cohesion Fund), Європейського Аграрного Фонду Розвитку Сільських Районів і Європейський Морський і Риболовецький Фонд, охоплені спільною стратегією, і встановлює загальні положення про Європейські Регіональні Фонди, Європейський соціальний фонд та Фонд Згуртування;

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

- Регулювання (ЄС) № 1305/2013 Європейського Парламенту і Ради щодо підтримки розвитку сільських районів Європейським Аграрним Фондом Розвитку Сільських Районів;
- Регулювання (ЄС) № 1306/2013 Європейського Парламенту і Ради з питань фінансування, управління та моніторингу спільної аграрної політики;
- Регулювання (ЄС) № 1310/2013 Європейського Парламенту і Ради, що встановлює певні перехідні положення про підтримку розвитку сільських районів Європейським Аграрним Фондом Розвитку Сільських Районів.

Політика розвитку сільських територій має основні три напрями: підтримка сільськогосподарських виробників, захист довкілля, підтримка комплексних проєктів розвитку сільської інфраструктури.

Пріоритетними цілями ЄС щодо розвитку сільських територій є:

- сприяння передачі знань та інновацій в сільське господарство, лісове господарство та сільські місцевості;
- підвищення життєздатності та конкурентоспроможності всіх видів сільського господарства, а також просування інноваційних фермерських технологій, збалансоване управління лісовим господарством;
- сприяння продовольчій організації, підтримка благополуччя тварин і управління ризиками в сільському господарстві;
- відновлення, збереження і зміцнення екосистем, пов'язаних із сільським і лісовим господарствами;
- підвищення ефективності використання ресурсів в аграрному, харчовому, лісовому секторах;
- сприяння соціальній інтеграції, скорочення бідності та економічний розвиток в сільській місцевості.

Враховуючи необхідність трансформації Спільної аграрної політики Європейського Союзу у бік державної підтримки розвитку сільських територій та зменшення питомої ваги заходів, що спричиняють

погіршення стану національних виробників сільськогосподарської продукції, на сучасному етапі важливими напрямами є такі [146]:

- переорієнтація субсидій, яка обумовлена необхідністю відмови від прямого субсидування сільгоспвиробників, цінової підтримки й інших заходів, які належать до «жовтої скриньки» згідно з Угодою про сільське господарство Уругвайського раунду переговорів у рамках СОТ. «Жовта скринька» містить заходи підтримки, які напряму впливають на виробництво і торгівлю і мають постійно скорочуватися на користь заходів, пов'язаних з програмами регіонального розвитку, науковими дослідженнями й інфраструктурними проектами, та належать до заходів «зеленої скриньки», які можуть фінансуватися в будь-якому обсязі залежно від можливостей бюджету країн – членів СОТ;
- здійснення санітарних і фітосанітарних заходів. Європейський Союз встановлює нетарифні бар'єри для сільгосппродукції, яка є більш конкурентоспроможною. Це, перш за все, вимоги до підвищення безпеки їжі, які стосуються не тільки продуктів харчування, але й суміжних продуктів, наприклад, обгортки чи пляшок;
- захист прав інтелектуальної власності у частині географічних назв. Значна питома вага сільськогосподарської продукції Європейського Союзу містить посилання на географічні назви, через що ці назви використовуються при створенні конкурентних переваг на внутрішньому та зовнішньому ринках. Також Європейський Союз вносить зміни у правила СОТ щодо захисту географічних найменувань і прав інтелектуальної власності.

Слід зазначити, що відповідно до нового програмного періоду Спільної аграрної політики Європейського Союзу, який охоплює часовий проміжок з 2014 по 2020 рр. (табл. 2.3), політика сільського розвитку здійснюватиметься шляхом прискорення розповсюдження знань у сільському господарстві та лісництві; підвищення конкурентоспроможності всіх видів сільськогосподарського виробництва та функціонування фермерського господарства; сприяння організації

харчового ланцюга для створення доданої вартості; перехід до економіки з низьким рівнем вуглецю у сільському господарстві та лісництві; вивільнення потенціалу зайнятості та розвитку сільських територій [136; 137].

Здійснення Спільної аграрної політики Європейського Союзу відбувається за рахунок таких фондів, як Європейський фонд гарантій сільському господарству та Європейський фонд розвитку сільських територій, щорічний обсяг яких складає біля 60 млрд євро, 20 % з яких спрямовується на фінансування розвитку сільських територій [146].

Проте головною проблемою сучасного етапу Спільної аграрної політики Європейського Союзу виступає значна розбіжність у рівні розвитку сільських територій країн-членів взагалі та аграрного сектора зокрема. Це стосується, головним чином, невідповідності між вкладом високорозвинених країн у формування фондів щодо розвитку сільського господарства й сільських територій та отриманими виплатами. Тому кожна країна – член Європейського Союзу розробила власні програми розвитку сільських територій згідно з наявними внутрішніми проблемами з урахуванням пріоритетних цілей, таких як [144]:

- інноваційний розвиток аграрного сектора економіки та сільської місцевості;
- зростання конкурентоспроможності сільського та лісового господарства, поширення фермерських технологій;
- вживання заходів щодо продовольчої безпеки країни, підтримки тваринництва та управління ризиками в аграрному секторі;
- відновлення екосистем і підвищення ефективності використання ресурсів сільського та лісового господарства;
- сприяння економічному розвитку та підвищенню рівня життя населення в сільській місцевості.

Слід зазначити, що рівень державної підтримки сільського господарства у певній країні можна оцінити за методологією Організації економічного співробітництва та розвитку, основним показником

якої є загальна оцінка сукупної підтримки сільського господарства, що складається з оцінки підтримки виробників, оцінки підтримки через загальні послуги й оцінки підтримки споживачів [148].

Оцінка підтримки виробників містить такі індикатори, як підтримка ринкових цін; платежі, що базуються на рівні виробництва, площі посівів або поголів'ї тварин, сумі витрат у минулому, витрачених засобах, обмеженні використання засобів, загальному доході фермерських господарств.

Оцінка підтримки через загальні послуги включає трансферти на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки; витрати на навчання і підготовку кадрів та аграрні школи, інспекційні послуги, підтримку інфраструктури, маркетинг, просування та збут продукції, державні резерви.

Оцінка підтримки споживачів складається з трансферів виробникам від споживачів, трансферів бюджету чи імпортерам, трансферів споживачам від платників податків, витрат через завищені ціни на продукти харчування.

Необхідно зазначити, що для більшості країн світу характерною є перевищення питомої ваги заходів щодо підтримки виробників у сукупній підтримці сільського господарства, за винятком США, де переважає частка підтримки споживачів, та Нової Зеландії, Австралії, Чилі та ПАР, де обсяг підтримки через загальні послуги складає найбільший відсоток [148].

Державна підтримка розвитку сільських територій є важливим питанням для переважної більшості країн світу, оскільки трансформації, що відбуваються у світовій економіці, висувають нові вимоги щодо принципів розвитку певних територіальних утворень з метою запобігання їх перетворення на депресивні внаслідок збільшення темпів міграції населення, погіршення екологічних параметрів та незадовільного стану об'єктів інфраструктури.

У країнах – членах Європейського Союзу на період 2014–2020 рр. розроблено 118 програм розвитку сільських територій, у тому числі

у 20 країнах діють по одній програмі, у 8 країнах – по дві і більше регіональних програм (наприклад, Королівство Бельгія – 2 програми, Федеративна республіка Німеччина – 13 програм, Французька республіка – 30 програм) [144]. Фінансування зазначених програм здійснюється переважно за рахунок бюджету Європейського Союзу. Так, зокрема, національна програма розвитку сільських територій Болгарії має бюджет 2,9 млрд євро, з них 2,4 млрд євро – з бюджету Європейського Союзу; Естонська Республіка – відповідно 993 млн євро, у тому числі 823 млн євро з бюджету Європейського Союзу; Латвійська Республіка – 1,5 млрд євро, у тому числі 1,08 з бюджету Європейського Союзу, Румунія – 9,5 млрд євро, у тому числі 8,1 млрд євро з бюджету Європейського Союзу [144].

Кожна країна – член Європейського Союзу на основі загальних положень політики розвитку сільських територій розробляє індивідуальні програми відповідно до власних потреб (*табл. 2.5*): підвищення економічної вартості лісу, переробки сільськогосподарської продукції та збільшення доданої вартості, розвитку інфраструктури сільського та лісового господарства, участі у схемах якості продовольчих продуктів, ведення напівнатурального господарства. Найбільша питома вага серед перелічених заходів належить модернізації сільського господарства.

Покращення навколишнього середовища передбачається здійснювати шляхом виплати господарюючим суб'єктам в умовах природних незручностей, природоохоронних виплат, посадки лісу на сільськогосподарських угіддях, посадки лісу на несільськогосподарських угіддях, виплати по охороні лісу, відновлення потенціалу лісівництва. Майже половина коштів, передбачених на покращення навколишнього середовища, спрямовується на природоохоронні виплати.

Забезпечення якості життя на селі та розвиток підприємництва здійснюється за допомогою переходу до несільськогосподарської діяльності, підтримки створення та розвитку підприємництва, стимулювання сільського туризму, розвитку й оновлення селища (проектні пропозиції).

Таблиця 2.5

Програми розвитку сільських територій 2014–2020 рр. окремих країн ЄС

Країна	Загальна характеристика	Фінансування / бюджет	Характеристика програм
1	2	3	4
Болгарія	81 % загальної площі – сільська місцевість (46,1 % – аграрні землі, 37,4 % покрито лісами). 39 % населення проживає в сільській місцевості. Рівень зайнятості в сільській місцевості – 50,7 %	Бюджет – 2,9 млрд євро, з них 2,4 млрд євро з бюджету ЄС, 28 млн євро передається від спільної аграрної політики – прями платежі, 0,5 млрд – національного бюджету	Мета програми: - підвищення конкурентоспроможності та збалансованого розвитку агропродовольчого та лісового господарства країни (близько 3500 агрохолдингів і близько 120 компаній, що працюють в лісовому секторі, отримують інвестиційну підтримку; більше 4000 малих фермерів отримують фінансову підтримку для розвитку ферми; 1630 молодих фермерів отримують допомогу для запуску свого бізнесу); - охорона і збалансоване управління екосистемами, підвищення ефективності використання природних ресурсів і адаптація до зміни клімату; - соціально-економічний розвиток сільських районів (більше 4200 робочих місць буде створено за рахунок диверсифікації та розвитку малих підприємств; 600 робочих місць – за рахунок реалізації місцевих стратегій розвитку LEADER; 1/3 населення виграють від покращення інфраструктури)
Республіка Польща	51,2 % загальної площі – сільські території, 30 % покрито лісами.	Бюджет -13,5 млрд євро, з них 8,6 млрд євро – з бюджету ЄС, 4,9 млрд євро –	Пріоритети програми: розвиток фермерських господарств (модернізація фермерських господарств – 50000 холдингів, реструктуризація малих ферм – 50000 дрібних фермерських господарств, підтримка молодих фермерів –

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

Продовження табл. 2.5

1	2	3	4
	39 % населення проживає у сільській місцевості. Рівень безробіття в сільській місцевості – 32,7 %	з національного бюджету	- створення 29000 нових, сучасних і конкурентоспроможних фермерських господарств; - інвестиції в знання та інновації, сільськогосподарське консультування (понад 260000 учасників візьмуть участь у різних навчальних курсах); - збалансоване управління природними ресурсами (грунти, охорона водних ресурсів, традиційні фруктові сади і сорти плодових дерев; захист місцевих порід худоби та сортів сільськогосподарських культур, що знаходяться під загрозою зникнення); - програма буде підтримувати CLLD/Leader проекти (створення нових робочих місць – 22000, поліпшення умов життя в сільських районах, збалансований територіальний розвиток сільської економіки та громад)
Румунія	87 % загальної площі – території сільської місцевості (аграрні землі – 57 %, ліси – 30 %). 45 % населення проживає в сільській місцевості	Бюджет – € 9,5 млрд, з них € 8,1 млрд з бюджету ЄС, включаючи € 112,3 млн, передається від спільної аграрної політики – прямих платежів, € 1,34 млрд з національного бюджету.	Пріоритети програми: - підвищення конкурентоспроможності та реструктуризація сільськогосподарського сектора (модернізація близько 3400 ферм і кооперативів; підтримка розвитку понад 30000 дрібних фермерських господарств; допомога понад 9400 молодим фермерам); - охорона навколишнього середовища та зміна клімату; - економічний розвиток (створення і розвиток 3000 несіельськогосподарських підприємств), створення нових робочих місць – 27000 і поліпшення якості життя в румунських селах – 27 % сільського населення виграють від інвестицій в інфраструктуру села

Закінчення табл. 2.5

1	2	3	4
Словацька Республіка	48 % загальної площі території –аграрні землі, 40 % покрито лісами. 88 % населення проживає в сільських і проміжних областях.	Бюджет – € 2,1 млрд, з них 1,5 млрд з бюджету ЄС, € 0,5 млрд з національного бюджету	Завдання програми: - підвищення конкурентоспроможності сільського та лісового господарства за рахунок інвестицій (1250 фермерських господарств і 400 підприємств харчової промисловості; підтримка 600 молодих фермерів і розвиток 330 дрібних сімейних ферм; будівництво, модернізація 250 км лісових доріг; інвестування в сучасні технології); - захист і підтримка біорізноманіття, ґрунту, водних ресурсів – близько 20 % аграрних земель; - поліпшення економічних і соціальних умов життя сільського населення шляхом інвестування в нову інфраструктурну мережу, створення 2000 нових робочих місць

Джерело: сформовано на основі [144]

Заходи програми LEADER передбачають впровадження стратегії розвитку села, а також міжрегіонального та міжнародного співробітництва.

Особливістю здійснення підтримки розвитку сільських територій Литви є створення спеціалізованого Фонду кредитування, який сприяє освоєнню коштів Європейського Союзу, що виділяються на інвестиційні проекти. Створений з ініціативи Міністерства сільського господарства за рахунок бюджетних коштів Фонд кредитування розподілено по банках, які видають кредити господарствам для покриття 25 % вартості проекту. Решта (75 %) відшкодовує кошти підтримки Європейського Союзу [150].

Таким чином, Фонд кредитування забезпечує господарства необхідними фінансовими вкладками й одночасно гарантує, що кошти Європейського Союзу під конкретні проекти будуть використано. Фонд кредитування створений на термін виконання програми розвитку сільських територій. Ці кредити видаються тільки під інвестиційні проекти і використовуються також на модернізацію сільськогосподарських підприємств, переробку сільськогосподарської продукції. Кредити видаються у національній валюті і в євро на сім-десять років, з відсотковою ставкою річних на 50–60 % нижче, ніж стандартна ринкова процентна ставка. Успішного існування системі кредитування сільського господарства надає наявність кредитної інфраструктури. Кредити сільським товаровиробникам надають 11 комерційних банків і Кредитна Унія. Комерційним банкам належить 86 % загального обсягу кредитів, Кредитній Унії – 14 %, з них 58 % – селянським господарствам і 42 % – сільськогосподарським товариствам [150].

Загалом підхід до розвитку сільських територій у країнах Європейського Союзу можна охарактеризувати як поєднання різноспрямованих заходів, що здійснюються як на місцевому рівні, так і на рівні Спільної аграрної політики. Втіленням такого підходу є програма LEADER, яка є інтеграційним і міжсекторальним інструментом Європейського Союзу та застосовується для підтримки розвитку сільської місцевості. Назва цієї програми перекладається як встановлен-

ня зв'язків між заходами, спрямованими на економічний розвиток сільських територій.

Головними особливостями програми LEADER є такі [151]:

- широке коло стейкхолдерів. Представники певного регіону беруть участь у формуванні та реалізації місцевої стратегії сільського розвитку з подальшим здійсненням відбору проєктів у своєму регіоні. До зацікавлених сторін належать представники місцевого населення, профільні об'єднання, що представляють різні економічні та соціальні інтереси, а також громадські та приватні інститути на місцях. Такий підхід забезпечує інтеграцію місцевої адміністрації, профільних об'єднань, бізнесу і соціальної сфери та створює передумови для тісної співпраці представників різних видів діяльності;
- локальні стратегії розвитку. Характерною рисою цих стратегій є наявність як об'єкта території з чисельністю населення, що знаходиться в межах від 50 до 150 тис. осіб. Такі території формуються шляхом об'єднання наявних адміністративно-територіальних одиниць, що мають спільні кордони, історію, традиції та соціальні зв'язки задля розробки стратегій розвитку, у яких за участю місцевих представників формуються головні цілі сільського розвитку на наступні сім років. Такі стратегії розвитку можуть мати назву «Регіональна концепція розвитку», «Стратегія розвитку за програмою LEADER», «Регіональна стратегія розвитку», «Стратегія розвитку на місцях», «Місцева інтегрована стратегія розвитку сільських територій»;
- локальні активні групи. За допомогою цих груп здійснюються проєкти на засадах державно-приватного партнерства з метою покращення соціально-економічного стану певної сільської території. З вимогами серед представників локальної активної групи не менше половини мають складати представники ділової та соціальної сфери. Для управління діяльністю локальної активної групи створюються оперативне керівництво та регіональний менеджмент;

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

- інноваційні підходи. Фінансування з бюджету Європейського Союзу сприяє впровадженню і поширенню нових рішень та інноваційних розробок у сільській місцевості;
- кооперація та взаємодія. Сільські території, що підпадають під умови здійснення програми LEADER, отримують можливість реалізовувати спільні проекти з іншими регіонами або їх аналогами на міжрегіональному або транснаціональному рівні. Також умови програми надають можливість для обміну досвідом і знаннями на національному та загальноєвропейському рівні за підтримки Центрів взаємодії.

У Німеччині в рамках програми LEADER сформований 231 програмний регіон. Загалом у Європейському Союзі налічується 2600 подібних регіонів, які охоплюють майже дві третини його площі [141]. У більшості регіонів локальні активні групи юридично організовані у формі об'єднань, товариств з обмеженою відповідальністю або інших організаційно-правових форм. На федеральному рівні підтримку програмних регіонів здійснює Німецький центр взаємодії сільських територій, який організовує заходи щодо налагодження зв'язків між активістами у сфері розвитку сільських територій. Федеральне міністерство продовольства і сільського господарства Німеччини координує програми федеральних земель і відповідає за діяльність цього центру.

Реалізація програми LEADER на місцевому рівні здійснюється поетапно, а саме [151]:

- формування ресурсної бази. Для здійснення цього етапу представники місцевої влади мають володіти певними знаннями у сфері розробки проектів і ноу-хау, залучати кваліфіковані кадри для здійснення конкретних заходів та фінансові ресурси для реалізації цих заходів. Формування ресурсної бази – це процес, в якому представники сільських територій отримують знання про механізм реалізації програми LEADER;
- збір місцевих представників. Другий етап полягає в організації зборів ключових стейкхолдерів, обговорення потреб і проблем

конкретного регіону. У вигляді семінарів, майстер-класів, ярмарок і виставок, відкритих зустрічей за допомогою засобів масової інформації та телекомунікації;

- аналіз особливостей регіону. Сутність цього етапу полягає у виокремленні унікальних місцевих особливостей, які необхідно розвивати та підтримувати. Це можуть бути види діяльності, ландшафти, культурна та історична спадщина. Метою здійснення цих заходів є забезпечення інформацією для розробки локальної стратегії розвитку, яка відповідає специфіці певної сільської території;
- визначення програм розвитку, що реалізуються у цьому регіоні, з метою уникнення ризику повторного здійснення заходів та обґрунтування доцільності здійснення програми LEADER;
- формування партнерства. Цей крок є обов'язковим для всіх зацікавлених сторін, зокрема локальних активних груп. Об'єднання учасників на місцях і аналіз регіону сприяють визначенню тих активістів, які будуть включені до складу приватно-державного партнерства і відповідатимуть за реалізацію програми. Таким чином, цей етап завершується формуванням локальної активної групи, що забезпечує ефективну реалізацію підходів до регіонального розвитку, узгоджених з зацікавленими сторонами на місцях;
- розробка локальної стратегії розвитку. Заключний етап реалізації програми LEADER передбачає постановку цілей і завдань, визначення стратегічних пріоритетів і складання списку заходів. Така стратегія розвитку є підставою для подачі локальної активної групою заявки на фінансову підтримку в рамках участі у програмі LEADER. Регіони вибирають найбільш успішні заявки і надають їм фінансування для реалізації їх локальних стратегій.

Якщо розглянути заходи підтримки розвитку сільських територій у країнах Європейського Союзу, то показовим може стати досвід

Ірландії. Так, декларація міста Корк «Краще життя сільського населення», що прийнята у 2016 р., передбачає такі напрями, як: сприяння сільському розвитку, підтримка сільських цінностей, інвестиції в розвиток сільських територій, охорона навколишнього середовища, дбайливе ставлення до використання природних ресурсів, урахування кліматичних умов, впровадження інноваційних розробок, підвищення ефективності сільського управління [150]. За допомогою цільових інвестицій уряду та Спільної аграрної політики в цій країні підтримка розвитку сільських територій включає: 1,2 млрд євро на рік у формі прямих виплат фермерам, 4 млрд євро в рамках програми розвитку сільських територій на 2014–2020 рр., в тому числі 250 млн євро за програмою LEADER; до 30 млн євро на рік для розвитку сільських територій в рамках програм «Село та місто – відновлення», до 80 млн євро на рік в рамках заходів «ліквідації наслідків затоплення» до 2019 р. та збільшення до 100 млн євро на рік до 2021 р. [150].

Ірландія планує залучати прямі іноземні інвестиції обсягом 50 млн євро в рамках спільного співробітництва для створення робочих місць у сільських регіонах; 37,5 млн євро для реалізації соціальної інтеграції та Програми активації спільноти; 275 млн євро для проведення високошвидкісного ширококутового зв'язку; додаткові інвестиції в туристичні активи; інвестиції в сільське мистецтво [150].

Аналіз пріоритетів програм розвитку сільських територій у європейських країнах дозволив визначити спільність цілей, на досягнення яких спрямовані програми, а саме:

- підвищення конкурентоспроможності сільського господарства за рахунок надання інвестиційної підтримки, сприяння створенню та розвитку фермерських господарств (заохочення молодих фермерів), розробки нових методів виробництва, здійснення консалтингових та освітніх послуг (інвестиції в знання та інновації), запровадження системи управління ризиками;
- забезпечення високого рівня соціально-економічного розвитку сільського населення шляхом диверсифікації економічної діяльності в сільських районах, створення додаткових робочих місць,

покращення інфраструктури, соціальної інтеграції та скорочення бідності, підтримка інвестицій щодо відновлення і модернізації культурної та природної спадщини сіл і сільських ландшафтів; розвиток туристичної сфери;

- дотримання норм щодо збереження навколишнього природного середовища на основі відновлення, збалансованого управління та раціонального використання природних ресурсів.

Отже, досвід країн – членів Європейського Союзу засвідчує про необхідність державної підтримки розвитку сільських територій на основі переорієнтації напрямів функціонування аграрного сектора та диверсифікації економічної діяльності у сільській місцевості. Державна бюджетна підтримка доводиться до всіх сільських територій шляхом забезпечення розширеного відтворення соціально-економічного розвитку села.

2.3. Концептуальні положення та організаційно-методичне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Розвиток будь-якої сфери життєдіяльності суспільства регулюється державою шляхом реалізації функцій, які вона виконує.

Однією з функцій держави в економічній та соціальній сферах є нормативно-правовий та регуляторно-стимулюючий вплив на суспільство. Цю функцію можна віднести й до розвитку сільських територій (соціальна сфера) та аграрної галузі (економічна сфера).

Держава являє собою головного агента, який визначає мету, що має бути досягнута, та шляхи її досягнення в економічній та соціальній сферах суспільства, а також роль інших агентів, таких як бізнес і громадянськість. Головним документом, який на цьому наголошує, є концепція державної політики у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства.

Підґрунтя концепції складає поняття «політика». У тлумачному словнику [152] поняття «політика» визначено як діяльність влади

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

в питаннях внутрішньодержавних і зовнішніх відносин, що визначаються інтересами цієї влади (владної групи) стосовно певного кола питань.

За визначенням вільної енциклопедії [153] політика – це діяльність самоуправління у державі, або «мистецтво управління» державою і суспільством – діяльність з управління та керівництва суспільством на основі публічної влади. Цілеспрямована діяльність, пов'язана з прийняттям відповідальних рішень у галузі взаємовідносин між різними суспільними групами, державами та народами, пов'язана із боротьбою за здобуття або утримання державної влади, як знаряддя регулювання і формування суспільних стосунків. Політика є управлінською діяльністю стратегічного рівня щодо внутрішніх і зовнішніх стосунків права та їх взаємодії.

У широкому розумінні політика [154] є визначеною частиною, програмою або напрямом управлінської діяльності, сукупністю засобів (інструментів) та методів для реалізації певних стратегічних інтересів задля досягнення визначених (суб'єктом політичного процесу) цілей в конкретному соціальному середовищі. Політикою позначають процес прийняття рішень, а також поведінку в суспільно-державних установах.

Стосовно дослідження питань розвитку сільських територій та аграрного виробництва доцільно використовувати поняття «аграрна політика».

За визначенням С. Мочерного [155], аграрна політика держави являє собою систему заходів, що спрямовані на інтенсивний розвиток продуктивних сил сільських територій, вдосконалення наявних форм власності, на поліпшення умов життя й побуту сільських мешканців, на забезпечення сировиною промисловості. Вона є важливим складовим елементом соціально-економічної політики держави і передбачає наукове обґрунтування стратегії і тактики розвитку аграрних відносин, економічне обґрунтування шляхів розвитку села.

У більш лаконічному визначенні аграрна політика – це взаємоузгоджена єдність соціально-економічних та організаційно-правових

механізмів регулювання аграрного сектора національної економіки [156].

Згідно з Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [114] державна аграрна політика спрямована на досягнення таких стратегічних цілей:

- гарантування продовольчої безпеки держави;
- перетворення аграрного сектора на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави;
- збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації;
- комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі.

У цьому Законі дано визначення основних складових аграрної політики, а саме: комплекса правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектора економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій [114].

Основними агентами аграрної політики є [157]:

- органи державного управління та регулювання;
- місцеві органи влади;
- особи, які займаються сільськогосподарською діяльністю (виробники сільськогосподарської продукції);
- особи, які проживають або здійснюють господарську діяльність у сільській місцевості;
- саморегульовані організації (до них відносяться юридичні особи, створені за законодавством України та які здійснюють неприбуткову господарську діяльність, пов'язану із захистом інтересів виробників і споживачів сільськогосподарської продукції, також на засадах добровільності можуть входити юридичні

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

особи, створені за законодавством України, та фізичні особи – підприємці);

- суб'єкти, які представляють і захищають інтереси виробників сільськогосподарської продукції за кордоном (аграрні аташе).

До виробників сільськогосподарської продукції відносять:

- юридичних осіб усіх організаційно-правових форм господарювання (сільськогосподарські підприємства, фермерські хазяйства);
- фізичних осіб (підприємців, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю (виробництвом та/або переробкою).

Графічно ієрархічний взаємозв'язок просторового розподілу основних агентів аграрної сфери можна подати у вигляді моделі (рис. 2.14).

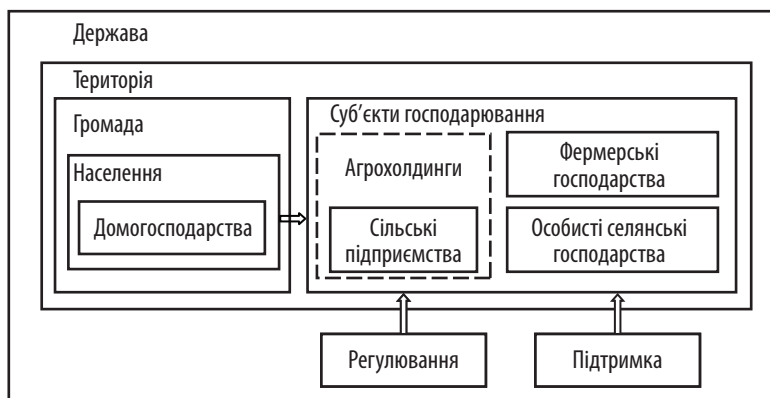

Рис. 2.14. Модель ієрархічного взаємозв'язку просторового розподілу основних агентів аграрної сфери

Модель ієрархічного взаємозв'язку просторового розподілу основних агентів аграрної сфери включає відносини, що пов'язані з формуванням і реалізацією державної аграрної політики.

До них можна віднести відносини у сферах сільського, лісового та рибного господарства, харчової та переробної промисловості, сільськогосподарського машинобудування, логістичної інфраструктури (в тому числі мережі складських та елеваторних потужностей), соціально-економічну сферу села та сільський розвиток.

Таким чином, можна сформулювати *перше положення концепції* комплексного розвитку сільських територій та аграрного виробництва – комплексність і взаємопов’язаність вивчення обох сфер.

Спираючись на моделі ієрархічного взаємозв’язку просторового розподілу основних агентів аграрної сфери (рис. 2.14) та результати аналізу проблем розвитку сільських територій та аграрно-промислового виробництва, який проведено раніше (розділ 1 цього звіту), а також нормативно-законодавчі акти інших країн світу [122–125], пропонується структурно-логічна схема визначення концептуальних положень щодо розвитку сільських територій та аграрно-промислового виробництва (рис. 2.15).

Відповідно до наведеної структурно-логічної схеми (рис. 2.15), а також на основі проведеного аналізу у розрізі розвитку сільських територій, аграрного виробництва та законодавчого забезпечення підтверджено наявність п’яти головних проблем розвитку сільських територій та аграрно-промислового виробництва (рис. 2.16).

Як видно з рис. 2.16, першоджерелом виникнення проблем у сільському розвитку та розвитку аграрно-промислового виробництва в Україні є диспропорції у сільській економіці, її нерациональна структура. Тенденція депопуляції посилюється незадовільним станом соціальної інфраструктури, оскільки територіальні громади не мають ресурсів для розвитку. Це призводить до спустошення сільських територій. Законодавство не позбавлене протиріч, наявні стратегічні та планові документи мають декларативний характер і не сприяють створенню конкретних підприємницьких проєктів. Отже, концепція розвитку сільських територій має бути спрямована на забезпечення ефективного функціонування та розвиток сільської економіки. Тому

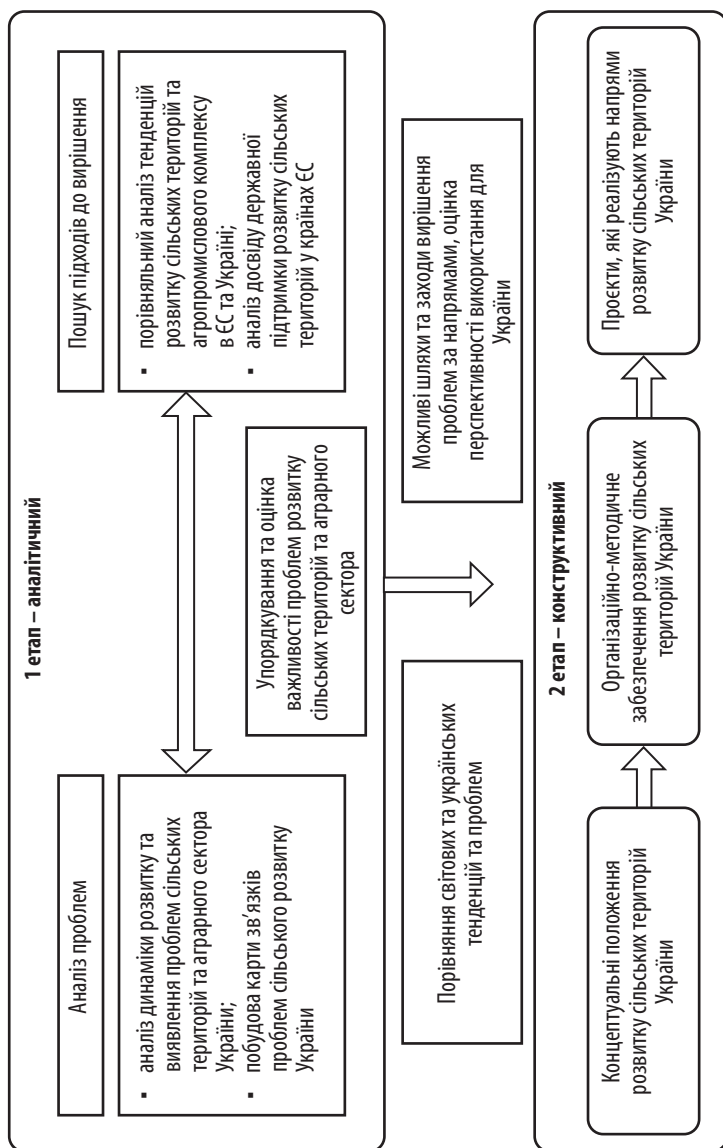

Рис. 2.15. Структурно-логічна схема визначення концептуальних положень щодо розвитку сільських територій та аграрно-промислового виробництва

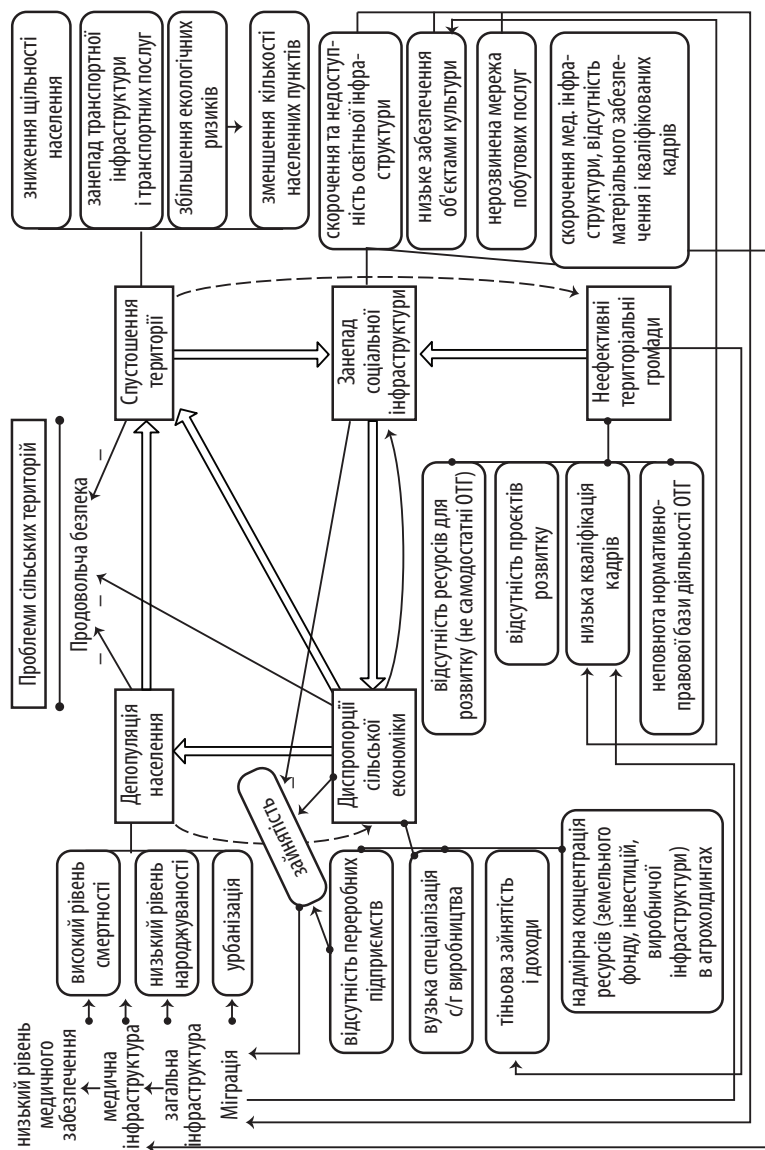

Рис. 2.16. Схема взаємозв'язку проблем розвитку сільських територій та аграрно-промислового виробництва

слід уточнити стратегічні цілі розвитку сільських територій та агропромислового виробництва в Україні, ними є:

1. Забезпечення продовольчої безпеки та самозабезпеченість країни основними видами продовольства.
2. Забезпечення конкурентоспроможності продукції аграрної сфери на внутрішньому та світових ринках.
3. Забезпечення просторового розвитку сільських територій.
4. Забезпечення комплексного розвитку соціальної сфери й інфраструктури сільських територій.
5. Забезпечення самодостатності територіальних громад.

Довести правильність вибору стратегічних цілей розвитку сільських територій та агропромислового виробництва в Україні можливо на основі аналізу «дерева цілей». Для цього слід сформулювати проміжні цілі (рис. 2.17).

Для досягнення стратегічної Цілі 1 «Забезпечення продовольчої безпеки та самозабезпеченість країни основними видами продовольства» пропонуються такі підцілі:

Підціль 1.1 – «Самодостатність країни в забезпеченні національним виробництвом основних видів продовольства» – передбачає розвиток аграрного виробництва з метою забезпечення потреб всього населення України сільськогосподарською продовольчою продукцією національного виробництва не менше ніж [107]:

- зерно ≥ 95 %;
- цукор ≥ 80 %;
- картопля ≥ 95 %;
- молоко та молочні продукти ≥ 90 %;
- м'ясо та м'ясопродукти ≥ 85 %;
- рослинна олія ≥ 80 %.

Досягнення цієї стратегічної підцілі дозволить убезпечити продовольчу незалежність України та забезпечити населення основними групами продукції харчування сільськогосподарського виробництва.

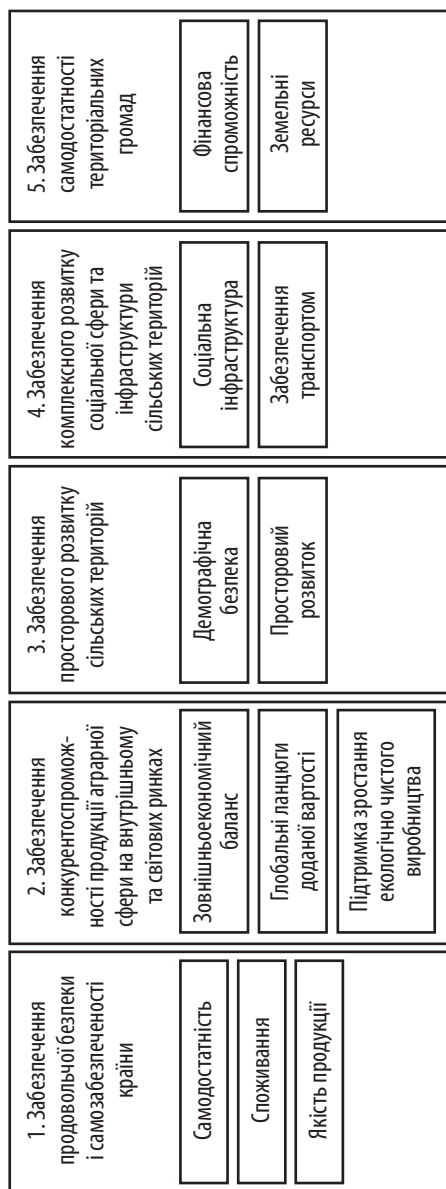

Рис. 2.17. Дерево цілей розвитку сільських територій та агропромислового виробництва в Україні

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

Підціль 1.2 – «Споживання продовольчої продукції згідно раціональних норм» – передбачає, що встановлені на законодавчому рівні норми мінімального споживання продуктів харчування населенням країни на рівні споживчого кошика мають відповідати за розміром біологічно необхідної кількості кожного виду продукції. У разі невідповідності під загрозою опиняється здоров'я нації. В Україні Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» [30] встановлено такі норми споживання продовольства населенням (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Набір продуктів харчування для працездатного населення, кг
на одну особу на рік [30]

Найменування продукту	Норма
1	2
Хлібопродукти	
хліб житній	39
хліб пшеничний	62
Макаронні вироби	4
Борошно пшеничне	9,4
Крупи:	
рисова	2,5
пшоняна	1
гречана	2
вівсяна	1,1
інші (ячна, ячмінна)	0,5
Бобові	1,9
Картопля	95
Овочі (у тому числі солоні, квашені):	
капуста	28
помідори, огірки	25

Продовження табл. 2.6

1	2
морква	9
буряки	9
цибуля	9,1
часник	0,9
інші сезонні овочі (кабачки, гарбузи)	13
Баштанні (кавуни, дині)	16
Фрукти і ягоди:	
фрукти, ягоди свіжі	60
сухофрукти	4
Цукор	24
Кондитерські вироби	13
Олія	7,1
Маргарин	2
М'ясо, м'ясні продукти:	
яловичина	16
свинина	8
субпродукти	4
птиця	14
сало	2
ковбасні вироби	9
Риба, морепродукти:	
риба свіжа, свіжоморожена	7
оселедці	4
рибні продукти	2
Молоко, молокопродукти:	
молоко	60
кисломолочні напої (кефір, ряжанка)	60
масло вершкове	5

Закінчення табл. 2.6

1	2
сир твердий	3,5
сир м'який	10
сметана	5
Яйця (шт.)	220
Чай	0,4
Кава в зернах, мелена	0,5
Сіль	3
Спеції (лавровий лист)	0,3

Порівняння даних таблиці 1.16 та 2.5 цього дослідження вказує на недостатнє забезпечення населення країни всіма продуктами, крім картоплі, найбільше такими, як м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти.

Підціль 1.3 – «Якість продукції» – означає необхідність організації контролю якості продукції сільського господарства та продовольчої продукції на рівні світових стандартів.

Світові зміни у розумінні змісту першої цілі наведено у табл. 2.7.

Таблиця 2.7

Світові зміни у розумінні змісту продовольчої безпеки та самозабезпечення населення країни якісними продуктами харчування

Ціль	Модель XX ст.	Модель XXI ст.
1	2	3
Забезпечення продовольчої безпеки та самозабезпеченість країни	Цільові показники щодо фактичного харчування населення з позицій охорони здоров'я	Виробництво, що повністю задовольняє потреби у харчуванні
	Санітарна просвіта населення	Забезпечення рівності громадян щодо можливостей доступу до продукції харчування

Закінчення табл. 2.7

1	2	3
		Контроль інформації, яка здатна ввести в оману щодо корисності споживання харчових продуктів
	Достатня кількість продукції харчування за рахунок:	Сталі методи виробництва:
	▪ підвищення врожайності та продуктивності	▪ зменшення кількості вхідних факторів
	▪ збільшення світової торгівлі ▪ вдосконалення технології переробки та зберігання	▪ виробництво, що враховує екологічні проблеми

Виходячи з викладеного та ґрунтуючись на результатах аналізу, який наведено у розділі 1 цієї монографії, можна сформулювати *друге положення концепції* комплексного розвитку сільських територій та аграрного виробництва – здоров’я нації є похідною від продовольчої безпеки і самозабезпеченості країни якісною продукцією сільського господарства. Перед Україною стоїть завдання комплексного вирішення проблеми продовольчої безпеки і самозабезпеченості згідно зі світовими моделями обох століть. Деякі пропозиції щодо покращення якості продовольчої продукції наведені у підрозділі 3.1 цього дослідження.

Для досягнення стратегічної Цілі 2 «Забезпечення конкурентоспроможності продукції аграрної сфери на внутрішньому та світових ринках» пропонуються такі підцільі:

Підціль 2.1 – «Забезпечення позитивного зовнішньоекономічного балансу за показниками сільськогосподарської та продовольчої продукції» – передбачає розвиток аграрного виробництва з метою забезпечення від’ємних значень показника імпорту тих видів продукції сільського господарства та продовольчої продукції, які географічно

можуть вироблятися в Україні. Тобто міжнародний показник «Незабезпечення населення продовольством на національному рівні: імпорт у відсотках до національного споживання» повинен мати від'ємні значення по всіх тих видах сільськогосподарської та продовольчої продукції, які виробляються в Україні.

Підціль 2.2 – «Інтегрування в глобальні ланцюги доданої вартості» – спрямована на розширення участі представників аграрного виробництва та виробників продовольчої продукції у світових ланцюгах доданої вартості, тобто обсяг експорту продукції сільського господарства має збільшуватися за рахунок продукції галузей переробки сільськогосподарської сировини. Водночас експорт сільськогосподарської сировини має скорочуватися на користь національної переробки.

Позитивним прикладом є вітчизняний досвід експорту насіння соняшника та соняшникової олії. Як вже згадано у розділі 1, за останні роки значно збільшився експорт саме соняшникової олії як продукції переробки сировини олійно-жировою галуззю.

Останнім часом Україна займає стійкі конкурентні позиції щодо експорту зернових культур, натомість стратегічним орієнтиром має стати експорт борошна на світові ринки.

Підціль 2.3 – «Підтримка зростання виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції» – спрямована на дотримання продовольчої безпеки України згідно зі світовою моделлю ХХІ ст. щодо забезпечення населення країни якісними продуктами харчування.

Виробництво екологічно чистої сільськогосподарської продукції стає пріоритетним напрямом розвитку аграрної сфери. Найбільший потенціал серед агентів аграрної політики держави у справі виробництва екологічно чистої продукції мають фермерські господарства й особисті селянські господарства, що пояснюється невеликими масштабами їхнього виробництва, мобільністю та широкими організаційними можливостями.

Натомість сільськогосподарські підприємства також мають потенціал щодо виробництва екологічно чистої продукції, оскільки мають

у своєму розпорядженні певні інвестиційні ресурси для продуктової диверсифікації.

Виходячи з викладеного та ґрунтуючись на результатах аналізу, який наведено у розділі 1, можна сформулювати *третє положення концепції* комплексного розвитку сільських територій та аграрного виробництва – конкурентоспроможне аграрне виробництво створює підґрунтя не лише продовольчої, але й економічної безпеки України та визначає її позиції на міжнародному ринку.

Для досягнення стратегічної Цілі 3 «Забезпечення просторового розвитку сільських територій» пропонуються такі підцільі:

Підціль 3.1 – «Забезпечення демографічної безпеки» – спрямована на збереження чисельності сільського населення, підвищення рівня життя на селі та покращення якості життя сільських жителів. Убезпечення демографічної безпеки складається з таких складових, як:

- розвиток мережі закладів медичної допомоги, підвищення рівня медичного обслуговування;
- збереження та відновлення культурної та історичної спадщини територіальної громади сіл і селищ;
- надання підтримки з боку центральних і місцевих органів виконавчої влади у популяризації здорового способу життя;
- охорона та збереження природних ресурсів у сільській місцевості,
- створення умов для здобуття якісної загальної середньої освіти на селі;
- розвиток можливостей для здобуття та визнання неформального професійного навчання, підвищення кваліфікації або отримання другої спеціальності особам після 45 років;
- оптимізація мережі навчальних закладів з урахуванням освітніх, виховних потреб молоді сільської місцевості;
- визначення та підготовка фахівців для формування локальних проєктів розвитку сільських територій;

- інформаційне забезпечення сільського населення щодо перспектив розвитку підприємництва, доступу до кредитних ресурсів.

Усі перелічені складові є завданнями, які мають виконуватися комплексно, у тісному зв'язку з виконанням підділі 4.1, оскільки кожне з них є невід'ємною частиною процесу відродження села.

Підділь 3.2 – «Просторовий розвиток сільських територій» – також спрямована на збереження сільського населення та спирається на такі складові підділі 3.1, як: визначення та підготовка фахівців для формування локальних проєктів розвитку сільських територій та інформаційне забезпечення сільського населення щодо перспектив розвитку підприємництва й доступу до кредитних ресурсів.

Процес збереження чисельності сільського населення здійснюється з використанням методу «економічного ядра», який передбачає, що в економічній системі як регіону, так і окремої сільської території існують «точки зростання», їх наявність та зміна стану позначається на розвитку інших елементів економічної системи певної території або регіону у цілому. Створення точок зростання в межах певної території дозволяє досягти декількох цілей економічної політики, у тому числі й аграрної. У закордонних дослідженнях цей метод одержав назву «концепції полюсів зростання».

Необхідність формування економічного ядра обумовлена, як правило, обмеженістю ресурсів і можливостей, а також кількістю і гостротою господарських проблем, що склалися в економічній системі певної території. Результати впливу сучасної економічної політики держави на стан сільськогосподарських товаровиробників свідчать про те, що метод «економічного ядра» є прийнятним при створенні виробництва сільськогосподарської продукції в межах певних територій та навіть громад.

Створення або розширення сільськогосподарського виробництва сприяє появі додаткових робочих місць, покращує стан зайнятості сільського населення, збільшує надходження до місцевих бюджетів

(див. Додаток), що, своєю чергою, розширює можливості розвитку соціальної сфери на селі.

Виходячи з викладеного та ґрунтуючись на результатах аналізу, який наведено у розділі 1, можна сформулювати *четверте положення концепції* комплексного розвитку сільських територій та аграрного виробництва – просторовий розвиток сільських територій являє собою комплексний процес, який містить у підґрунті створення нових сільськогосподарських виробництв, що виконують роль точок зростання сільської території та дають поштовх для відновлення сільського населення завдяки створенню нових робочих місць, збільшення надходжень у місцеві бюджети, а отже, відновлення об'єктів соціальної інфраструктури.

Для досягнення стратегічної Цілі 4 «Забезпечення комплексного розвитку соціальної сфери й інфраструктури сільських територій» пропонуються такі підділі:

Підділь 4.1 – «Розвиток соціальної інфраструктури» - являє собою комплексне завдання щодо забезпечення якості життя сільського населення на рівні якості життя містян. Для цього необхідне дотримання принципів просторового розміщення об'єктів соціальної інфраструктури та забезпечення рівних можливостей користування ними всіх жителів сільської території. До таких об'єктів відносяться навчальні заклади, заклади дошкільної освіти, медичні установи, об'єкти культури та історичної спадщини. Виконання цієї підділі можливе лише у комплексі з реалізацією підділі 4.2.

Підділь 4.2 – «Забезпечення сільських територій транспортом» – являє собою складне та невідкладне завдання по розбудові та відновленню автомобільних шляхів та рухомого складу транспортних засобів для забезпечення досяжності об'єктів соціальної інфраструктури для всіх жителів сільської місцевості. Ця підділь включає також розвиток малої авіації та доступність залізничного транспорту для жителів сіл і селищ.

Серед завдань, які мають бути вирішені в межах означеної підділі, є шкільні автобуси, автомобілі швидкої допомоги, соціальний транспорт

для інвалідів і людей похилого віку. Якість виконання цієї підцілі напряму залежить від якості автомобільних доріг, які є складовою підцілі 4.1.

Виходячи з викладеного та ґрунтуючись на результатах аналізу, який наведено у розділі 1 та підрозділі 2.1, можна сформулювати *п'яте положення концепції* комплексного розвитку сільських територій та аграрного виробництва – інфраструктурне забезпечення сільських територій має будуватися на принципах рівних можливостей для всіх верств сільського населення. Комплексний розвиток соціальної сфери села неможливий без створення нових виробництв, які забезпечать матеріальне підґрунтя цього процесу.

Для досягнення стратегічної Цілі 5 «Забезпечення самодостатності територіальних громад» пропонуються такі підцілі:

Підціль 5.1 – «Формування фінансової спроможності територіальних громад» – являє собою обов'язкову умову успішного функціонування територіальної громади, якої можливо досягти завдяки розширенню сільськогосподарського виробництва, яке розташоване на території означеної громади. Розширення виробництва не можливе без додаткових інвестицій. В основу інвестиційного процесу покладено проєктний підхід.

Проєкти являють собою документи короткострокового планування, тобто планові показники не підлягають багаторазовому перегляду та мають бути виконані впродовж встановлених термінів.

Реалізацію проєктів доцільно здійснювати на засадах державно-приватного партнерства, які дозволяють розширити коло інвесторів та активізувати ініціативу учасників проєктних груп.

Реалізація проєктного підходу дасть змогу перемістити фокус аграрної політики держави з дотаційної підтримки аграрного сектора економіки на проєктне забезпечення сільських товаровиробників, що стане основою фінансової спроможності громад.

Підціль 5.2 – «Збереження земельних ресурсів країни» – є відзеркаленням наслідків дії законодавчих актів України щодо питань власності на землю.

На початку незалежності стратегічною метою аграрної політики держави в Україні було проголошено соціально-економічну розбудову села, вирішення продовольчої проблеми, виведення аграрного сектора економіки на світовий рівень розвитку та формування реального власника і господаря землі. Такими власниками можуть бути лише дрібні фермери, але формувати стратегію виходячи виключно з домінуючої ролі дрібних фермерських господарств означало йти врозріз із закономірностями розвитку сільського господарства, які простежуються в країнах з розвинутою економікою.

На наступному етапі розвитку національної економіки основною метою аграрної політики було визначено економічне зростання аграрного сектора. У зв'язку з цим було передбачено поетапну державну регульовану лібералізацію діяльності аграрно-промислового комплексу України, встановлення паритету цін між промисловістю і сільським господарством, формування фінансово-кредитної політики, спрямованої на стимулювання припливу капіталу в агропромислове виробництво, формування системи інформаційно-консультативної підтримки селянства.

Виконання цих завдань сприяло появі якісно нової організаційної системи господарювання, за якої матеріальні, економічні, технологічні та ресурсні фактори увійшли у тісний взаємозв'язок із соціальними, що сприяло, з одного боку, відновленню порушених міжгалузевих зв'язків і формуванню взаємостимулюючих соціально-економічних процесів, а з іншого – близько 7,5 % сільськогосподарських угідь України потрапили у власність десятка агрохолдингових компаній. Утворення агрохолдингів відбулося шляхом викупу материнською компанією майнового комплексу сільськогосподарських підприємств та оренди землі, в основному на умовах середньо- та довгострокової оренди.

Сильною стороною інтеграційного процесу є можливість виділити профільні напрями розвитку компанії, кожен вид бізнесу отримує статус юридичної особи з переходом на самоокупність. Управлінська компанія бере на себе функції прийняття рішень за стратегічними напрямками розвитку, а також функцію фінансування і контролю. За таких

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

умов об'єднуватися може велика кількість підприємств різних розмірів у вигляді філій чи виробничих дільниць, які формують додану вартість у всіх наступних підрозділах компанії, завершуючи реалізацією продукції. Але недосяжною стає первинна мета аграрної політики держави, а саме формування реального власника і господаря землі.

Узгодження цього протиріччя можливе у кількох напрямках, які передбачені законодавством України, а саме:

- власники земельних паїв стають членами колективу і беруть участь у виробництві своєю землею, майном і працею відповідно до потреби. До них можна віднести існуючі колективні сільськогосподарські підприємства, які мають форму акціонерних товариств, однак при формуванні акціонерних товариств може виникнути ситуація, за якою селянин може залишитися без своєї частки паю, оскільки вона зіллється з вартістю майна і землі підприємства, тому більш прийнятною формою є сільськогосподарський виробничий кооператив, (Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» [91; 158]). Члени кооперативу передають право користування належною їм земельною ділянкою кооперативу як пайовий внесок у порядку, визначеному Земельним кодексом України. За земельну ділянку, передану в користування, здійснюється відповідна плата згідно з договором у розмірах, визначених загальними зборами. Економічні відносини між учасниками колективного, кооперативного чи акціонерного формування будуються на основі паю, оплати праці за виконану роботу та розподілу прибутку;
- створення на базі колективних сільськогосподарських підприємств (КСП) приватного підприємства. Учасник КСП може стати власником своєї частки – паю, заснувати приватне підприємство й орендувати в інших членів підприємства земельні паї і майно. Але при формуванні таких підприємств може відбутися подібнення господарських комплексів;
- створення нового сільськогосподарського підприємства кількома власниками, а земля й майно орендуються у селян. Це това-

риство з обмеженою відповідальністю (ЛТД), проте з соціальної точки зору це не досить стабільна система, оскільки можуть виникнути протиріччя між власниками.

Отже, підціль 5.2 на сьогодні полягає у формуванні відносин, за яких кожен учасник кооперації має одержувати плату залежно від розміру вкладеного у загальне виробництво капіталу, у т.ч. земельного, і праці, й при цьому орендні відносини не виключені.

Виходячи з викладеного та ґрунтуючись на результатах аналізу, який наведено у розділі 1 та підрозділах 2.1, 2.2, можна сформулювати *шосте положення концепції* комплексного розвитку сільських територій та аграрного виробництва – самодостатність територіальних громад може бути досягнута на засадах розвитку кооперації в аграрному виробництві та реалізації проєктного підходу до підтримки сільгоспвиробників.

У зв'язку із викладеним необхідною є розробка стратегії аграрної політики в Україні як базового документа, що містить постановку конкретних цілей реконструкції аграрної сфери. Розробка стратегії аграрної політики дасть змогу організації програмної підтримки виробників сільськогосподарської продукції, які складають економічне ядро розвитку сільської території.

Окрім стратегії, необхідно розробити тактику реконструкції аграрної сфери, яка являє собою сукупність заходів і методів вирішення конкретних завдань кожного етапу розвитку агропромислового виробництва і задоволення потреб населення в продуктах харчування, а виробничої сфери – у сировині.

До тактичних рішень можна віднести організаційне забезпечення розв'язання завдань реконструкції сільських територій. Воно ґрунтується на формуванні організаційно-економічного механізму реалізації проєктного підходу.

Поняття «організаційно-економічний механізм» визначається в науковій літературі як сукупність господарського механізму і управління. Обидва ці поняття включають: необхідність науково обґрунто-

ваного підходу, наявність організаційних структур і економічні стимули. Однак слід зазначити, що управління відноситься до будь-якої сфери діяльності, а господарський механізм є інструментом виробничої діяльності. Його завданням є забезпечення умов для одержання максимального прибутку на основі врахування впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища реалізації проєкту.

Щоб найбільш повно розглянути всі аспекти проблеми вибору й обґрунтування організаційно-економічного механізму реалізації завдань реконструкції сільських територій на засадах проєктного підходу, варто простежити етапи його розвитку. З цією метою доцільно провести порівняльний аналіз структури організаційно-економічного механізму управління господарською діяльністю в різних економічних умовах. В результаті такого аналізу можливо визначити особливості та закономірності функціонування організаційно-економічного механізму реконструкції сільських територій залежно від умов зовнішнього середовища і виробити рекомендації щодо удосконалення механізму регіонального управління.

Відомо, що в умовах ринкових відносин вирішальний вплив на форму механізму управління роблять зовнішні фактори. При цьому М. Долішній [159] розглядав дві відправні позиції:

- здатність планування забезпечити високий рівень ефективності господарювання і добробуту людей;
- великі можливості ринкової системи в досягненні високого рівня ефективності господарювання на основі розвитку підприємницької ініціативи, самостійності у виборі шляхів, форм і методів управління діяльністю в умовах використання різних форм власності.

Оцінюючи організаційно-економічний механізм реконструкції сільських територій на засадах проєктного підходу з цього погляду, можна зробити такі висновки:

- в умовах централізації влади виключається зацікавленість місцевих органів виконавчої влади у реалізації проєктів, підвищенні

продуктивності праці, удосконалюванні організації праці та виробництва, зниженні собівартості, підвищенні якості продукції, економії ресурсів;

- децентралізація влади має ряд переваг:
 - з'являються умови концентрації ресурсів на вирішенні нагальних проблем;
 - можливість реалізації підприємницьких проєктів у найкоротший термін з використанням інструментарію державно-приватного партнерства;
 - можливість організації контролю за обов'язковістю виконання поставлених завдань;
- в умовах розвитку місцевого самоврядування організаційно-економічний механізм ґрунтується на вільності підприємництва і нерозривно пов'язаною з ним конкуренцією. Конкуренція змушує суб'єктів ринку постійно оновлювати й удосконалювати свою продукцію, урізноманітнювати асортимент і підвищувати якість продукції, необхідною умовою чого є використання прогресивних технологій і нової техніки. Негативними сторонами є проблеми несталої розвитку сільськогосподарської сфери.

Організаційно-економічні відносини являють собою структуру, що має кілька рівнів. Найбільш значущими з них є такі: перший – відносини господарювання, вони прямо пов'язані з відносинами власності, другий – пануючі в кожній державі види організаційно-економічних відносин, третій – вибір, обґрунтування і реалізація таких відносин у визначеному проєкті.

Інтерес являє саме цей рівень. З вищенаведених положень можна зробити висновок, що організаційно-економічні відносини виступають у вигляді бази, на якій будується зміст господарського механізму реалізації проєктів, які здатні сприяти реконструкції сільських територій.

Організаційно-економічний механізм реконструкції сільських територій на засадах проєктного підходу можна представити у вигляді цілісної системи, що складається з технологічного, організа-

ційного, економічного та соціального блоків і їх елементів. При цьому можна стверджувати, що в сучасних умовах вищезгадані блоки організаційно-економічного механізму аналогічні для різних рівнів економічної системи держави та її регіонів, хоча відносини господарювання, що прийняті на цей час у країні, впливають на зміст блоків організаційно-економічного механізму. Отже, наповнення блоків і відповідних елементів, що складають сукупність соціально-економічних і організаційно-економічних відносин організаційно-економічного механізму реконструкції сільських територій на засадах проектного підходу, знаходиться в безпосередній залежності від рівня розвитку суспільно-економічного устрою. При цьому важливим є аналіз розбіжностей змісту елементів організаційно-економічного механізму на різних рівнях економічної системи. Такий аналіз дає можливість формувати новий суспільно-економічний інструментарій з урахуванням досвіду закордонних країн і специфічних соціальних, політичних і економічних особливостей України, і далі – найбільш повно використовувати переваги місцевого самоврядування для вибору оптимального організаційно-економічного механізму реконструкції сільських територій на засадах проектного підходу.

Такий механізм повинен зображати собою систему взаємозалежних процедур, спрямованих на досягнення несуперечливих цілей створення й ефективного функціонування територіальних громад і сільських територій. Розробка організаційно-економічного механізму припускає виділення його структурних елементів, оцінку методів для його формування, уточнення переліку і послідовності етапів розробки механізму відповідно до особливостей досягнення поставлених цілей і розв'язуваних з його допомогою завдань.

Інакше кажучи, організаційно-економічний механізм реконструкції сільських територій на засадах проектного підходу повинний розроблятися таким чином, щоб його складові постійно змінювалися, удосконалювалися, а застарілі оновлювалися.

Такий механізм має ґрунтуватися на використанні економічних законів і закономірностей, рішенні виникаючих протиріч економічної

системи в цілому, реалізації відносин власності, узгодженні економічних інтересів всіх учасників на засадах державно-приватного партнерства.

У зв'язку з тим, що організаційно-економічний механізм розвитку має бути динамічним, можливість його ефективної реалізації залежить від таких умов, як здатність створювати відсутні в конкретній ситуації елементи; наявність фахівців, здатних реалізовувати певні етапи реалізації проєктів, а також приймати своєчасні рішення про подальший розвиток сільської території.

Крім того, такий механізм повинен мати визначену самостійність і реальність взаємодії з іншими регіональними структурами та системами. Це можливо шляхом синтезу досягнень економічної науки та практичного досвіду, тобто наближення об'єктивної можливості розроблювального проєкту до реалій сьогодення.

Важливим у процесі формування організаційно-економічного механізму є визначення його основних функцій і задач. Серед таких функцій слід зазначити:

- можливість економічної реалізації прав власності;
- використання державно-приватного партнерства як інструменту інвестиційного забезпечення проєктів;
- створення економічного ядра сільської території та розбудова її соціальної інфраструктури.

Прицьому варто враховувати, що науковою основою організаційно-економічного механізму реконструкції сільських територій на засадах проєктного підходу має бути сукупність дії економічних законів, без урахування яких він не зможе виконувати свої функції (рис. 2.18).

Організаційно-економічний механізм обумовлює використання *принципів* його побудови, основними з яких є:

- урахування загальних закономірностей і тенденцій розвитку економіки регіону;
- урахування особливостей динамізму та ризикованості змін у законодавстві;

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

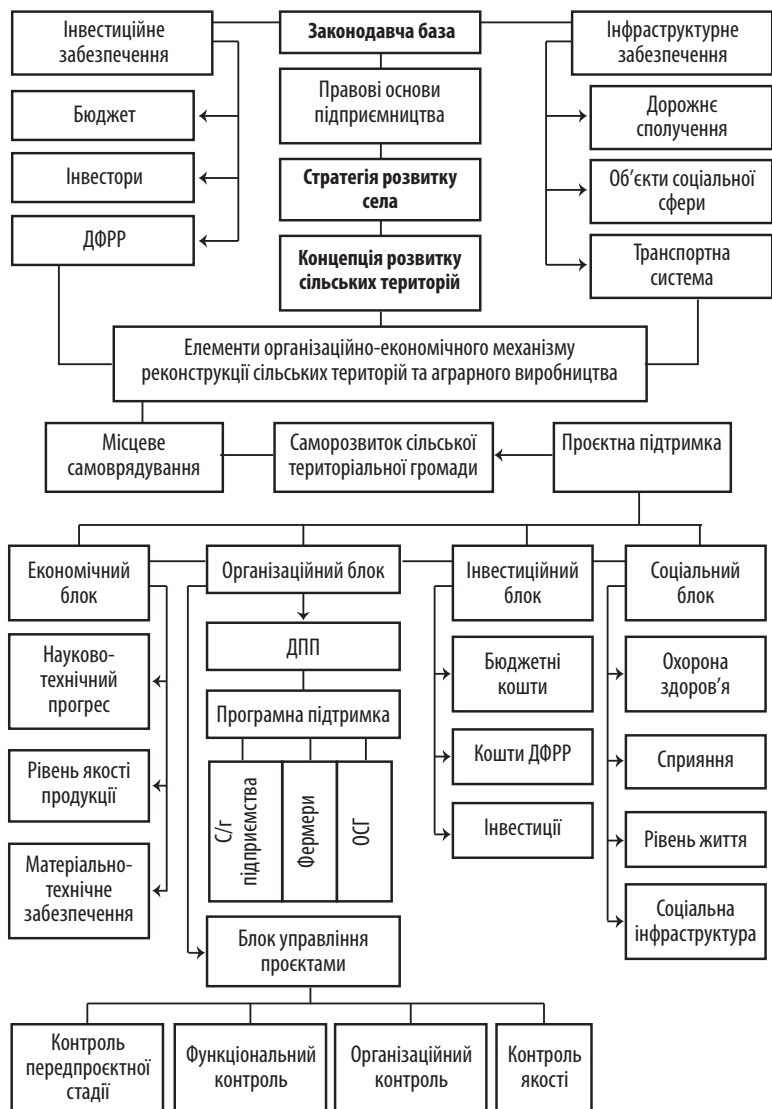

Рис. 2.18. Схема формування організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій та аграрного виробництва на основі проектного підходу

- наявність мотиваційного фактора для учасників проєктів;
- урахування ризиків, що дозволяє мінімізувати втрати;
- взаємозв'язок і узгодженість цілей;
- мінімізація числа зв'язків між рівнями управління;
- оперативність у прийнятті рішень і дієвість контролю за їхньою реалізацією;
- орієнтація на досягнення кращих кінцевих результатів;
- структуризація цілей і задач з метою розподілу ресурсів;
- забезпечення безупинної адаптації до умов, що склалися.

Серед етапів, що часто зустрічаються у ході реалізації проєктного підходу, слід виділити такі:

- постановка мети виходячи з окреслених цілей розвитку сільських територій та аграрного виробництва;
- обстеження результатів діяльності суб'єктів господарювання;
- проведення порівняльного аналізу й оцінка ефективності очікуваних результатів до та після реалізації проєкту;
- формування альтернативних варіантів розвитку;
- вибір інструментів реалізації проєкту;
- прийняття і реалізація прийнятих проєктних рішень.

Невизначеність зовнішнього середовища і внутрішніх факторів розвитку обумовлює необхідність уточнення етапів реалізації проєктного підходу з урахуванням вимог поточного періоду. Укрупнену схему методичного підходу наведено на *рис. 2.19*.

Обсяг фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів, необхідних для реалізації проєкту, визначається на етапі планування.

Перевагами запропонованої схеми розробки етапів реалізації проєктного підходу до розвитку сільських територій варто вважати такі:

- можливість представлення етапів по категоріях цілей і заходів, що ранжуються за ступенем їхньої значущості;

2. Розробка концептуальних положень розвитку сільських територій та аграрної сфери...

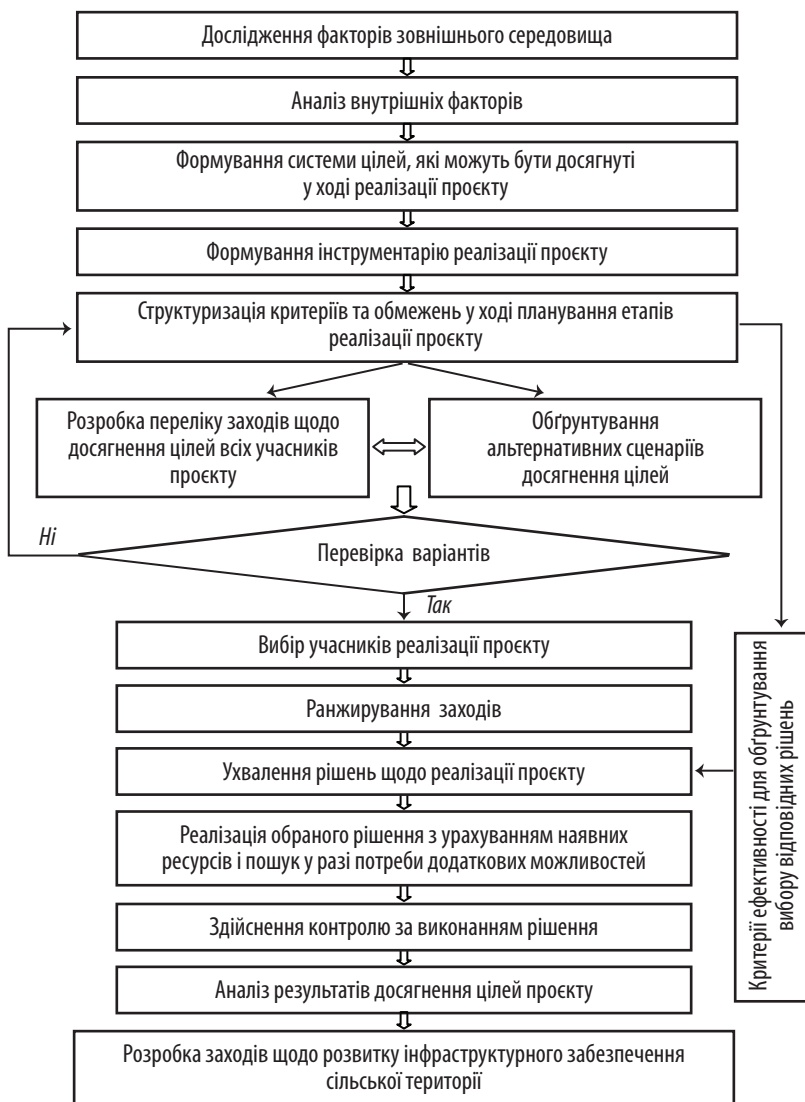

Рис. 2.19. Методичний підхід до реалізації проєктного підходу до розвитку сільських територій та аграрного виробництва

- створюється можливість розробки дієвої системи контролю за виконанням прийнятого рішення, що вибирається з великого числа альтернативних варіантів;
- можливість зацікавлювати виконавців у реалізації етапів проекту з урахуванням їх особистих інтересів та використання відповідної системи мотивації;
- можливість активних комунікацій у процесі реалізації проекту на основі коректування прийнятих рішень з урахуванням динамічності зовнішнього середовища;
- можливість запровадження партнерських відносин між державою, представниками агробізнесу й органами місцевого самоврядування.

Перевагами проектного підходу є такі:

- реалізація проєктів здійснюється за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та інших джерел, передбачених законодавством;
- обсяг фінансування, матеріально-технічних і трудових ресурсів, необхідних для реалізації проєктів, визначається щороку з урахуванням можливостей державного і місцевих бюджетів, а також ступеня готовності учасників до реалізації проєкту.

Реалізація проєктів дасть змогу поліпшити якість життя та економічне благополуччя сільського населення.

3.1. Комплексний проєкт створення молочно-м'ясного агропромислового кластера «Село майбутнього» на основі публічно-приватного партнерства

Однією зі стратегічних цілей розвитку аграрної сфери економіки України є забезпечення продовольчої безпеки в частині одного з основних харчових продуктів – молока та молочних продуктів.

Згідно з проведеним вище дослідженням Україна не забезпечує потреби своїх громадян у споживанні молока та молочних продуктів (рис. 3.1).

На одну особу, кг/рік

Рис. 3.1. Динаміка виробництва та споживання молока та молочних продуктів на одну особу в Україні у 2000–2017 рр. [160; 161]

З рис. 3.1 видно, що в Україні виробництво молока та молочних продуктів не забезпечує норму споживання на 1 особу на 138 кг/рік,

або на 36,3 %. У цілому по країні дефіцит молока та молочних продуктів складає 5796 тис. т [161].

Така ситуація сталася у результаті як скорочення поголів'я корів у 2017 р. щодо 2010 р. – на 59,3 %, так і відносно невисокого середньорічного удою молока на одну корову у господарствах усіх категорій – 4820 кг/рік. Особливо невисокі надої молока спостерігаються у господарствах населення – 4480 кг/рік і фермерських господарствах – 4969 кг/рік (проти 6025 кг/рік у сільськогосподарських підприємствах), які забезпечують 75 % усього виробництва сирого молока в Україні.

Крім того, необхідно зазначити, що на споживання молока і молочних продуктів у країні суттєвий вплив здійснює і низька їх якість. У першу чергу, це стосується основних їх виробників-господарств населення. У табл. 3.1 наведено порівняння якості сирого молока, яке закуплене у 2017 р. підприємствами – виробниками молочної продукції у сільгосппідприємств і господарств населення.

Таблиця 3.1

Якість сирого молока, закупленого підприємствами – виробниками молочної продукції у 2017 р. [162; 163]

Гатунок молока	Питома вага відповідного ґатунку, %	
	Сільгосппідприємства	Господарства населення
Екстра-клас	16	–
Вищий ґатунок	36	–
I ґатунок	39	9
II ґатунок	9	87
Неґатункове	–	4
Усього	100	100

З табл. 3.1 видно, що у господарствах населення більша частина сирого молока – це молоко 2-го ґатунку – 87 %, у той час як у сільгосппідприємств такого молока лише 9 %.

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Треба зазначити, що вимоги в Україні до якості молока також не сприяють підвищенню його гатунку. У табл. 3.2 наведено порівняння стандартів якості молока в Україні та світі.

Таблиця 3.2

Порівняння стандартів якості молока в Україні та світі [162; 164]

Кількість соматичних клітин, тис/мл	Бактеріальне обміління, тис. клітин/мл	Стандарти		
		США	ЄС	Україна
< 100	< 5	кл. А		
< 100	< 30		прекрасне	
< 150	< 5	кл. В		
100–200	30–50		добре	
< 200	< 10	кл. С		
200–300	5–30	непридатне	середнє	
< 400	< 300			вищий ґатунок
350–500	300–500		задовільне	
> 500	> 500		непридатне	
< 600	< 500			I ґатунок
< 800	< 3000			II ґатунок

Як видно з табл. 3.2, вимоги стандарту в Україні до молока вищого гатунку набагато нижчі, ніж у ЄС і США. Вищий ґатунок молока в Україні є непридатним у США і знаходиться між середньою і задовільною оцінками в ЄС.

Як свідчить закордонний і вітчизняний досвід, для досягнення високої продуктивності корів необхідно запровадити систему управління молочною продуктивністю, яка передбачає поетапний якісний розвиток факторів, які забезпечують високі надої молока на корову (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Управління системою молочної продуктивності корів

Фактори впливу	Річна молочна продуктивність, л			
	3000	> 5000	> 7000	> 9000
Годівля	якісний корм	збалансований раціон	загальнозмішаний раціон	річний однотипний раціон
Корова	молочна порода	генетика	управління відтворенням	управління здоров'ям
Кадри	робочі	спеціаліст	менеджер	консультант
Комфорт	корівник	технологія утримання	доїльний зал	оптимальний мікроклімат

З табл. 3.4 видно, щоб досягти високої продуктивності і якості молока в країні, необхідно впроваджувати і відповідні технології, як це і робиться в провідних країнах світу.

Таблиця 3.4

Вплив різних технологій виробництва на якість сирого молока та продуктивність корів

Показники	Система утримання		
	Прив'язне утримання	Безприв'язне утримання (вітчизняне обладнання)	Безприв'язне утримання (закордонне обладнання)
1	2	3	4
Кількість корів	600	600	600
Площа на 1 голову, кв. м	6,8	10,5	11,0
Місце відпочинку	групова прив'язь	індивідуальні бокси	індивідуальні бокси
Підстилка	немає	солома	пісок
Соматичні клітини, тис./мл	4000000	до 3000000	до 150000
Система доїння та охолодження	відро / центральний холодильник	доїльний зал з охолодженням в танку	доїльний зал з охолодженням у потоці

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Закінчення табл. 3.4

1	2	3	4
Контакт молока з повітрям	є	немає	немає
Час від доїння до охолодження до +4 °С	3 години	1 година	3–5 хвилин
Бактеріальне обсіменіння, тис. клітин/мл	500000-1000000	до 100000	до 50000
Ґатунок молока за міжнародними стандартами	2	1	вищий
Надій на 1 голову	3500	6000	9000
Капітальні вкладення, тис. дол. США	370	1325	8410

Однак, як видно з табл. 3.4, різні технології виробництва сирого молока потребують і різних капітальних вкладень. Все залежить від фінансової спроможності ініціаторів проекту будівництва молочних ферм.

Незважаючи на те, що виробництво якісного молока потребує значних капітальних вкладень, в Україні немає іншого шляху, як його забезпечити.

Згідно з умовами Угоди про асоціацію з ЄС Україна зобов'язана дотримуватися європейських стандартів якості харчової продукції, в тому числі молока.

Згідно із законом України «Про внесення змін до Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» (щодо реалізації на агропродовольчих ринках продукції домашнього виробництва та подвірного забою) [165] в Україні набувають чинності нові правила, передбачені євроінтеграційним харчовим Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів» [166], де зазначено, що з 20 вересня 2020 р. молоко необроблене, сир домашнього виробництва зможуть продаватися на агропродовольчих ринках лише за умови підтвердження їхньої придатності за ре-

зультатами випробувань (досліджень) акредитованої лабораторії, яка знаходиться на агропродовольчому ринку, державним інспектором на цьому ж ринку.

Важливим напрямком забезпечення якості харчової продукції є втілення відповідної системи її забезпечення.

Система Управління безпекою харчових продуктів (ХАССП – Hazard Analysis and Critical Control Points) є єдиною системою управління безпечністю харчової продукції, яка довела свою ефективність і прийнята міжнародними організаціями [167].

Система ХАССП ґрунтується на таких принципах [167]:

1. Проведення аналізу небезпечних факторів.
2. Визначення критичних контрольних точок (ККТ).
3. Встановлення критичних меж для кожної ККТ.
4. Встановлення процедур моніторингу ККТ.
5. Розробка коригуючого впливу.
6. Встановлення процедур перевірки (верифікації).
7. Встановлення процедур обліку і ведення документації.

Впровадження системи ХАССП на підприємствах передбачає 12 кроків:

1. Створення групи ХАССП.
2. Опис сировини та готової продукції.
3. Визначення очікуваного використання продукту.
4. Побудова блок-схеми технологічного процесу.
5. Підтвердження схеми технологічного процесу на об'єкті.
6. Аналіз потенційних небезпек.
7. Визначення критичних контрольних точок ККТ.
8. Встановлення критичних меж для кожної ККТ.
9. Розробка системи моніторингу для кожної ККТ.
10. Розробка плану корекції і корегування дій.

11. Встановлення процедур верифікації (перевірки).
12. Введення облікової документації та ревізійні перевірки.

Система ХАССП – організаційна структура виробництва, яка складається з документів, виробничих процесів і ресурсів, необхідних для її реалізації.

Ця система забезпечує контроль на всіх етапах виробництва харчових продуктів у будь-якій точці процесу виробництва, збереження і реалізації продукції, де можуть виникнути небезпечні ситуації, і використовується в основному підприємствами – виробниками харчової продукції. При цьому особлива увага приділяється критичним контрольним точкам, в яких усі види ризиків, пов'язаних з уживанням харчових продуктів, можуть бути попереджені, усунені або знижені до прийняттого рівня в результаті цілеспрямованих заходів контролю.

Для втілення системи ХАССП виробники зобов'язані не тільки досліджувати свій власний продукт і методи виробництва, але й застосовувати цю систему і її вимоги до постачальників сировини, допоміжних матеріалів, а також до системи оптової та роздрібної торгівлі.

В Україні вимоги щодо розробки та впровадження систем управління безпечністю харчової продукції за принципами ХАССП задекларовані ДСТУ 4161-2003 «Система управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги» та ДСТУ ISO 22000:2007 «Система управління безпечністю харчових продуктів. Вимоги до будь-яких організацій харчового ланцюга» [168].

На підставі ЗУ «Про безпечність та якість харчових продуктів» [165] особи, які займаються виробництвом або введенням в обіг харчових продуктів, повинні застосовувати систему ХАССП під час виробництва та обігу харчових продуктів.

Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» [169] вимагає запровадити систему ХАССП:

- з 20.09.2017 р. – на потужностях, на яких провадять діяльність із харчовими продуктами, у складі яких є перероблені інгредієнти тваринного походження (крім малих потужностей);
- з 20.09.2018 р. – на потужностях, на яких провадять діяльність із харчовими продуктами, у складі яких відсутні необроблені інгредієнти тваринного походження (крім малих потужностей);
- з 20.09.2019 р. – на малих потужностях.

Виходячи з наведеного вище пропонується модель розвитку виробництва якісного сирого молока високої продуктивності на таких засадах:

- кластерному підході з повним ланцюжком доданої вартості;
- державно-приватному партнерстві бізнесу і держави, в особі органів місцевого самоврядування – громад;
- кооперації великого бізнесу (агрохолдингів і великих сільгосп-підприємств) та малого бізнесу (фермерських господарств) на контрактаційних засадах.

Кластерний підхід з повним ланцюжком доданої вартості передбачає побудову агропромислового кластера, який включає в себе як виробництво рослинної продукції, а з неї комбікорму, так і виробництво сирого молока та м'яса ВРХ, їх переробку в готову харчову продукцію і її реалізацію через власну торговельну мережу.

Відносини на основі державно-приватного партнерства регулюються в Україні Законом «Про державно-приватне партнерство» [170].

Згідно з цим Законом державно-приватне партнерство (далі – ДПП) являє собою рівноправне та взаємовигідне співробітництво між державою, територіальними громадами (в особі відповідних органів державної влади чи місцевого самоврядування) та приватними інвесторами у межах реалізації проєктів, спрямованих на вирішення важливих для території соціально-економічних проблем. Зростання зацікавленості держави у розвитку ДПП пов'язане з його перевагами щодо залучення ресурсів (у першу чергу фінансових та інвестиційних).

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Основні принципи ДПП є такі:

- забезпечення вищої ефективності діяльності, ніж у разі здійснення такої діяльності державним партнером без залучення приватного партнера;
- довготривалість відносин (від 5 до 50 років);
- справедливий розподіл між державним і приватним партнерами ризиків, пов'язаних з виконанням договорів, укладених у рамках державно-приватного партнерства.

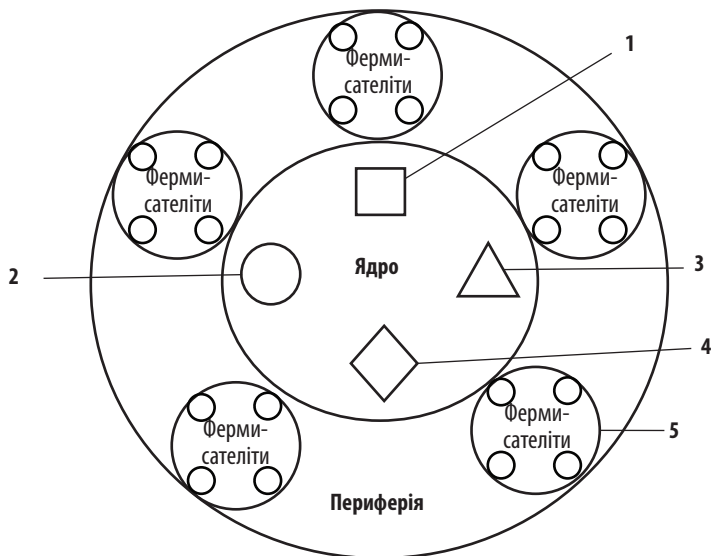
Державно-приватне партнерство може застосовуватися в усіх сферах господарської діяльності, крім тих, що відповідно до ст. 4 Закону України «Про підприємництво» дозволяється здійснювати виключно державним підприємствам [171]. Успішний розвиток ДПП як механізму активізації інвестиційної діяльності та залучення приватних інвестицій у стратегічно важливі для держави сфери можливий лише за умови балансу інтересів держави та приватного сектора.

Кооперація великого та малого бізнесу при виробництві молока і реалізації готової продукції базується на контракційних засадах і передбачає співпрацю обох контрагентів у вирощуванні рослинної продукції, виробництві та постачанні комбікормів, ветеринарних і заплідницьких послугах, виготовленні та переробці молока і м'яса і їх реалізації. При цьому функції та обов'язки кожного з контрагентів визначаються у відповідних договорах контракції.

Модель агропромислового кластера з виробництва та переробки молока і м'яса на наведених вище засадах пропонується така (рис. 3.2).

До складу ядра агропромислового кластера входять: вирощування рослинної продукції і виробництво комбікорму; виробництво молока та вирощування молодняка на м'ясо; молоко- та м'ясопереробні виробництва і торгівля молочною продукцією, ковбасними виробами та рослинною продукцією.

Ядро агропромислового кластера розташовується, як правило, в головному селі громади. Головним інвестором ядра виступає великий

- 1 – вирощування рослинної продукції і виробництво комбікорму;
- 2 – виробництво молока і вирощування молодняка на м'ясо;
- 3 – молоко- і м'ясопереробне виробництво;
- 4 – торгівля молочною продукцією, ковбасними виробами та рослинною продукцією;
- 5 – виробництво молока на фермах-сателітах

Рис. 3.2. Модель агропромислового кластера з виробництва та переробки молока та м'яса

бізнес, він і займається вирощуванням рослинної продукції, її переробкою у комбікорми і їх постачанням на ферми-сателіти, які розташовані у радіусі 50 км від ядра і належать фермерським господарствам.

На фермах, розташованих в ядрі, вирощується ремонтний молодняк і нетелі, як для своїх молочних ферм, так і ферм-сателітів фермерських господарств, здійснюються ветеринарні послуги та із запліднення корів.

Крім того, на молочних фермах ядра виготовляється сире молоко, яке потім з молоком ферм-сателітів переробляється в молочну продукцію.

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

На фермах ядра вирощується молодняк на м'ясо, який разом з молодняком з ферм-сателітів переробляється у ковбасні вироби.

Ядро агропромислового кластера організовує власну збутову мережу (магазини), через яку реалізується готова молочна продукція і ковбасні вироби.

На *рис. 3.3* наведено структурно-потокову модель ядра агропромислового кластера з виробництва та переробки молока та м'яса.

Як видно з *рис. 3.3*, агропромисловий кластер складається з 4 переділів, які поступово ускладнюються зі зростанням добавленої вартості по виробничо-технологічному ланцюжку.

У перший переділ входять такі види діяльності: вирощування рослинної продукції (на площі 1500 га); зберігання рослинної продукції (на елеваторі обсягом 7300 т); виробництво комбікормів для ВРХ (потужністю 9500 т); реалізація рослинної продукції на сторону (753 т пшениці) (*табл. 3.5*).

Як видно з *табл. 3.5*, на першому переділі агропромислового кластера буде створено 33 робочі місця, на що знадобиться 1391 тис. дол. США капітальних вкладень.

На цьому переділі передбачається об'єм продукції, що випускається, на суму 1403,4 тис. дол. США; обсяг продукції, що реалізується (пшениці), – на 137,0 тис. дол. США. Прибуток при цьому становитиме 965,9 тис. дол. США, а рентабельність виробництва – 60,9 %. Додана вартість складе 1107,3 тис. дол. США (*табл. 3.6*).

Вирощування рослинної продукції здійснюватиметься на землях, які належать фермерським і домашнім господарствам або громаді.

На другому переділі агропромислового кластера здійснюватиметься: у ядрі – вирощування ремонтного молодняка та нетелей (4 ферми по 75 худобо-місць); виробництво молока (8 ферм по 50 корів); вирощування молодняка на м'ясо (4 ферми по 120 худобо-місць); центр розведення ВРХ з ветпунктом і на периферії – виробництво молока (24 ферми по 25 корів) (*табл. 3.7 і табл. 3.8*).

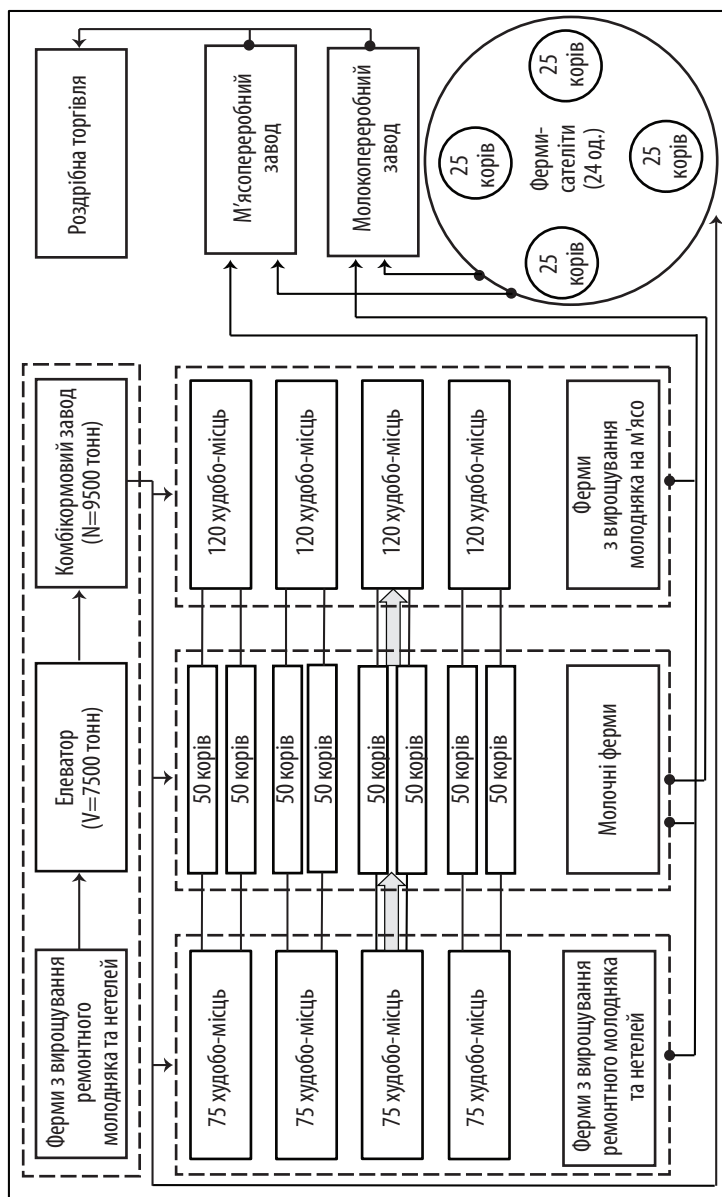

Рис. 3.3. Структурно-потокова модель ядра та периферії агропромислового кластера з виробництва та переробки молока і м'яса

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Таблиця 3.5

Загальна характеристика переділу з вирощування рослинної продукції та виробництва комбікормів в агропромисловому кластері

Вид діяльності	Потужності, т	Кількість продукції, т	Кількість робітників, осіб	Капітальні вкладення, тис. дол. США
Вирощування рослинної продукції	1500 га (сільгоспземля)	7240	23	462
Зберігання рослинної продукції	7300	6946	5	703
Реалізація рослинної продукції на сторону	-	753	1	-
Виробництво комбікормів для ВРХ	9500	4539	4	226
Всього	-	-	33	1391

На другому переділі агропромислового кластера буде створено 104 робочих місць, на що знадобиться 283,3 тис. дол. США капітальних вкладень.

На другому переділі передбачається виробництво 600 т молока на рік на суму 1285,8 тис. дол. США. Прибуток при цьому становитиме 229,3 тис. дол. США, а рентабельність – 21,7 %. Додана вартість складе 586,5 тис. дол. США (табл. 3.9). Також буде здійснено виробництво 156,7 т м'яса у забійній вазі на суму 316,7 тис. дол. США. Прибуток при цьому становитиме 53,4 тис. дол. США, а рентабельність – 20,3 %. Додана вартість складе 147,7 тис. дол. США (табл. 3.10).

У третій переділ агропромислового кластера входить виробництво ковбасних виробів (загальним обсягом 156,7 т) та виробництво молока та молочних продуктів (загальним обсягом 5340 т) (табл. 3.11 і табл. 3.12).

На цьому переділі агропромислового кластера буде створено 39 робочих місць, на що знадобиться 998,5 тис. дол. США капітальних вкладень.

Таблиця 3.6
Показники переділу з вирощування рослинної продукції та виробництва комбікормів агропромислового кластера

Вид діяльності	Кількість продукції, т	Вартість 1 т продукції, дол. США	Об'єм випущеної продукції, тис. дол. США	Собівартість продукції, тис. дол. США	Прибуток, тис. дол. США	Рентабельність, %	Фонд заробітної плати, тис. дол. США	Додана вартість, тис. дол. США
Вирощування рослинної продукції	7240	160	1158,4	647,9	510,5	78,8	98,6	609,1
Зберігання рослинної продукції	6946	16	111,1	61,5	49,6	80,6	21,4	71,0
Реалізація рослинної продукції на сторону	753	182	137,0	16,3	0,3	1,8	4,3	4,6
Виробництво комбікормів для ВРХ	4539	279	1266,4	860,9	405,5	47,1	17,1	422,6
Всього кінцева продукція	5292	-	1403,4	1586,6	965,9	60,9	141,4	1107,3

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Таблиця 3.7

Загальна характеристика переділу з виробництва молока та м'яса в агропромисловому кластері

Вид виробництва	Кількість ферм, од.	Кількість худобо-місць на 1 фермі, од.	Загальна кількість худобо-місць, од.	Капітальні вкладення на 1 ферму, тис. дол. США	Загальні капітальні вкладення, тис. дол. США	Чисельність працюючих, осіб
Ядро						
Вирощування ремонтного молодняка та нетелей	4	75	300	65	260	14
Виробництво молока	8	50	400	120	960	16
Вирощування молодняка на м'ясо	4	120	480	60	240	22
Центр розведення ВРХ з ветпунктом	-	-	-	5	5	2
Всього	16	-	1180	-	1465	54
Периферія (ферми-сателіти)						
Виробництво молока	24	25	600	57	1368	50
Всього	40	-	1780	-	2833	104

Таблиця 3.8
Загальна характеристика переділу з вирощування молодняка на м'ясо в агропромисловому кластері

Вид виробництва	Вихід голів ВРХ з 1 ферми, од.	Кількість ферм, од.	Вихід всього голів ВРХ, од.	Жива вага 1 голови ВРХ, кг	Забійна вага 1 голови ВРХ (53 %), кг	Загальний вихід м'яса в забійній вазі, т
	Ядро					
Вирощування молодняка на м'ясо	73	4	292	525	278	81,2
Вирощування ремонтного молодняка та нетелей	19	4	76	450	239	18,2
Виробництво молока	12	8	96	450	239	22,9
Всього	-	16	464	-	-	122,3
Периферія (ферми-сателіти)						
Виробництво молока	6	24	144	450	239	34,4
Всього	-	40	608	-	-	156,7

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Таблиця 3.9

Показники переділу з виробництва молока в агропромисловому кластері

Вид діяльності	Кількість корів, од.	Надій на 1 корову, л/рік	Загальна кількість молока, т	Вартість 1 т, дол. США	Об'єм випущеної продукції, тис. дол. США	Собівартість продукції, тис. дол. США	Прибуток, тис. дол. США	Рентабельність, %	Фонд заробітної плати, тис. дол. США	Додана вартість, тис. дол. США
Ядро	400	6000	2400	214,3	514,3	422,6	91,7	21,7	142,9	234,6
Периферія (ферми-сателіти)	600	6000	3600	214,3	771,5	633,9	137,6	21,7	214,3	351,9
Всього	1000	-	6000	-	1285,8	1056,5	229,3	21,7	357,2	586,5

Таблиця 3.10

Показники переділу з вирощування молодняка на м'ясо в агропромисловому кластері

Вид діяльності	Загальний вихід м'яса в забійній вазі, т	Вартість 1 т, дол. США	Об'єм випущеної продукції, тис. дол. США	Собівартість продукції, тис. дол. США	Прибуток, тис. дол. США	Рентабельність, %	Фонд заробітної плати, тис. дол. США	Додана вартість, тис. дол. США
Ядро	122,3	2021	247,2	205,5	41,7	20,3	94,3	136
Периферія (ферми-сателіти)	34,4	2021	69,5	57,8	11,7	20,2	-	11,7
Всього	156,7	-	316,7	263,3	53,4	20,3	94,3	147,7

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Таблиця 3.11

Показники переділу з виробництва ковбасних виробів в агропромисловому кластері

Продукція	Асор- тимент продук- ції	Витрати м'яса		Вихід ковба- си, т	Вар- тість 1 т, дол. США	Об'єм ви- пущеної продук- ції, тис. дол. США	Собівар- тість про- дукції, тис. дол. США	При- буток, тис. дол. США	Рента- бель- ність, %	Фонд за- робітної плати, тис. дол. США	Додана вар- тість, тис. дол. США
		Всього, т	на 1 т ковба- си								
Варена ковбаса «Любительська»	65	101,9	300	339,7	3265,0	1109,1	719,7	389,4	54,1	-	-
Напівкопчена ковбаса «Краківська»	25	39,1	300	130,3	3552,5	462,9	292,2	170,7	58,4	-	-
Копчена ковбаса «Салямі»	10	15,7	400	39,3	4757,6	187,0	114,2	72,8	63,7	-	-
Всього	100	156,7	-	509,3	-	1759,0	1126,1	632,9	56,2	51,4	684,3

Таблиця 3.12

Показники переділу з виробництва молока і молочних продуктів в агропромисловому кластері

Продукція	Вихід готової продукції з 6000 т молока		Вартість 1 т продукції, дол. США	Об'єм випущеної продукції, тис. дол. США	Собівартість продукції, тис. дол. США	Прибуток, тис. дол. США	Рентабельність, %	Фонд заробітної плати, тис. дол. США	Додана вартість, тис. дол. США
	тон	%							
Молоко, жирність 2,6 %	3720	62,0	791,0	2942,5	2160,4	782,1	36,2	—	—
Кефір, жирність 1,5 %	600	10,0	727,0	436,2	323,8	112,4	34,7	—	—
Сир, жирність 10 %	480	8,0	3455,0	1658,4	1173,7	484,7	41,3	—	—
Сметана, жирність 10 %	120	2,0	1800,0	216,0	146,1	69,9	47,8	—	—
Масло вершкове, жирність 72,5 %	420	7,0	5669,0	2381,0	1569,5	811,5	51,7	—	—
Всього	5340	89,0	—	7634,1	5373,5	2260,6	42,1	98,6	2359,2

3. Проєктне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

На третьому переділі планується виготовляти ковбасні вироби трьох видів: варена ковбаса «Любительська», напівкопчена ковбаса «Краківська» і копчена ковбаса «Салями» на загальну суму 1759 тис. дол. США. При цьому прибуток становитиме 632,9 тис. дол. США при рентабельності 56,2 %. Додана вартість складе 684,3 тис. дол. США (табл. 3.11).

Молока та молочних продуктів буде випускатися 5 видів: молоко (жирністю 2,6 %), кефір (жирністю 1,5 %), сир (жирністю 10 %), сметана (жирністю 10 %), масло вершкове (жирністю 72,5 %) на загальну суму 7634,1 тис. дол. США.

При цьому прибуток становитиме 2260,6 тис. дол. США при рентабельності 42,1 %. Додана вартість складе 2359,2 тис. дол. США (табл. 3.12).

На четвертому переділі агропромислового кластера здійснюватиметься реалізація ковбасних виробів і молока та молочних продуктів (табл. 3.13 і табл. 3.14).

На цьому переділі агропромислового кластера буде створено 36 робочих місць, на що знадобиться 180 тис. дол. США капітальних вкладень.

На четвертому переділі планується реалізувати ковбасних виробів на суму 2231,7 тис. дол. США, а молока та молочних продуктів – на 9545 тис. дол. США.

При цьому прибуток становить: по ковбасних výroбах – 367,9 тис. дол. США, а по молоку та молочних продуктах – 1500,4 тис. дол. США, відповідно з рентабельністю – 325,0 % і 313,2 %.

Додана вартість по ковбасних výroбах складе 393,6 тис. дол. США, а молоку та молочних продуктах – 1654,7 тис. дол. США.

У табл. 3.15 наведено узагальнюючі дані по всіх переділах агропромислового кластера з виробництва та реалізації молока та м'яса.

Із табл. 3.15 видно, що найбільш інвестиційно привабливими є останні ланцюжки агропромислового кластера – переробка молока та м'яса в готові харчові продукти і їх реалізація через власну торговель-

Таблиця 3.13

Показники переділу з реалізації ковбасних виробів агропромислового кластера

Продукція	Кількість продукції, т	Роздрібна ціна 1 т, дол. США	Об'єм продажів, тис. дол. США	Собівартість продукції, тис. дол. США	Прибуток, тис. дол. США	Рентабельність, %	Фонд заробітної плати, тис. дол. США	Додана вартість, тис. дол. США
Варена ковбаса «Любительська»	339,7	4107	1395,1	64,2	221,8	345,5	-	-
Напівкопчена ковбаса «Краківська»	130,3	4536	591,0	35,7	92,9	260,2	-	-
Копчена ковбаса «Салямі»	39,3	6250	245,6	13,3	53,2	400,0	-	-
Всього	509,3	-	2231,7	113,2	367,9	325,0	25,7	393,6

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Таблиця 3.14

Показники переділу з реалізації молока та молочних продуктів агропромислового кластера

Продукція	Кількість продукції, т	Роздрібна ціна за 1 т продукції, дол. США	Об'єм реалізації продукції, тис. дол. США	Собівартість продукції, тис. дол. США	Прибуток, тис. дол. США	Рентабельність, %	Фонд заробітної плати, тис. дол. США	Додана вартість, тис. дол. США
Молоко, жирність 2,6 %	3720	989	3679,1	174,8	561,6	321,3	-	-
Кефір, жирність 1,5 %	600	909	545,4	21,6	87,6	405,6	-	-
Сир, жирність 10 %	480	4319	2073,1	83,0	331,7	399,6	-	-
Сметана, жирність 10 %	120	2250	270,0	10,8	43,2	400,0	-	-
Масло вершкове, жирність 72,5 %	420	7089	2977,4	188,9	476,3	252,1	-	-
Всього	5340	-	9545,0	479,1	1500,4	313,2	154,3	1654,7

Таблиця 3.15

Показники роботи агропромислового кластера за переділами

Вид виробництва	Капітальні вкладення, тис. дол. США	Чисельність працюючих, чол.	Об'єм випуску, тис. дол. США	Річний прибуток, тис. дол. США	Рентабельність, %	Додана вартість, тис. дол. США
Вирощування рослинної продукції	462	23	1158,4	510,5	78,8	609,1
Зберігання рослинної продукції	703	5	111,1	49,5	80,6	71,0
Виробництво комбікорму для ВРХ	226	4	1266,4	405,5	47,1	422,6
Продаж рослинної продукції	-	1	137,0	0,3	1,8	4,6
Загалом 1 переділ	1391	33	1403,4	965,9	60,9	1107,3
Виробництво молока	2588,0	80	1285,8	229,3	21,7	586,5
Вирощування молодняка на м'ясо	240	22	316,7	53,4	20,3	147,7
Центр розведення ВРХ з ветпунктом	5	2	-	-	-	8,6
Загалом 2 переділ	2833	104	1602,5	282,7	21,4	742,8
Молокопереробне виробництво	916,5	23	7634,1	2260,6	42,1	2359,2
М'ясопереробне виробництво	82,0	16	1759,0	632,9	56,2	684,3
Загалом 3 переділ	998,5	39	9394,8	2894,2	44,5	2944,2
Продаж молока та молочної продукції	150	30	9545,0	1500,4	313,2	1654,7
Продаж ковбасних виробів	30	6	2231,7	367,9	325,0	393,6
Загалом 4 переділ	180	36	11776,7	1868,3	318,8	2048,3
Всього агропромисловий кластер	5402,5	212	11913,7	6011,1	60,1	6842,6

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

ну мережу. Водночас потрібно зазначити, що синергетичного ефекту можна досягнути, тільки якщо агропромисловий кластер охоплює весь технологічний ланцюжок: «рослинництво – тваринництво – переробка – реалізація».

Для реалізації проекту з побудови агропромислового кластера з виробництва і переробки молока та м'яса передбачається задіяти такі державні програми та фонди, спрямовані на підтримку галузі тваринництва:

- Державний фонд регіонального розвитку Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України;
- часткова компенсація вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів, підприємств із переробки сільськогосподарської продукції в частині витрат, профінансованих за рахунок банківських кредитів (Бюджетна програма № 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» на 2018 рік);
- спеціальна бюджетна дотація за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності (Бюджетна програма № 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» на 2018 рік);
- спеціальна бюджетна дотація за вирощування молодняку великої рогатої худоби, який народився в господарствах фізичних осіб (Бюджетна програма № 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» на 2018 рік);
- часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тварин, а саме телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності, свиней і кнурців, вівцематок, баранів, ярок і сперми бугаїв та ембріонів великої рогатої худоби, які мають племінну (генетичну) цінність (Бюджетна програма № 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» на 2018 рік);

- часткове відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів, підприємств із переробки сільськогосподарської продукції (Бюджетна програма № 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» на 2018 рік);
- часткове відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм та підприємств з виробництва комбікорму (Постанова КМУ від 12.02.2018).

Вклад і функції громади у проєкті зі створення молочно-м'ясного агропромислового кластера і розвитку сільської території полягає, за наявності, у виділенні землі та розвитку, а також підтримці соціальної та транспортної інфраструктури.

Привабливість проєкту визначається такими факторами (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

Фактори привабливості проєкту зі створення молочно-м'ясного агропромислового кластера та розвитку сільської території

Унікальна бізнес-модель	▪ цілісний бізнес-процес: «Рослинництво – тваринництво – переробка – реалізація»; ▪ кооперація великого та малого аграрного бізнесу; ▪ відкрита архітектура бізнес-моделі: можливість розширення масштабів бізнесу
Продукт	▪ імпортозамінний; ▪ екологічно чистий; ▪ широкого асортименту
Фінанси	▪ поетапне фінансування; ▪ швидка окупність; ▪ самоокупність кожного з переділів у ланцюжку створення вартості; ▪ значні фінансові надходження до бюджету громади
Соціальна сфера	▪ формування нового соціально-економічного укладу на селі; ▪ створення сучасної соціальної інфраструктури; ▪ поліпшення демографічної ситуації на селі
Праця та мотивація	▪ створення нових робочих місць; ▪ гідна заробітна платня

3. Проєктне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Як видно з табл. 3.15 і табл. 3.16, комплексний проєкт зі створення молочно-м'ясного агропромислового кластера та розвитку сільської території є більш масштабним, значно економічно ефективним і соціально привабливим, аніж будівництво тільки молочних ферм на індустріальній основі.

3.2. Проєкти розвитку кооперації на селі

Зайнятість населення виступає одним із головних індикаторів трансформаційних процесів в економіці. Характерною особливістю сільського ринку праці на нинішньому етапі здійснення аграрної реформи є збереження тривалої негативної тенденції зростання обсягів як відкритого, так і прихованого безробіття серед сільського населення. У 2017 р. рівень прихованого безробіття складав 15 %.

Криза впродовж десятирічного періоду призвела до різкого скорочення попиту на робочу силу як безпосередньо в сільській місцевості, так і за її межами. Водночас рівень заробітної плати у сільськогосподарському секторі постійно відстає від середнього рівня по Україні (рис. 3.4).

Рис. 3.4. Динаміка рівня заробітної плати у сільськогосподарському секторі України [161]

Така ситуація призвела до того, що з усіх секторів економіки у сільському господарстві рівень самозайнятості найвищий, вона складає 30 % від усього економічно активного населення сільської місцевості [45].

Водночас господарствами населення у 2017 році було вироблено 36 % м'яса всіх видів, 73 % сирого молока, 46 % харчових яєць [161]. Господарства населення роблять значний вклад у продовольчу безпеку України, але, як показано у підрозділі 1.1, мають низький дохід та неналежні соціальні умови життя. Ситуацію, що склалася, можна вирішити тільки сумісним зусиллям громади, зокрема, шляхом сільськогосподарської кооперації.

Згідно з Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» № 469/97-ВР від 17.07.1997 р. у редакції від 29.06.2004 р. сільськогосподарський кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції, що добровільно об'єдналися на основі членства для провадження спільної господарської та іншої діяльності, пов'язаної з виробництвом, переробкою, зберіганням, збутом, продажем продукції рослинництва, тваринництва, лісівництва чи рибництва, постачанням засобів виробництва і матеріально-технічних ресурсів членам цього кооперативу, наданням їм послуг з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування [91].

Відповідно до завдань і характеру діяльності кооперативи поділяються на такі типи: виробничі, обслуговуючі та споживчі. Статус кооперативів регулюється Цивільним кодексом України, Законами України «Про кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію». Останній застосовується тільки до виробничих та обслуговуючих кооперативів у сфері сільського господарства.

Основними завданнями кооперації є:

- підвищення життєвого рівня членів кооперативу, захист їх майнових інтересів і соціальних прав;
- створення системи економічної і соціальної самодопомоги населення та суб'єктів господарювання;

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

- залучення у виробництво товарів, робіт, послуг додаткових трудових ресурсів, підвищення трудової і соціальної активності населення;
- створення і розвиток інфраструктури, необхідної для провадження господарської та іншої діяльності кооперативів з метою зростання матеріального добробуту їх членів і задоволення потреб у товарах і послугах;
- сприяння сталому розвитку та становлення засад демократичного розвитку суспільства.

Міністерство аграрної політики та продовольства України на кінець 2017 р. налічувало 1097 кооперативів, однак працюють з них трохи більше половини – 589. Серед кооперативів найбільш поширені об'єднання аграріїв зі спільного збирання врожаю та обробітку землі, молочні кооперативи. Також досить розвинуті об'єднання для спільного вирощування овочів і фруктів, кооперативи м'ясного напрямку і зернові об'єднання (рис. 3.5).

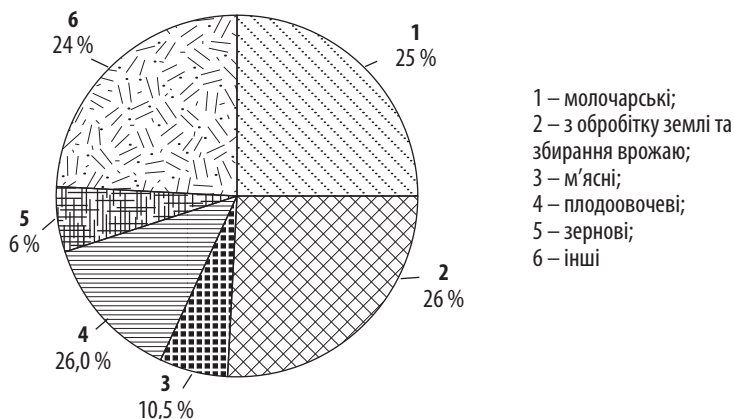

Рис. 3.5. Розподіл кооперативів за сферами діяльності в Україні [107]

На 1 січня 2017 р. у кооперативах було об'єднано близько 25 тис. осіб і створено 1636 постійних робочих місць. Це досить незначна

кількість для держави зі значним внеском сільського господарства у ВВП. Для прикладу, за даними організації Кооперативи Європи, зараз у ЄС налічується близько 177 тис. кооперативів, у них в цілому зайнято 142 млн людей, тобто третина від усього місцевого сільського населення.

Найбільше кооперативних об'єднань діє саме в аграрній сфері, як повідомляє та ж організація Кооперативи Європи. У Нідерландах їх частка становить 89 % сільськогосподарського ринку, у Фінляндії – 79 %, в Італії – 55 %, у Франції – 50 % [174].

Не тільки Європа «кооперується», від неї не відстають і навіть випереджають інші регіони. Так, один із найбільших у світі аграрних кооперативів ZEN-NOH створено в Японії. Його річний оборот становить близько 50 млрд дол., кількість учасників сягає 4,78 млн. Також одним із лідерів серед світових сільськогосподарських об'єднань фермерів є CHS (США), його річний оборот становить 35 млрд дол. Тож Україні є на кого рівнятись.

У рамках реалізації стратегічних цілей «Забезпечення комплексного розвитку соціальної сфери та інфраструктури» та «Забезпечення самодостатності територіальних громад» необхідна державна підтримка у створенні обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів у об'єднаних територіальних громадах з метою створення нових робочих місць і підтримання добробуту селян.

Аналіз ресурсів сільських домогосподарств країни показав, що, як і у значній кількості країн ЄС (підрозділ 2.1), в Україні переважають дрібні господарства. Частка домогосподарств з площею землі менше 0,5 га до 1 га становить 78 % (рис. 3.6). Така кількість землі дозволяє безперешкодно утримувати малу худобу або птицю, але не ВРХ, що підтверджують статистичні дані (рис. 3.7).

Частка домогосподарств, що утримують будь-яку худобу або птицю, складає 69 % від загальної кількості. З них 96 % сільських домогосподарств утримують птицю, у середньому 15 голів у господарстві, що дозволяє виробляти яйця для власної сім'ї та інколи на продаж (рис. 3.7).

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

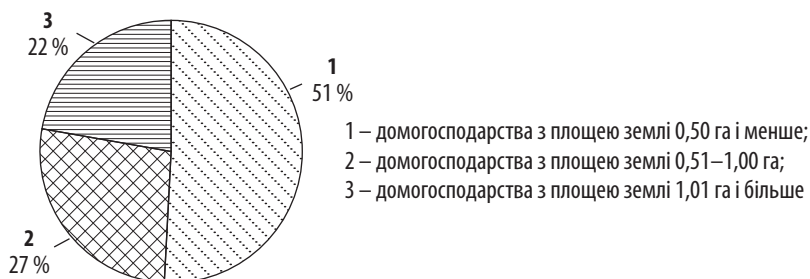

Рис. 3.6. Середній розмір площі землі домогосподарств за основними групами у 2016 році [175]

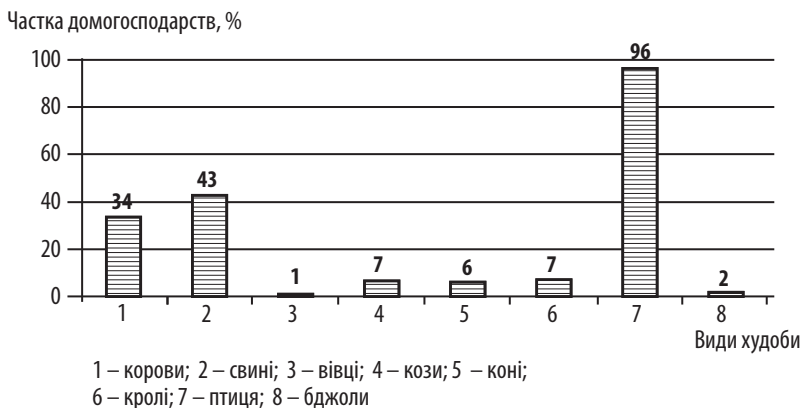

Рис. 3.7. Утримання худоби та птиці у сільських домогосподарствах у 2016 році [175]

Під час аналізу було визначено ряд проблем, які значно перешкоджають домогосподарствам утримувати більшу кількість голів з метою заробітку:

- домогосподарства не мають можливості придбати молодняк птиці поблизу свого місця проживання, тільки на ринках у містах. Проте не кожен має можливість вільно дістатися до ринку, особливо люди похилого віку;

- на ринках продають птицю невідомого походження, невідомої породи, без відповідних документів. Це спричинює низьку продуктивність птиці та неефективне використання кормів;
- домогосподарства, як правило, взагалі не мають можливості придбати якісні корма на території громади або закупають за значно завищеними цінами;
- брак ветеринарних препаратів, ветеринари на селі відсутні;
- відсутність або недостатні знання у населення, як правильно вирощувати птицю і яку, щоб отримати максимальну ефективність виробництва яєць та використання кормів.

Для подолання визначених проблем і підвищення рівня життя на селі пропонується проект створення обслуговуючого сільськогосподарського кооперативу «Пташник» для об'єднаної територіальної громади.

Мета проєкту полягає у забезпеченні умов розвитку особистих селянських господарств в галузі птахівництва на основі об'єднання їх у сільськогосподарський кооператив.

Особисте селянське господарство (далі ОСГ) – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної або фізичної особи, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки та споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків.

Члени господарства перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не є підприємницькою діяльністю [176].

Головні завдання проєкту зі створення обслуговуючого кооперативу «Пташник» в об'єднаній територіальній громаді полягають у такому:

- забезпечити якісним молодняком птиці ОСГ;
- забезпечити потребу ОСГ у комбікормах для різних вікових груп птиці;

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

- забезпечити належні ветеринарні послуги;
- забезпечити потребу населення громади у харчових яйцях;
- забезпечити реалізацію надлишків продукції птахівництва;
- збільшення надходжень до бюджету громади;
- покращення умов проживання на селі.

Кооперація бізнесу або держави з ОСГ при виробництві яєць і реалізації готової продукції базується на колективних засадах і передбачає співпрацю контрагентів у вирощуванні молодняка птиці, поставчанні комбікормів, ветеринарних послугах. Пропонується така модель обслуговуючого кооперативу з виробництва та реалізації молодняка птиці та яєць на наведених вище засадах (рис. 3.8).

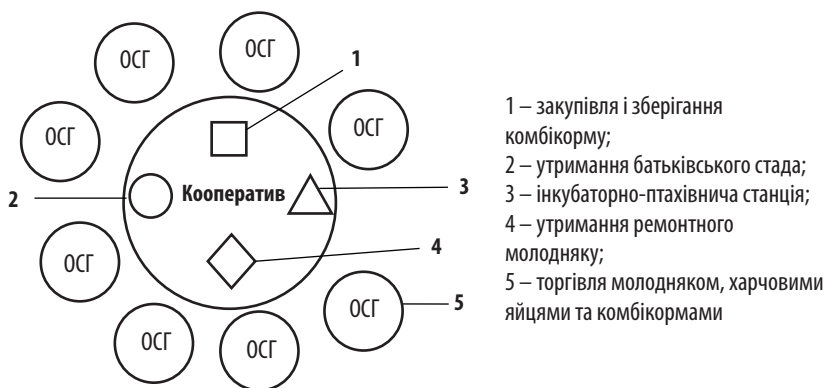

Рис. 3.8. Модель обслуговуючого кооперативу «Пташник» з виробництва молодняка птиці та торгівлі продуктами птахівництва

Треба зазначити, що птахівництво – найрозвинутіша галузь сільськогосподарського виробництва в Україні, основні завдання якої полягають у розведенні, годівлі, утриманні птиці, проведенні ветеринарної профілактики з метою отримання яєць, м'яса птиці й інших продуктів занизьких витрат коштів.

В останні роки поголів'я птиці у сільськогосподарських підприємствах України невинно скорочується (рис. 3.9). Це пов'язано із за-

криттям ринку Російської Федерації та загальним скрутним економічним становищем у країні. В особистих селянських господарства – протилежна ситуація, вони активніше заводять свійську птицю. Особливо це стосується людей похилого віку, для яких птиця – єдиний спосіб отримувати необхідні поживні речовини організмом.

Рис. 3.9. Динаміка поголів'я птиці у Харківській області у 2014–2017 рр. [175]

Проектом передбачається створення обслуговуючого кооперативу «Пташник» з виробництва та реалізації продукції і послуг, наведених на рис. 3.10.

Як видно з рис. 3.10, проектом передбачається сезонне виробництво та реалізація добового та підрощеного молодняку курей. Для реалізації проекту було обрано породу курей «Бірківська барвіста». Ця порода курей з'явилася у 2000–2005 рр., вивели її у Державній дослідній станції птахівництва НААН України, яка знаходиться в с. Борки Харківської області.

Порода курей «Бірківська барвіста» має яєчний напрямок продуктивності, чудово пристосована до нашого клімату, гарно несеться взимку, має стійкий імунітет, вивели її спеціально для українського

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

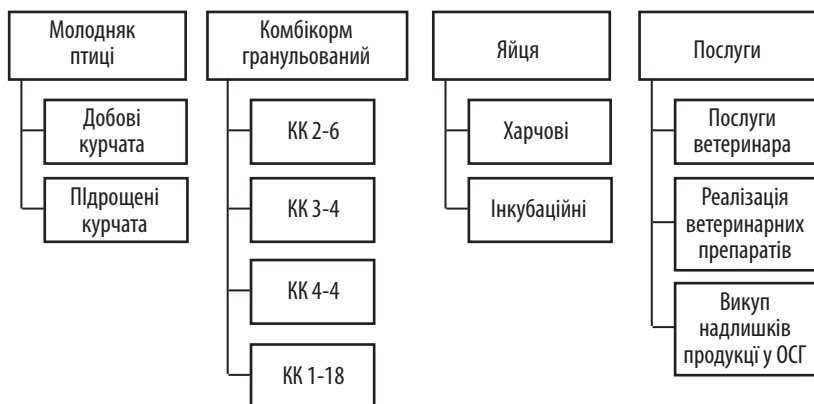

Рис. 3.10. Продукція обслуговуючого кооперативу «Пташник»

подвір'я. Курчата рухливі, колір пуху різноманітний і головне те, що це дає змогу вже в добовому віці відрізнити півнів від курочок [177].

Для реалізації в обслуговуючому кооперативі «Пташник» пропонується гранульований комбікорм. Він являє собою складну однорідну суміш очищених і подрібнених до необхідної крупності різних кормових засобів і мікродобавок, що виробляється за науково обґрунтованими рецептами та забезпечує повноцінну годівлю птиці. При цьому він забезпечує максимальну конверсію поживних речовин у якісну продукцію птахівництва. За призначенням і складом комбікорми поділяють на повнораціонні, концентрати, балансуючі добавки та премікси.

Переваги гранульованого корму на сьогодні очевидні, адже гранули мають однаковий розмір, вагу, форму та склад. Весь корм для птахів виходить збалансованим за рахунок того, що у них немає можливості вибрати смачніші інгредієнти. Корм для птахів, який випускається в гранулах, відмінно засвоюється, має багатий склад, що сприяє:

- швидкому зростанню тварин;
- правильному розвитку;
- зміцненню імунітету;
- мінімізації ризику захворювань, що виключає падіж худоби.

У процесі виготовлення гранульований комбікорм піддається термічній обробці, за якої знищуються шкідливі мікроорганізми, цвіль, бактерії і навіть сальмонела. Очевидна користь харчування гранульованим комбікормом полягає у такому:

- підвищення несучості курей;
- швидкий набір птицею ваги;
- поліпшення процес травлення у птиці.

Треба зазначити, що для годівлі птиці різних вікових груп необхідні комбікорми різного складу. Тому для потреб членів кооперативу необхідно виготовляти чотири види комбікорму (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Види комбікорму, які необхідно виготовляти в обслуговуючому кооперативі «Пташник»

Вид	Рекомендований період годівлі, днів	Норма споживання 1 птицею, кг/період
КГ 2-6	1–30	1,9
КГ 3-4	30–90	5,4
КГ 4-4	90–150	9,2
КГ 1-18	Від 150	17,9
Всього		34,6

Основним продуктом, який виготовляють члени кооперативу, є харчові яйця. Вони є єдиним продуктом, який майже повністю (на 97–98 %) засвоюється людським організмом. У його складі є практично всі необхідні організму вітаміни, мікроелементи й амінокислоти. У яйцях є калій, магній, фосфор, кальцій, цинк, залізо, йод, молібден, марганець та інші елементи. З вітамінів присутні вітаміни групи В, а також вітаміни А, Е, D, С.

Курячі яйця відносяться до продуктів харчування першої необхідності і входять до споживчого кошика практично кожного споживача, тому цей продукт присутній в більшості торгових точок, які продають продукти харчування в роздріб. Яйця є унікальним продуктом і не

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

мають прямих товарів-замінників, отже, яйця будуть користуватися попитом навіть за значного підвищення ціни на них. Курячі яйця не тільки задовольняють потребу людини в основних поживних речовинах, але і мають додаткові фізіологічні переваги. Ось чому яйця є дуже важливим і перспективним об'єктом виробництва з точки зору отримання продуктів, необхідних для забезпечення високої якості життя людей.

На *першому етапі* реалізації проекту зі створення обслуговуючого кооперативу «Пташник» планується забезпечити самодостатність його членів і жителів громади у птахівничих продуктах.

На сьогодні відносно велике спеціалізоване промислове птахівництво не можна уявити без штучної інкубації яєць. В інкубаторах молодняк птиці можна виводити у будь-яку пору року. Це сприяє не тільки більш рівномірному, але й значному збільшенню виробництва яєць і м'яса птиці на тих же площах приміщення.

Інкубація має велике значення в племінній справі. У зв'язку з тим, що ембріональний розвиток птиці проходить поза материнським організмом, у птахівництві, на відміну від інших галузей тваринництва, можна відбирати для розмноження не тільки окремих кращих особин і кращі їхні стада, але й кожную запліднену клітину (яйце). Ріст птиці й наступна висока несучість залежать від якості інкубаційних яєць і від умов в інкубаторі. Зараз в інкубаторах створюють найкращі умови для інкубаційних яєць, що забезпечує одержання життєздатного молодняку, від якого можна чекати у відповідному віці високої продуктивності.

Якість яєць залежить від багатьох факторів, які можна розділити на дві групи: фактори, що впливають на несучку в процесі формування яйця; фактори, які впливають на знесення яєць. До першої групи відносять породу, вік, живу масу, рівень і період несучості, умови годівлі, мікроклімат, стан здоров'я. Друга група включає спосіб утримання, умови збору, транспортування і зберігання. Виходячи із цих факторів, щоб забезпечити інкубатори яйцями високої якості, необхідно створювати сприятливі умови утримання, забезпечити хорошу годівлю.

Технологічний процес виробничої діяльності на інкубаторно-птахівничій станції обслуговуючого кооперативу «Пташник» складається з цілого ряду технологічних потоків і здійснюється за кільцевим циклом, який передбачає послідовність виконання цих потоків. Згідно з технологічним процесом планується приміщення інкубаторно-птахівничої станції. В інкубаторії налічується камера для прийому, сортування, зберігання яєць і камери для газациї. На яйце-склади партія яєць надходить у тих випадках, якщо її треба кілька днів зберігати, яйця розміщують або на стелажах, або, що зручніше, у транспортних візках, куди ставлять інкубаційні лотки. Дезинфікують яйця або при прийманні, або вже укладеними в лотки перед закладкою в інкубатор, проводять дезінфекцію в спеціальній герметичній дезкамері (рис. 3.11).

Рис. 3.11. Схема технологічного процесу інкубації яєць в обслуговуючому кооперативі «Пташник» [178]

Інкубатор може бути як інкубаційним, так і вивідним (залежно від того, які лотки закладені в нього – вивідні або інкубаційні).

З наявних на ринку України виробників необхідну потужність виробництва може забезпечити лише один постачальник (табл. 3.18). Компанія «ІНКА», що вийшла на ринок в 1991 році, на цей момент є абсолютним лідером в галузі розробки та виробництва обладнання для інкубації і виведення різних видів домашньої птиці.

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Таблиця 3.18

Виробники промислових інкубаторів [179–182]

Найменування	Компанія «Тандем»	Компанія «ІНКА»	Компанія «NEST»	ПП «Мегатехпром»
Режим роботи	Автоматичний	Автоматичний	Автоматичний	Автоматичний
Моделі (місткість курячих яєць), шт.	200–3000	100–8640	110–3200	200–3000
Періодичність поворотів лотків, хв	Кожні 60	Кожні 60	Від 1 до 250	50–240
Діапазон температур, °C	30–40	35–39	30–40	30–40
Діапазон вологості, %	40–80	40–80	30–90	20–90
Живлення від мережі, В	220	220	220	220
Гарантія	3 роки	3 роки	2 роки	3 роки
Країна, виробник	Україна, Київ	Україна, Харків	Україна, Харків	Україна, Запоріжжя

В обслуговуючому кооперативі «Пташник» планується створити повний цикл виробництва молодняку птиці та харчових яєць. Прогнозний план виробництва і реалізації продукції птахівництва (без урахування виробництва яєць ОСГ) для однієї з Харківських громад наведений у табл. 3.19.

Таблиця 3.19

Прогноз виробництва та реалізації продукції для обслуговуючого кооперативу «Пташник» у Харківській області

Вид продукції	Ціна	Кількість	Очікуваний обсяг реалізації, тис. грн
1	2	3	4
Молодняк птиці:			
курочки	15 грн/шт.	11 050 шт.	165,8
півні	15 грн/шт.	2 010 шт.	30,1
Яйця харчові:	1,6 грн/шт.	97 347 шт.	155,8

Закінчення табл. 3.19

1	2	3	4
Реалізація комбікорму:			
КК 2-6	8,10 грн/кг	6 650 кг	53,9
КК 3-4	7,25 грн/кг	46 500 кг	337,2
КК 4-4	6,00 грн/кг	67 000 кг	402,0
КК 1-18	6,75 грн/кг	582 200 кг	3929,0
Вет. препарати			22,3
Разом			5 096,9

Члени обслуговуючого сільськогосподарського кооперативу, своєю чергою, зможуть виробляти приблизно 2,5 млн шт. яєць щорічно, що повністю задовольнить потребу у яйцях в громаді.

Річні витрати обслуговуючого кооперативу наведені у табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Річні витрати кооперативу «Пташник»

№	Статті витрат	Всього, тис. грн
1	Прямі витрати	4305,7
1.1	Сировина та матеріали	4055,7
1.2	Електроенергія технологічна	16,0
1.3	Заробітна плата виробничого персоналу	192,0
1.4	Відрахування на соціальні потреби	42,0
2	Постійні витрати	362,0
2.1	Заробітна плата адміністративного персоналу	180,0
2.2	Відрахування на соціальні потреби	39,6
2.3	Амортизація основних засобів	70,3
2.4	Інші	72,1
	Всього	4667,7

Фінансовий план інвестиційного проєкту наведений у табл. 3.21.

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

Таблиця 3.21

Розрахунок інвестицій у створення кооперативу «Пташник»

Етап реалізації	Вартість, тис. грн
Реєстрація підприємства	1,00
Розроблення проектної документації	100,00
Будівля приміщень і складу	1506,00
Монтаж і налаштування обладнання	314,40
Транспорт	140,0
Закупівля формування батьківського стада	12,50
Формування обігових коштів	445,00
Всього	2518,9

Для забезпечення необхідного рівня інвестування можливі такі варіанти залучення коштів:

- 1) пайові внески членів кооперативу;
- 2) державні підтримка розвитку фермерських господарств і сільськогосподарської кооперації у рамках розробленої у 2018 р. Міністерством аграрної політики та продовольства України програми «Державна підтримка сільського господарства». У 2018 р. за цією програмою передбачалася суттєва державна підтримка цього напрямку у розмірі 1 млрд грн;
- 3) щорічні гранти на підтримку сільського господарства від агентства США по міжнародному розвитку (USAID);
- 4) пільгові кредити від державних банків України («Ощадбанк», «ПриватБанк» та ін.) за пільговою ставкою до 10 % річних у гривні.

Період реалізації проекту складає 1 рік, графік реалізації проекту наведено на *рис. 3.12*.

Проект обслуговуючого кооперативу «Пташник» має соціальну направленість, головна мета якого – покращення умов життя на селі. Тому він має досить тривалий термін окупності (*рис. 3.13*).

Етап реалізації	Місяці											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Реєстрація підприємства												
Розроблення проєктної документації												
Будівля приміщень і складу												
Монтаж та налаштування обладнання												
Набір та підготовка персоналу												
Закупівля батьківського стада												
Формування обігових коштів												

Рис. 3.12. Графік реалізації проєкту

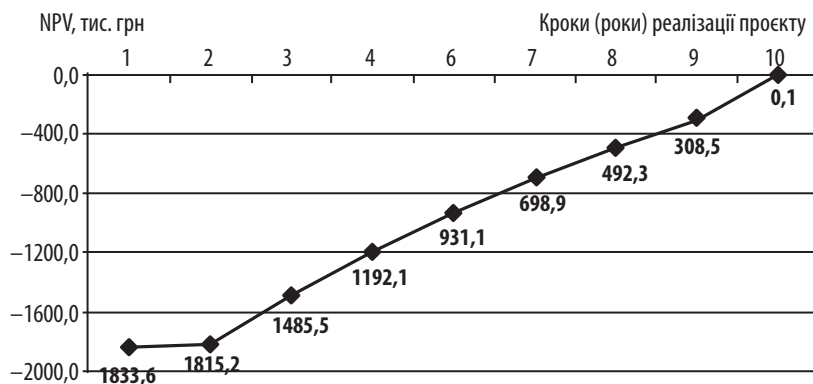

Рис. 3.13. Графік чистого грошового потоку проєкту «Пташник»

Проект кооперативу у птахівничій галузі не потребує значних інвестицій і вкладень з боку членів кооперативу, що є значною перевагою, на відміну від інших галузей. У разі утворення надлишків продукції кооператив буде її викуповувати, обмінювати бартером на комбікорм чи молодняк. Надлишки реалізовуватимуться на сусідніх ринках або

3. Проектне забезпечення розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні

у великих містах, ринок наповнюватиметься «домашнім продуктом», який зараз має значний попит серед населення.

Запропоновані проекти розвитку окремих напрямків тваринництва дозволяють забезпечити підтримку досягнення основних стратегічних цілей розвитку сільських територій шляхом активізації аграрного виробництва та підвищення його ефективності. Перевагою проектів є їх універсальність і можливість реалізації у рамках окремих сільських об'єднаних територіальних громад із застосуванням інструментів державно-приватного партнерства, кооперації тощо. Розвиток виробництва не тільки безпосередньо сільськогосподарської продукції, але й готових харчових продуктів збільшить добробут населення та сприятиме підвищенню рівня самодостатності громади. Своєю чергою, це дозволить покращити стан транспортної та соціальної інфраструктури і сприятиме поліпшенню демографічної ситуації.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз проблем сільських територій України показав наявність п'яти головних, прямо чи непрямо пов'язаних між собою проблем: депопуляція, спустошення сільських територій, диспропорційність сільської економіки, занепад соціальної інфраструктури, неспроможність сільських територіальних громад.
2. У розвитку соціальної сфери існує цикл зворотного зв'язку по типу «порочне коло», у якому незадовільний стан соціальної інфраструктури підвищує міграційні настрої сільського населення, яке залишає сільські населені пункти, що викликає депопуляцію та спустошення. Через малу комплексність шкіл, дошкільних закладів і лікарняних закладів вони укрупнюються або закриваються, що погіршує рівень надання соціальних послуг і надалі звужує соціальну інфраструктуру.
3. Сільське господарство України розвивається нерівномірно через наявність диспропорцій різного виду. Значні обсяги земельних ресурсів і фінансові можливості агрохолдингів підвищують їх роль у контролі ринків сільськогосподарської продукції, що призводить до зниження конкурентоздатності фермерських та індивідуальних господарств. Значне переважання рослинництва над тваринництвом, зокрема, вирощування зернових та олійних культур, викликане орієнтацією на експорт значної частини великих виробників, призводить до незадовільного забезпечення населення власними молоком і м'ясом, а також овочами. Фактичне споживання населенням України продуктів харчування значно нижче рекомендованих норм здорового харчування. Диспропорційність розвитку сільськогосподарського виробництва становить потенційну загрозу продовольчій безпеці країни.
4. Основними недоліками наявного наразі законодавчого забезпечення розвитку сільських територій та аграрного виробництва

є його неузгодженість, декларативний характер і відсутність механізмів і програм реалізації стратегічних рішень, забезпечення фінансової та іншої підтримки фермерських господарств і малих сільгоспвиробників.

5. Порівняльний аналіз тенденцій розвитку сільських територій та аграрної сфери в Україні та країнах ЄС дозволив виявити як спільні проблеми – зменшення та старіння сільського населення, а також значну кількість дрібних сільгоспвиробників у країнах, які приєдналися до ЄС, починаючи з 2004 р. Як і в Україні, дрібні фермерські господарства мають низьку конкурентоздатність і потребують допомоги. У країнах ЄС також наявні певні диспропорції у розподілі виробництва продукції рослинництва та тваринництва: витратніше тваринництво зосереджено у більш розвинутих країнах ЄС, а рослинництво – у менш розвинутих. Але завдяки функціонуванню єдиного ринку ЄС майже повністю покриває власні потреби у сільськогосподарській продукції.
6. Для підтримки розвитку сільських територій та агровиробництва у ЄС запроваджена Спільна аграрна політика, головними засадами якої є: підвищення конкурентоспроможності сільського господарства (економічна складова), поліпшення якості життя в сільській місцевості і стимулювання зайнятості в інших видах економічної діяльності (соціальна складова), захист навколишнього середовища на сільських територіях (екологічна складова). Підхід до розвитку сільських територій у країнах Європейського Союзу можна охарактеризувати як поєднання різноспрямованих заходів, що здійснюються, як на місцевому рівні, так і на рівні Спільної аграрної політики. Втіленням такого підходу є програма LEADER, яка є інтеграційним і міжсекторальним інструментом Європейського Союзу та застосовується для підтримки розвитку сільської місцевості. Досвід країн ЄС у розробці програм розвитку сільських територій, застосуванні різних інструментів підтримки сільгоспвиробників є корисним для України, з урахуванням обмежених можливостей фінансування програм.

7. На основі моделі просторового взаємозв'язку основних агентів аграрної сфери розроблено концепцію комплексного розвитку сільських територій та аграрного виробництва, яка ґрунтується на таких положеннях: комплексність і взаємопов'язаність дослідження обох сфер; здоров'я нації є похідною від продовольчої безпеки і самозабезпеченості країни якісною продукцією сільського господарства; конкурентоспроможне аграрне виробництво створює підґрунтя не лише продовольчої, але й економічної безпеки України та визначає її позиції на міжнародному ринку; просторовий розвиток сільських територій являє собою комплексний процес, який містить у підґрунті створення нових сільськогосподарських виробництв, що виконують роль точок зростання сільської території та дають поштовх для відновлення сільського населення завдяки створенню нових робочих місць, збільшення надходжень у місцеві бюджети та, відповідно, відновлення об'єктів соціальної інфраструктури; інфраструктурне забезпечення сільських територій має будуватися на принципах рівних можливостей для всіх верств сільського населення; самодостатність територіальних громад може бути досягнута на засадах розвитку кооперації в аграрному виробництві та реалізації проектного підходу до підтримки сільгоспвиробників.
8. На основі результатів аналізу проблем розвитку сільських територій та аграрної сфери України сформульовано стратегічні цілі розвитку сільських територій та агропромислового виробництва в Україні: забезпечення продовольчої безпеки і самозабезпеченості країни основними видами продовольства; забезпечення конкурентоспроможності продукції аграрної сфери на внутрішньому та світових ринках; забезпечення просторового розвитку сільських територій; забезпечення комплексного розвитку соціальної сфери та інфраструктури сільських територій; забезпечення самодостатності територіальних громад.
9. Для забезпечення реалізації принципів концепції та досягнення сформульованих цілей розвитку сільських територій та аграрної

сфери розроблено організаційно-економічний механізм реконструкції сільських територій на засадах проектного підходу, який включає технологічний, організаційний, економічний і соціальний блоки. Основними функціями організаційно-економічного механізму визначені: можливість економічної реалізації прав власності, використання державно-приватного партнерства як інструменту інвестиційного забезпечення проєктів, створення економічного ядра сільської території та розбудова її соціальної інфраструктури.

10. Невизначеність зовнішнього середовища та внутрішніх факторів розвитку обумовлює необхідність уточнення етапів реалізації проектного підходу, що забезпечується у рамках розробленого методичного підходу до реалізації проектного підходу до розвитку сільських територій та аграрного виробництва, перевагами якого є: можливість ранжування етапів по категоріях цілей і заходів за ступенем їхньої значущості; можливість розробки дієвої системи контролю за виконанням прийнятого рішення, що вибирається з великої кількості альтернативних варіантів; можливість зацікавити виконавців у реалізації етапів проєкту з урахуванням їх особистих інтересів і використання відповідної системи мотивації; можливість активних комунікацій у процесі реалізації проєкту на основі коректування прийнятих рішень з урахуванням динамічності зовнішнього середовища; можливість запровадження партнерських відносин між державою, представниками агробізнесу й органами місцевого самоврядування.
11. У рамках реалізації стратегічної цілі забезпечення продовольчої безпеки України розроблено проєкт створення на засадах державно-приватного партнерства агропромислового кластера з виробництва та переробки молока та м'яса, який передбачає створення ядра кластера в головному селищі громади та декількох ферм-сателітів, розташованих на відстані до 50 км від ядра. Агропромисловий кластер складається з 4 переділів: вирощування, зберігання, реалізація та переробка на комбікорми рослин-

ної продукції; вирощування ремонтного молодняка та на м'ясо, виробництво молока; виробництво ковбасних виробів, молока та молочних продуктів; реалізації ковбасних виробів, молока та молочних продуктів. Створення такого агропромислового клас-тера потребує капіталовкладень у розмірі 5,4 млн дол. США, до-зволить створити додатково 212 робочих місць і забезпечить отримання щорічно 6,01 млн дол. США прибутку.

12. Сільськогосподарська кооперація є одним з ефективних інстру-ментів забезпечення підтримки розвитку дрібного виробництва на селі, який недостатньо активно застосовується в Україні. У рамках розв'язання проблеми зайнятості сільського населення та підвищення спроможності сільських громад запропоновано проєкт створення обслуговуючого кооперативу «Пташник». Кооперація при виробництві яєць і реалізації готової продукції передбачає співпрацю контрагентів у вирощуванні молодняка птиці, постачанні комбікормів, ветеринарних послугах. Ство-рення кооперативу потребує інвестиції у 2,5 млн грн протягом року, строк окупності яких становить близько 10 років. Ство-рення кооперативу дозволить йому виробляти близько 2,5 млн шт. яєць щорічно, що повністю задовольнить потреби громади та забезпечить додаткові доходи і відповідні надходження до бюджету громади.
13. Перевагами запропонованих проєктів є їх універсальність, мож-ливість реалізації у рамках окремих сільських об'єднаних тери-торіальних громад із відповідним масштабуванням завдяки за-стосуванню інструментів державно-приватного партнерства та сільськогосподарської кооперації. Розвиток виробництва не тільки сільськогосподарської продукції, але й готових харчових продуктів з найвищим ступенем переробки сприятиме підви-щенню рівня доходів населення та самодостатності сільської громади і, врешті-решт, покращенню стану інфраструктури сільських територій.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Трансформація сільського розселення в Україні : кол. моногр. / за ред. Т. А. Заяць. Київ : ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, 2017. 298 с.
2. Бородіна О. М. Єдина комплексна стратегія розвитку сільсько-го господарства та сільських територій на 2015–2020 роки. URL: http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/06/Borodina_AcademHearing2015.pdf
3. Шабатура Т. С., Галицький О. М. Державне регулювання агро-продовольчих підприємств України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 3. С. 89–99.
4. Статистичний щорічник України за 2016 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2017. 611 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_zor_zb.htm
5. Сільське господарство України : стат. зб. за 2017 рік. Київ, 2018. 245 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_sg2017_pdf.pdf
6. Населення (1990–2018) // Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
7. Україна – 2017 (2010–2016) : стат. зб. 34 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_ukraina2017.pdf
8. Статистичний щорічник України за 2015 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2016. 575 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_zor_zb.htm
9. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2010. 567 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/01/Arch_zor_zb.htm
10. В Україні поступово вимирають села. 15 вересня 2018 // Сьогодні. URL: <https://ukr.segodaya.ua/ukraine/v-ukraine-postepenno>

vymirayut-sela-1171110.html?utm_source=facebook.com&utm_medium=social&utm_campaign=life

11. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. Київ, 2014. 187 с. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publzhist_u.htm

12. Україна. Огляд процесів урбанізації / Міжнародний банк реконструкції та розвитку. URL: <https://www.slideshare.net/Mistosite/ss-66014065>

13. Населення України за 2017 рік : демографічний щорічник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 138 с. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2018/zb_dy_2017.pdf

14. Населення України за 2010 рік : демографічний щорічник / Державна служба статистики України. Київ, 2011. 442 с. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/13/Arch_nasel_zb.htm

15. Населення України за 2012 рік : демографічний щорічник / Державна служба статистики України. Київ, 2013. 449 с. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/13/Arch_nasel_zb.htm

16. Населення України за 2013 рік : демографічний щорічник / Державна служба статистики України. Київ, 2014. 296 с. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/13/Arch_nasel_zb.htm

17. Населення України за 2014 рік : демографічний щорічник / Державна служба статистики України. Київ, 2015. 118 с. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/13/Arch_nasel_zb.htm

18. Населення України за 2015 рік : демографічний щорічник / Державна служба статистики України. Київ, 2016. 120 с. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/13/Arch_nasel_zb.htm

19. Шликова В. О., Леванда О. М. Порівняльний аналіз рівня доходів, умов харчування й тривалості життя в Україні та країнах ЄС. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 1. С. 140–152. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dse_2018_1_12

20. Оголошені результати дослідження Глобального індексу продовольчої безпеки 2018 // Агробізнес Сьогодні. URL: <http://agro-business.com.ua/agrobusiness/item/11949-oholosheni-rezultaty-doslidzhennia-hlobalnoho-indeksu-prodovolchoi-bezpeky-2018.html>

21. Global Food Security Index 2012. 37 p. URL: <https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202012%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>

22. Global Food Security Index 2013. 44 p. URL: <https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202013%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>

23. Global Food Security Index 2014. 70 p. URL: <https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202014%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>

24. Global Food Security Index 2015. 25 p. URL: <https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=Global%20Food%20Security%20Index%202015%20launch%20presentation.pdf>

25. Global Food Security Index 2016. 42 p. URL: <https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202016%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>

26. Global Food Security Index 2017. 56 p. URL: <https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202017%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>

27. Global Food Security Index 2018. 49 p. URL: <https://foodsecurityindex.eiu.com/Home/DownloadResource?fileName=EIU%20Global%20Food%20Security%20Index%20-%202018%20Findings%20%26%20Methodology.pdf>

28. Аграрний сектор України. URL: <http://agroua.net/statistics/>
29. Економічний дискусійний клуб. URL: <http://edclub.com.ua/>
30. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів не-продовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2016 № 780. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/780-2016-%D0%BF>
31. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2010–2011 pp. : стат. зб. Київ, 2012. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_vrd_zb.htm
32. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012–2016 pp. : стат. зб. Київ, 2017. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/17/Arch_vrd_zb.htm
33. Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2007 року : стат. зб. Київ, 2017. 345 с. URL: [http://data base.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/zb_rpn2017.pdf](http://data.base.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/zb_rpn2017.pdf)
34. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2010 році : стат. зб. Київ, 2010. 77 с.
35. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2012 році : стат. зб. Київ, 2012. 81 с.
36. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році : стат. зб. Київ, 2014. 87 с.
37. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2016 році : стат. зб. Київ, 2016. 87 с.
38. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2017 році : стат. зб. Київ, 2017. 86 с.
39. Економічна активність населення України 2014 : стат. зб. Київ, 2015. 206 с.
40. Економічна активність населення України 2016 : стат. зб. Київ, 2017. 205 с.

41. Населення України за 2016 рік : демографічний щорічник / Державна служба статистики України. Київ, 2017. 134 с. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/naselen_2016.pdf
42. Зайнятість та безробіття // Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/rp.htm
43. Економічна активність населення України 2011 : стат. зб. Київ, 2012. 203 с.
44. Економічна активність населення України 2015 : стат. зб. Київ, 2016. 201 с.
45. Економічна активність населення України 2017 : стат. зб. Київ, 2018. 205 с.
46. Демографічна та соціальна статистика / Ринок праці. Оплата праці та соціально-трудова відносина // Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/dem/r_pr.htm
47. Технічний стан автомобільних доріг загального використання // Міністерство інфраструктури України. URL: <https://mtu.gov.ua/content/tehnichniy-stan-avtomobilnih-dorig-avtomobilnih-dorig-zagalnogo-vikoristannya.html>
48. Діти, жінки та сім'я в Україні : стат. зб. Київ, 2018. 320 с. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/DJS_2018_pdf
49. Дошкільна освіта в Україні у 2017 році : стат. зб. Київ, 2018. 96 с.
50. Загальноосвітні та професійно-технічні навчальні заклади України, 2017 рік. Київ, 2018. 134 с.
51. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 12 лютого 2018 року // Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL: <http://www.minregion.gov.ua/decentralization/presentation/>

52. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік / МОЗ України, ДУ «УІСД МОЗ України». Київ : Медінформ, 2017. 458 с.

53. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2010–2016 pp. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/15/Arch_zozd_bl.htm

54. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2017 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2017 року) : стат. зб. Київ, 2018. 148 с.

55. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>

56. Поліщук М. С. Щодо розміру норми жилої площі, яка надає право на поліпшення житлових умов. URL: http://r250.sudu.edu.ua/bitstream/123456789/63455/6/Polishuk_1_2011.pdf

57. Про приватизацію державного житлового фонду : Закон України від 19.06.1992 № 2482-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12>

58. Діти, жінки та сім'я в Україні 2011 р. : стат. зб. Київ, 2012. 349 с.

59. Діти, жінки та сім'я в Україні 2013 р. : стат. зб. Київ, 2014. 364 с.

60. Діти, жінки та сім'я в Україні 2015 р. : стат. зб. Київ, 2016. 330 с.

61. Житловий фонд України : стат. зб. Київ, 2018. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_jf_2017_xls.xls

62. Полякова О. Ю., Хаустова В. Є., Леванда О. М. Аналіз проблем і тенденцій розвитку сільських територій України. *Бізнес Інформ*. 2020. № 4. С. 229–250.

63. Державна служба статистика України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

64. LFM BOOK 2018 // Український клуб аграрного бізнесу. URL: http://ucab.ua/ua/lfm_book

65. Трофімцева О., Прокопчук Н. Органічний ринок в Україні – аналітика // AgroPolit.com. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/415-organichniy-rinok-v-ukrayini--analitika>

66. Nikoliuk O., Gryshova I., Shestakovska T. The organic production in the context of improving the ecological safety of production of the food industry. *Food Science and Technology*. 2017. Vol. 11. No. 4. P. 103–111.

67. Аналіз ринку органічної продукції в Україні // AgroPolit.com. URL <https://agropolit.com/spetsproekty/407-analiz-rinku-organichnoi-produktsiyi-v-ukrayini>

68. Кизим М. О., Ярошенко І. В., Матюшенко І. Ю., Семігуліна І. Б., Маханьова Ю. М. Можливості та загрози від членства в СОТ для України у зовнішній торгівлі м'ясо-молочною продукцією з країнами ЄС і Митного союзу ЄврАзЕС. *Бізнес Інформ*. 2014. № 3. С. 8–21.

69. Кизим М. О., Ярошенко І. В., Матюшенко І. Ю., Семігуліна І. Б., Маханьова Ю. В. Можливості і загрози від членства в СОТ для України у виробництві та зовнішній торгівлі зерновими культурами з країнами ЄС і Митного союзу ЄврАзЕС. *Проблеми економіки*. 2014. № 2. С. 7–24.

70. Кизим М. О., Ярошенко І. В., Матюшенко І. Ю., Козирєва О. В., Омаров Ш. А., Маханьова Ю. В. Можливості і загрози від членства в СОТ для України у зовнішній торгівлі сільськогосподарськими товарами з країнами ЄС і Митного союзу ЄврАзЕС. *Моделювання регіональної економіки*. 2013. № 2(22). С. 185–204.

71. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 листопада 2018 року. URL: <https://decentralization.gov.ua/mainmonitoring>

72. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL: <http://www.minregion.gov.ua/decentralization>

73. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільськогосподарства та сільських територій в Україні на 2015–2020 роки. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/NT1978>

74. Gryshova, I., Sakun, A. Influence of the Commercialization of Innovations on Leadership Positions of the Agro-Industrial Sector // Proceedings of the 5th International Conference on Social, Economic, and Academic Leadership (ICSEALV 2019), Advances in Social Science, Education and Humanities Research, 2020. Vol. 386. P. 39–44.

DOI: 10.2991/assehr.k.191221.175

75. Gryshova I. Yu., Mityay O. V., Gnatyeva T. M. Competitiveness of agriculture enterprises as the main factor of sustainable development of agricultural sphere. *Український журнал прикладної економіки*. 2016. Т. 1. № 2. С. 25–35.

76. Naumov O., Gryshova I., Rozsa Z. Leadership in Energy Efficiency of Agro-industrial Production: Regional Aspects // Leadership for the Future Sustainable Development of Business and Education. Springer Proceedings in Business and Economics / W. Strielkowski, O. Chigisheva (eds). Cham : Springer, 2018. P. 579–590.

77. Кизим М. О., Хаустова В. Є. Особливості формування та розвитку агропромислового кластера в економіці Харківської області. *Проблеми економіки*. 2011. № 3. С. 42–48.

78. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

79. Про порядок вирішення питань АТУ УРСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12.03.1981 № 1654-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1654-10>

80. Про затвердження інструментарію щодо складання квартальних списків житлових будинків і списків сільських населених пунктів для проведення пробного перепису населення 2010 р. : Наказ Держкомстату від 20.08.2010 № 346. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN60030.html

81. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міні-

стрів України від 19.09.2007 № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF>

82. Державні будівельні норми «Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень : Наказ Держкоммістобудування від 17.04.1992 № 44. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN35002.html

83. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : Закон України від 17.06.2004 № 1807-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>

84. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 08.09.2005 № 2850-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2850-15>

85. Про сільськогосподарський перепис : Закон України від 23.09.2008 № 575-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/575-17>

86. Про сільське господарство : Проект Закону України від 27.01.2012. URL: www.uniflor.biz/law/zakon-ukrajiny-pro-silске-hospodarstvo.html

87. Про переселення сімей у сільську місцевість та організований набір працівників : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.1991 № 253. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/253-91-%D0%BF>

88. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2021 р. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1437-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80>

89. Про державну підтримку підготовки фахівців для сільської місцевості : Указ Президента України від 19.03.1999 № 262/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/262/99>

90. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: <https://archive.org/details/velykyslovnyk>

91. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997 № 469/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>

92. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років : Закон України від 18.01.2001 № 2238-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2238-14>

93. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 № 973. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15>

94. Проходінгіві компанії в Україні: Закон України від 15.03.2006 № 3528-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15>

95. Про особисте селянське господарство : Закон України від 15.05.2003 № 742-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15#Text>

96. Про переселення сімей у сільську місцевість та організований набір працівників : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.1991 № 253. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/253-91-%D0%BF>

97. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 р. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1437-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1437-2015-%D1%80>

98. Державна цільова програма розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Проєкт Міністерства аграрної політики та продовольства. URL: <http://minagro.gov.ua/ua>

99. Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.04.2017 № 275-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80>

100. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 664-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80>

101. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 № 1877-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>

102. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.07.2005 № 587. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2005-%D0%BF>

103. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2017 № 130. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/130-2017-%D0%BF>

104. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 № 107. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/107-2018-%D0%BF>

105. Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.03.2018 № 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2018-%D0%BF>

106. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 № 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF>

107. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <http://dotacii.minagro.gov.ua/ua>

108. 37,8 млрд грн – державна підтримка розвитку територій у 2018 році. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/8058?page>

109. Абетка агродотацій. Випуск № 3 // Agropolit.com. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/508-abetka-agrodotatsiy-vipusk-3-go-za-agrodotatsiyami>

110. Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.10.2018 № 911. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/911-2018-%D0%BF>

111. Про Основні засади розвитку соціальної сфери села : Указ Президента України від 20.12.2000 № 1356/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1356/2000>

112. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій (на період до 2025 р. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.09.2015 № 995-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80>

113. Про пріоритетність соціального розвитку села та АПК в народному господарстві : Закон України від 17.10.1990 № 400-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/400-12>

114. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року : Закон України від 18.10.2005 № 2982-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2982-IV>

115. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки : Проєкт Міністерства аграрної політики та продовольства від 26.10.2015 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/NT1978>

116. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Документ від 27.06.2014 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

117. Основний зміст і зобов'язання України. URL: <https://eu-ua.org/yevrointehratsiia/silke-hospodarstvo-ta-rozvytok-silskykh-terytorii>

118. Sustainable development goals. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/hunger/>

119. The World Bank. URL: <https://data.worldbank.org>

120. Положение дел в области продовольствия и сельского хозяйства. Использование продовольственных систем для всеобъемлющих преобразований в сельских районах. 2017. FAO UN. Рим, 2017. 191 с.

121. YoungfarmersintheEU–structuralandeconomiccharacteristics. *EU Agricultural and Farm Economics Briefs*. 2017. No. 15. 17 p.

122. Agriculture and rural development. Rural development 2014–2020 // European Commission. URL: https://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020_en

123. Factsheet on 2014–2020 Rural Development Programme for Poland // European Commission. URL: <http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development2014-2020>

124. Factsheet on 2014–2020 Rural Development Programme for Hungary // European Commission. URL: <http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020>

125. Factsheet on 2014–2020 Rural Development Programme for Lithuania // European Commission. URL: <http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020>

126. The future of food and agriculture – Trends and challenges. FAO. 2017. Rome. 180 p.

127. Eurostat. Farm indicators by agricultural area, type of farm, standard output, legal form and NUTS 2 regions // European Commission. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/>

128. Eurostat. Database // European Commission. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

129. Food and Agricultural Organization of United Nations // FAOSTAT. URL: <http://www.fao.org/faostat/en/#home>

130. United Nations Conference on Trade and Development // UNCTADSTAT. URL: <http://unctadstat.unctad.org>

131. Полякова О. Ю., Хаустова В. Є., Проблеми розвитку сільських територій та агропромислового комплексу у країнах Європейського Союзу. *Проблеми економіки*. 2020. № 2. С. 23–34.

132. Антонов А. В. Напрями удосконалення форм державної підтримки розвитку сільських територій. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2012. № 7. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=440>

133. Ульянченко Ю. О. Державне регулювання аграрного ринку в країнах ЄС і США: досвід для України. URL: <http://kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2007-2/doc/5/05.pdf>

134. Даниленко А. С., Сокольська Т. В. Публічне управління соціально-економічним розвитком сільських територій. *Економіка та управління АПК*. 2017. № 1. С. 5–12.

135. Кирєєва Є. А., Костюченко Д. Л. Політика розвитку сільських територій у країнах Європейського Союзу. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2017. № 8. С. 68–79.

136. Бородіна О. Прозорість спільної аграрної політики у ЄС: емпіричні докази // Дзеркало тижня. Україна. Вип. 14. 15 квітня 2016 р. URL: <https://dt.ua/ariculture/prozorist-spilnoyi-agrarnoyi-politiki-u-yes-empirichni-dokazi-.html>

137. Бородіна О. М. Державна підтримка сільського господарства: концепція, механізми, ефективність. *Економіка і прогнозування*. 2006. № 1. С. 109–125. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/19803/08--Borodina.pdf?sequence=1>

138. Колесников В. І. Світовий досвід розвитку сільських територій. *Ефективна економіка*. 2014. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2956>

139. Шок и трепет. Реформы в Польше // Корреспондент.net. URL: korrespondent.net/business/national_idea/1212351-shok-i-treet-reformy-v-polshe

140. Мантино Ф. Сельское развитие в Европе: политика, институты и действующие лица на местах с 1970-х годов до наших дней. URL: [http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/tci/docs/WP4-\(rus\)Rural%20development%20in%20Europe.pdf](http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/tci/docs/WP4-(rus)Rural%20development%20in%20Europe.pdf)

141. Оценка развития сельского хозяйства и сельских территорий в странах Восточного Партнерства : региональный отчет. URL: <http://www.fao.org/docrep/field/009/aq676r/aq676r.pdf>

142. Венгерська Н. С. Напрями забезпечення регіонального сільського розвитку України в умовах євроінтеграції. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. № 15. С. 94–97.

143. З досвіду аграрного господарювання найуспішніших країн світу // Укрінформ – мультимедійна платформа іномовлення України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2012230-svitovi-modeli-pidtrimki-silskogo-gospodarstva.html>

144. Європейський досвід законодавчого регулювання державної підтримки та розвитку сільських населених пунктів. URL: <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2016/12/Infodovidka-YEvropejskyj-dosvid-zakonodavchogo-regulyuvannya-derzhavnoyi-pidtrymky-ta-rozvytku-silskyh-naselenyh-punktiv.pdf>

145. Майстро С. В. Сутність та напрями державного регулювання аграрного ринку в зарубіжних країнах. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej3/txts/GALUZEVE/06-MAYSTRO.pdf>

146. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України. Київ : НІСД, 2011. 19 с.

147. Луценко Політика // Словник УКРАЇТ.org. URL: <http://ukrlit.org/slovyk/%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0>

148. О. А. Державна підтримка сільського господарства країн ЄС в умовах СОТ: досвід для України. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2015. Вип. 161. С. 213–220.

149. Кернасюк Ю. В. Світовий досвід державної підтримки агробізнесу // Агробізнес Сьогодні. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichniy-hektar/item/7931-svitovyi-dosvid-derzhavnoi-pidtrymky-ahrobiznesu.html>

150. Rural development 2014–2020. Agriculture and rural development // European Commission. URL: https://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020_en.

151. Павліха Н. В., Хомюк Н. А. Досвід Європейського Союзу щодо розвитку сільських територій. *Бізнес-навігатор*. 2018. Вип 1–1 (44). С. 53–57.

152. Инструменты поддержки развития сельских территорий в Германии на примере программы «LEADER». URL: https://agrardialog.ru/files/prints/instrumenti_podderzhki_razvitiya_selskih_territoriy_v_germanii_na_primere_programmi_leader.pdf

153. Політика // Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0>

154. Економічні теорії та чинники розвитку національної економіки // Студопедія. URL: <https://studopedia.org/14-35290.html>

155. Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Академія, 2000. 864 с.

156. Аграрна політика держави. URL: <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/entsiklopediya/19-a/3145-agrarna-politika-derzhavi.html>

157. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 № 1437-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/248907971>

158. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 25.06.2018 № 6527-Д. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH51B7LA.html

159. Долишній М. І. Регіональна політика на рубежі XX–XXI століть: нові пріоритети. Київ : Наук. думка, 2006. 520 с. URL: http://irr.org.ua/publication/dol_mon.pdf

160. Сільське господарство України : стат. зб. Київ : Державна служба статистики України, 2018. 245 с.

161. Тваринництво України : стат. зб. Київ : Державна служба статистики України, 2018. 165 с.

162. Белосвет О. В. Порівняльний аналіз напрямів регуляторної політики в молокопродуктовому підкомплексі АПК України та ЄС. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 16. С. 642–648.

163. Чернуха Т. Е., Ємцев В. І. Тенденції та проблеми розвитку ринку молочної продукції в Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 6. С. 219–223.

164. Ильчук Н. М., Радько В. И. Адаптация производителей молока в Украине к европейским требованиям. *Биоресурсы и природопользование*. 2013. № 5–6. С. 129–137.

165. Про внесення змін до Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів» (щодо реалізації на продовольчих ринках продукції домашнього виробництва та подвірного забою)» : Закон України від 18.12.2014 №1499-І. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH15N1AA.html

166. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо харчових продуктів : Закон України від 22.07.2014 № 1602-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-18>

167. Система НАССР. Довідник. Львів : НТУ «Леонорм-Стандарт», 2003. 218 с.

168. Система аналізу ризиків і критичних контрольних точок ХАССП. Рекомендації для молокозаводів зі зразками програм ХАССП для молочних продуктів. Київ : IDFA, 2009. 303 с.

169. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин : Закон України від 18.05.2017 № 2042-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19>

170. Про державно-приватне партнерство : Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>

171. Про підприємництво : Закон України від 07.02.1991 № 698-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-12>

172. Ільчук М. М., Пашенко О. В., Андросович І. І. Розвиток ринку молока та молочної продукції в Україні : монографія. Київ : ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2016. 428 с.

173. Статистичний щорічник України за 2017 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 541 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_seu2017_u.pdf

174. The power of cooperation – Cooperatives Europe keys figures 2015 // Cooperatives Europe. URL: <https://coopseurope.coop/sites/default/files/The%20power%20of%20Cooperation%20-%20Cooperatives%20Europe%20key%20statistics%202015.pdf>

175. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2016 році : стат. бюлетень. Київ, 2016. 80 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_dsx_bl.htm

176. Про особисте селянське господарство : Закон України від 15.05.2003 (у ред. від 12.05.2015 р.) № 742-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15>

177. Господарчо-корисні ознаки птиці // Державна дослідна станція птахівництва Національної академії аграрних наук України. URL: http://avianua.com/pub/prospect_ddsp_naen.pdf

178. Терещенко А., Шомина Н., Артеменко А. и др. Инкубация яиц сельскохозяйственной птицы : метод. рек. Борки : [б. и.], 2015. 68 с.

179. Офіційний сайт компанії «ІНКА». URL: <http://www.inkubator.inka.ua>

180. Офіційний сайт компанії «ТАНДЕМ». URL: <http://termoreg.prom.ua>

181. Офіційний сайт компанії «NEST». URL: <http://inkubator-nest.com.ua>

182. Офіційний сайт компанії «Мегатехпром». URL: <http://megatehprom.prom.ua>

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Таблиця А.1

Основні економіко-географічні характеристики за 24 регіонами України,
2010–2016 рр.

Регіони	Площа сільськогос- подарських угідь		Чисельність наявного сільського населення		Щільність сільського населення, осіб на 1 км ²		Зміна щільності сільського населення, осіб на 1 км ² , 2010– 2016 рр.
	2010 р.	2016 р.	2010 р.	2016 р.	2010 р.	2016 р.	
1	2	3	4	5	6	7	8
Вінницька	1813,5	1838,2	836,4	788,8	46,1	42,9	-3,2
Волинська	834,0	833,0	501,3	497,1	60,1	59,7	-0,4
Дніпропетровська	2208,3	2199,6	554,2	532,8	25,1	24,2	-0,9
Донецька	1778,2	1777,1	423,9	395,0	23,8	22,2	-1,6
Житомирська	1307,1	1290,4	543,6	513,9	41,6	39,8	-1,8
Закарпатська	406,5	387,7	782,2	792,2	192,4	204,3	11,9
Запорізька	2127,3	2127,1	420,1	399,8	19,7	18,8	-1,0
Івано- Франківська	490,0	493,5	784,3	777,8	160,1	157,6	-2,5
Київська	1523,9	1513,6	669,7	654,2	43,9	43,2	-0,7
Кіровоградська	1769,4	1791,1	389,9	361,5	22,0	20,2	-1,9
Луганська	1733,3	1706,0	308,4	289,2	17,8	17,0	-0,8
Львівська	1033,7	1009,5	1001,6	989,3	96,9	98,0	1,1
Миколаївська	1789,7	1777,2	384,8	367,6	21,5	20,7	-0,8
Одеська	2217,9	2207,5	795,9	792,9	35,9	35,9	0,0
Полтавська	1885,8	1837,0	587,1	547,2	31,1	29,8	-1,3
Рівненська	832,3	789,6	601,4	608,8	72,3	77,1	4,8
Сумська	1447,5	1447,9	384,7	349,7	26,6	24,2	-2,4

ДОДАТКИ

Закінчення табл. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8
Тернопільська	958,8	967,3	614,2	590,5	64,1	61,0	-3,0
Харківська	2177,3	2187,0	555,0	526,1	25,5	24,1	-1,4
Херсонська	1758,5	1782,5	424,9	411,9	24,2	23,1	-1,1
Хмельницька	1463,8	1484,2	607,8	564,6	41,5	38,0	-3,5
Черкаська	1312,5	1316,8	571,1	536,8	43,5	40,8	-2,7
Чернівецька	449,2	442,6	525,1	518,1	116,9	117,1	0,2
Чернігівська	1732,4	1751,2	417,7	369,7	24,1	21,1	-3,0

Джерело: складено на основі [8, с. 30; 9, с. 23]

ДОДАТОК Б

Таблиця Б.1

Розподіл податків і зборів між бюджетами різних рівнів у контексті децентралізації

Податок, збір	Держбюджет		Бюджети міст республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення, міст Києва та Севастополя, районних бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад		Обласні бюджети		Бюджети міст районного значення, сільські, селищні бюджети	
	загальний фонд	спеціальний фонд	загальний фонд	спеціальний фонд	загальний фонд	спеціальний фонд	загальний фонд	спеціальний фонд
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Податок на доходи фізичних осіб	25 % (м. Київ – 60 %)		60 % (м. Київ – 40 %)		15 %			
Податок на прибуток підприємств	90 % (для підприємств державної власності – 100 %)		100 % для підприємств комунальної власності – у відповідний бюджет		10 %		100 % для підприємств і фінансових установ комунальної власності, заснованих яких є міській	

Продовження табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
							(міст районного значення), селищні та сільські ради	
Рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування	50 %		50 %		50 % рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів			
Рентна плата за спеціальне використання води (крім рентної плати за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення)	45 %		45 %		45 %			
Рентна плата за спеціальне використання води місцевого значення	0 %		100 %					

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення	75 %		25 %		25 % рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин загальнодержавного значення		100 %	
Рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення; рентна плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; рентна плата за спеціальне використання								

Продовження табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
води водних об'єктів місцевого значення; рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів (крім рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування). Такі платежі зараховуються до бюджетів місцевих самоврядувань за місцезнаходженням (місцем розташування) відповідних природних ресурсів, а щодо водних об'єктів — за місцем податкової реєстрації платника рентної плати								

Продовження табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Рентна плата за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату (крім рентної плати за користування надрами в межах континентального шельфу та/або виключної (морської) економічної зони України, яка зараховується до загального фонду державного бюджету в повному обсязі)	95 %		2 % – районні бюджети; 3 % - бюджети міст та ОТГ		2 % рентної плати за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового конденсату			
Рентна плата за користування надрами для видобування нафти, природного газу та газового							1 %	

ДОДАТКИ

Продовження табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
конденсату (крім рентної плати за користування надрами в межах континентального шельфу та/або виключної (морської) економічної зони України), що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування за місцезнаходженням (місцем видобутку) відповідних природних ресурсів								
Плата за використання інших природних ресурсів	-		100 %		100 %			
Податок на додану вартість	100 %							
Акцизний податок з вироблених в Україні	100 %							

Продовження табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
підакцизних товарів (продукції)								
Акцизний податок з вироблених в Україні пального і транспортних засобів		100 %						
Акцизний податок з ввезених на митну територію України підакцизних товарів (продукції)	100 %							
Акцизний податок з ввезених на митну територію України пального і транспортних засобів		100 %						
Акцизний податок з реалізації суб'єктами господарювання роздрібною торгівлю підакцизних товарів, що зараховується до			100 %					

ДОДАТКИ

Продовження табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
бюджетів об'єднаних територіальних громад, міських бюджетів								
Акцизний податок з вироблених в Україні підакцизних товарів (продукції), що сплачується					100 %			
платниками, які зареєстровані в Автономній Республіці Крим, – до доходів бюджету Автономної Республіки Крим								
Ввізне мито	100 %							
Ввізне мито на нафтопродукти і транспортні засоби та шини до них		100 %						
Вивізне мито	100 %							

Продовження табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Рентна плата за транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами територією України	100 %							
Рентна плата за транзитне транспортування трубопроводами аміаку територією України	100 %							
Рентна плата за користування радіочастотним ресурсом України	100 %							
Рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин місцевого значення;			100 %					

ДОДАТКИ

Продовження табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
рентна плата за користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин; рентна плата за спеціальне використання води водних об'єктів місцевого значення; рентна плата за спеціальне використання лісових ресурсів (крім рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів у частині деревини, заготовленої в порядку рубок головного користування). Такі платежі зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування за			100 %					

Продовження табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
місцезнаходженням (місцем розташування) відповідних природних ресурсів, а щодо водних об'єктів – за місцем податкової реєстрації платника рентної плати								
Екологічний податок (крім екологічного податку, що справляється за утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені) та/або тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад встановлений особливими умовами ліцензії строк, який зараховується до	45 %			Київ, Севастополь – 55 %		30 %		25 %

ДОДАТКИ

Закінчення табл. Б.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
спеціального фонду державного бюджету у повному обсязі)								
Екологічний податок що справляється за утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені) та/або тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад встановлений особливими умовами ліцензії строк	100 %							
Податок на майно								
Єдиний податок			100 % у бюджет місцевого самоврядування				100 % у бюджет місцевого самоврядування	
Збір за місця для паркування транспортних засобів								
Туристичний збір								

Таблиця Б.2

Узагальнення положень (пріоритетів і завдань) щодо розвитку сільського господарства і АПК та розвитку сільських територій у законодавчих документах України

Законодавчий акт	Мета	Пріоритети / Завдання	
		Розвиток сільської території	Розвиток сільського виробництва
ЗУ від 17.10.1990 № 400-ХІІ «Про пріоритетність соціального розвитку села та АПК в народному господарстві»	Розвиток соціальної сфери села та агропромислового комплексу в структурі народного господарства, соціальна захищеність сільського населення	1. Формування соціальної інфраструктури села. 2. Демографічна політика на змiну міграційних процесів на користь села. 3. Створення соціально-економічних умов для природного приросту сільського населення, всебічного розвитку сім'ї. 4. Підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів і кадрів. 5. Створення рівних можливостей у задоволенні соціальних, культурно-освітніх і побутових потреб	1. Надання права вільного вибору форми власності і напрямів трудової та господарської діяльності. 2. Створення ресурсної бази для задоволення виробничих потреб і розвитку соціальної інфраструктури. 3. Спрямування інвестицій на першочергове створення матеріально-технічної бази по виробництву засобів механізації, хімізації, переробної промисловості, будівельної індустрії для АПК. 4. Забезпечення капітальних вкладень для соціально-економічного розвитку села та АПК. 5. Еквівалентний товарообмін між промисловістю та сільським господарством на основі паритетного ціноутворення на їх продукцію. 6. Регулювання відносин агропромислових товаровиробників і держави за допомогою системи бюджетного фінансування, кредитування, оподаткування, страхування і з широким застосуванням комплексу пільг. 7. Створення системи аграрного законодавства

Продовження табл. Б.2

1	2	3	4
Указ Президента України від 20.12.2000 № 1356 «Про основні засади розвитку соціальної сфери села»	Забезпечення належного життєвого рівня сільського населення як основи для поліпшення демографічної ситуації і розвитку трудового потенціалу	1. Створити умови для продуктивної зайнятості та збільшення доходів сільського населення. 2. Поліпшити матеріальне становище та підвищити престиж сільської інтелігенції. 3. Посилити соціальний захист найуразливіших верств сільського населення. 4. Стабільне функціонування, розвиток і підвищення якості соціальної інфраструктури.	1. Запровадження спрощеного порядку реєстрації та звітності суб'єктів господарювання. 2. Розмежування підсобної та підприємницької форм господарювання сільських сімей, сприяння перетворенню особистих підсобних господарств у господарства товарного типу. 3. Підтримка розвитку особистих підсобних господарств як форми самозайнятості сільського населення. 4. Залучення приватного сектора у сільській місцевості до рекреаційно-туристичного підприємництва та підсобної діяльності у сфері туризму (сільського зеленого туризму). 5. Регулювання трудової міграції сільського населення, спрямування її з труднонадлишкових регіонів до депресивних сільських територій. 6. Запровадження системи професійного навчання і перепідготовки сільських жителів

Продовження табл. Б.2

1	2	3	4
ЗУ від 18.10.2005 № 2982-IV «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.»	Гарантування продовольчої безпеки; перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави; збереження селянства; комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі.	1. Посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати та пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня в галузях економіки держави. 2. Створення умов для закріплення у сільській місцевості кваліфікованих спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування	1. Створення умов для реалізації та захисту прав селян на землю, формування ринкових земельних відносин, охорони земель. 2. Створення рівних умов для функціонування різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі. 3. Запровадження державних і регіональних програм комплексного розвитку сільських територій. 4. Державна підтримка розвитку підприємництва з метою розв'язання проблеми зайнятості. 5. Державна підтримка розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на основі кооперації та інтеграції. 6. Запровадження сучасних механізмів і методів формування прозорого ринку сільськогосподарської продукції, продовольства, капіталу, робочої сили. 7. Концентрація державних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку, формування сприятливої цінової, фінансово-кредитної, страхової, податкової та бюджетної політики. 8. Сприятливі умови для реалізації експортного потенціалу аграрного сектора. 9. Державна підтримка підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, наукових досліджень. 10. Державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників, які використовують меліоровані землі.

Продовження табл. Б.2

1	2	3	4
Проект Державної цільової програми розвитку сільських територій на період до 2020 року, жовтень 2010 р.	Забезпечення сталого розвитку сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення, охорона навколишнього природного середовища, збереження природних, трудових і виробничих ресурсів, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва.	▪ Створення сприятливих умов для проживання населення: – впровадження соціальних стандартів і нормативів; – поліпшення демографічної ситуації, зайнятості та підвищення доходів; – розвиток інфраструктури; – підвищення якості освітніх послуг; – розвиток лікувально-оздоровчої мережі; – розвиток мережі фізкультурно-спортивних закладів та спорту; – розвиток культурно-дозвільної мережі;	11. Удосконалення системи державного управління, ефективне поєднання загальнодержавної і регіональної політики 1. Охорона навколишнього природного середовища, екологічна безпека. 2. Конкурентоспроможність галузей сільського господарства: ▪ економічна ефективність аграрного виробництва; ▪ збалансований розвиток галузей; ▪ розвиток інфраструктури аграрного ринку; ▪ підвищення якості сільськогосподарської продукції, впровадження стандартів безпеки продуктів харчування відповідно до вимог СОТ і ЄС; ▪ інноваційний розвиток агропромислового виробництва і сільських територій. 3. Удосконалення системи управління розвитком сільських територій

Продовження табл. Б.2

1	2	3	4
		– відновлення та охорона історичної, природної та культурної спадщини; – створення сприятливих умов проживання, забезпечення комфортним житлом, підвищення якості комунальних послуг; – розвиток шляхової мережі; – поліпшення мережі зв'язку; – розвиток сільського аграрного туризму, народних промислів, підприємництва	

Продовження табл. Б.2

1	2	3	4
Рішення КМУ від 23.09.2015 № 995-р «Про схвалення Концепції розвитку сільських територій (на період до 2025 р.)»	Сільський розвиток шляхом: диверсифікації економічної діяльності; збільшення рівня реальних доходів; досягнення соціальних стандартів і покращення умов проживання; охорони навколишнього природного середовища; створення умов для розширення можливостей ТТ для розв'язання існуючих проблем; проведення законодавства	1. Підвищення якості життя: ▪ гарантовані державою соціальні стандарти; ▪ створення стимулів для роботи і проживання молодих фахівців; ▪ транспортна інфраструктура телекомунікації; ▪ розвиток комунального господарства та індивідуального житлового будівництва на селі; ▪ розвиток соціальної інфраструктури; ▪ розвиток мережі закладів медичної допомоги; ▪ розвиток фізичної культури і спорту.	1. Охорона та збереження природних ресурсів у сільській місцевості. 2. Диверсифікація та розвиток сільської економіки: ▪ розвиток різноманітних видів економічної діяльності та форм господарювання; ▪ розвиток туристичної та рекреаційної діяльності; ▪ формування ринків збуту твердого біопалива; ▪ удосконалення податкової та бюджетної системи з метою наповнення бюджетів ТТ; ▪ підтримка сільського господарської обслуговуючої кооперації; ▪ - економічне стимулювання виконання заходів з охорони земель; ▪ спрощення умов доступу сільського населення до фінансових ресурсів. 3. Удосконалення системи управління сільськими територіями; ▪ законодавчого та нормативно-правового забезпечення розвитку сільських територій; ▪ посилення ролі ТТ у плануванні та впровадженні заходів з розвитку сільських територій; ▪ розвиток державно-приватного партнерства для реалізації проєктів розвитку та залучення інвестицій; ▪ створення фонду розвитку сільських територій;

Продовження табл. Б.2

1	2	3	4
1	у сфері сільського розвитку відповідно до стандартів ЄС	2. Збереження та відновлення культурної та історичної спадщини. 3. Зміцнення матеріально-технічної бази закладів культури, впровадження сучасних інформаційних технологій	- створення реєстру непродуктивних земель, які можуть бути використані для вирощування енергетичних культур рослин. - Освіта та інформаційно-консультаційне забезпечення
Проект Мінагрополітики 26.10.2015 «Єдина комп-лексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 рр.»	Збалансований підхід до посилення конкурентоспроможності сільського господарського сектора і збільшення експорту, забезпечення рівномірного розподілу на-явних переваг, сприяння роз-витку сільських територій, по	1. Відродження українського села: - підвищення якості життя та диверсифікація господарської діяльності у сільській місцевості; - сільський розвиток за лідерства громад	1. Діловий клімат і протидія корупції, створення стабільної правової системи, що відповідає міжнародним і європейським стандартам, зокрема шляхом виконання угоди про асоціацію між Україною та ЄС. 2. Земельна реформа. 3. Інституціональна реформа мінагрополітики, державних підприємств, установ, організацій, що належать до його сфери управління. 4. Продовольча безпека. 5. Оподаткування. 6. Розвиток агропродовольчих ланцюгів доданої вартості: - доступ до фінансів; - розвиток виробничої, складської, переробної, транспортної інфраструктури та логістики агропродовольчих ринків;

Продовження табл. Б.2

1	2	3	4
	кращення якості життя у найбідніших регіонах, збереження природних ресурсів і довкілля		- сприяння розвитку різноманітних форм організації і представництв виробників; - нова політика підтримки сільського господарства та розвитку; - підтримка малих сільськогосподарських виробників. 8. Доступ до міжнародних ринків, торговельна політика та просування експорту. 9. Аграрна наука, освіта, інновації та дорадчі послуги. 10. Захист довкілля та управління природними ресурсами, зокрема лісовим та рибним господарством
Проект з у від 12.07.2016 № 4945 «Про розвиток сільського господарства та сільських територій в 2017–2022 рр. (інтегральне село)»	Розвиток сільського господарства та сільських територій	1. Збереження і розвиток мережі селищ і сіл. 2. Управління розвитком територій. 3. Поліпшення демографічної ситуації на селі. 5. Розвиток підприємництва, розв'язання проблем зайнятості. 6. Розвиток транспортного сполучення та зв'язку. 7. Пільги на електроенергію.	1. Державне регулювання аграрного ринку. 2. Розвиток організаційно-правових форм господарювання. 3. Ринок матеріально-технічних ресурсів та послуг. 4. Розвиток зовнішньоекономічної діяльності. 5. Гарантування безпечності та якості продовольства. 6. Розвиток тваринництва, контроль якості харчових продуктів і кормів, здоров'я тварин. 7. Розвиток рослинництва. 8. Розвиток рибної галузі. 9. Землеустрій та державний земельний кадастр. 10. Землі, що передаються до комунальної власності територіальних громад. 11. Бюджетна політика.

Продовження табл. Б.2

1	2	3	4
Рішення КМУ від 30.12.2015 № 1437-р «Про схвалення Концепції державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2021 р.»	Створення умов для ефективного, соціально спрямованого розвитку аграрного сектора, стабільного забезпечення промисловості сільськогосподарською сировиною, а насамперед високоякісною та безпечною вітчизняною с/г продукцією, збільшення	8. Розвиток освіти. 9. Аграрна наука. 10. Сільськогосподарська до- радча діяльність. 11. Розвиток медичного об- слуговування Зменшення рівня бідності населення та наближення розміру середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до середнього рівня за галузями економіки	12. Державне інвестування. 13. Розвиток ринку фінансових послуг. 14. Система оподаткування та її розвиток 1. Наближення законодавства України до законодавства ЄС у сфері с/г. 2. Удосконалення системи оподаткування, запровадження нових інструментів державної підтримки. 3. Удосконалення системи кредитного забезпечення, державної підтримки страхування аграрних ризиків. 4. Підтримка фермерських господарств, малих і середніх виробників с/г продукції та створених ними кооперативів. 5. Створення нових потужностей з виробництва та глибокої переробки с/г продукції та модернізації наявних. 6. Рациональне використання і охорона земель с/г призначення. 7. Запровадження фінансових та інших інструментів на ринку сільськогосподарської продукції. 8. Забезпечення вітчизняних виробників сучасними селекційними, племінними (генетичними) ресурсами, зростання потенціалу їх експорту.

Продовження табл. Б.2

1	2	3	4
	обсягів виробництва продукції з високою доданою вартістю, посилення України на світовому ринку с/г продукції та продовольства		9. Профілактика та ліквідація захворювання на африканську чуму свиней. 10. Модернізації існуючих ветеринарно-санітарних заводів. 11. Заходи для зниження забруднення навколишнього природного середовища. 12. Використання енергоощадних технологій глибокої переробки сільськогосподарської продукції у харчовій та переробній промисловості. 13. Модернізація сільськогосподарського виробництва; зменшення енерговитратності та імпортоенергозалежності. 14. Поліпшення інвестиційного клімату. 15. Стимулювання диверсифікації аграрного сектора економіки. 16. Стимулювання створення та функціонування об'єднань виробників сільськогосподарської продукції. 17. Розширення діяльності сільськогосподарськихдорадчих служб. 18. Прикладні наукові та науково-технічні розробки

Продовження табл. Б.2

1	2	3	4
Проект Мініагрополітики 2016 р. «Державна цінова програма розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 р.»	Розвиток конкурентоспроможного аграрного сектора, стимулювання розвитку малих і середніх виробників, сільських родин до товарного сільськогосподарського виробництва, забезпечення рівності всіх то-варовиробників до фінансових ресурсів, удосконалення форм і методів державної підтримки	1. Впровадження програми здорового харчування для дітей; 2. Впровадження адресної допомоги на продовольство для найбільш вразливих верств населення	1. Підтримка фермерських господарств та малих сільськогосподарських виробників. 2. Підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та інших об'єднань виробників. 3. Розширенню експорту стратегічно визначених груп харчових продуктів і сировини на світові ринки, у тому числі на ринок ЄС. 4. Підтримка розвитку пріоритетних галузей рослинництва і тваринництва. 5. Підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарських виробників. 8. Розширення діяльності щодо сільськогосподарського консультування, навчання, поширення інноваційних розробок. 9. Природоохоронні заходи щодо збереження довкілля. 10. Фінансове забезпечення аграрного сектора

Закінчення табл. Б.2

1	2	3	4
Рішення КМУ від 13.09.2017 № 664-р «Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 рр.»	Створення необхідних організаційних, правових і фінансових передумов для розвитку фермерських господарств і сільськогосподарської кооперації, покращення матеріально-фінансового становища сільського населення	1. Покращення матеріально-фінансового становища сільського населення. 2. Створення нових робочих місць на селі	1. Підтримка фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації. 2. Визначення критеріїв цільових груп отримувачів державної фінансової допомоги (за площею землекористування близько 100 га та обсягом доходів). 3. Державна підтримка на програмних засадах. 4. Створення прозорих механізмів набуття у власність земельних ділянок та прав на них

ДОДАТОК В
Виробництво сільськогосподарської продукції у країнах ЄС

Таблиця В.1

Випуск товарної продукції рослинництва у ЄС у 2010–2017 рр., млн євро [128]

Продукція рослинництва	Роки					
	2010	2013	2014	2015	2016	2017
Зернові культури (у тому числі насіння)	44162,21	55579,29	52411,35	50250,13	43145,53	45960,13
Промислові культури	19738,05	21572,17	22183,02	20477,86	20814,24	22421,49
Фуражні культури	24729,15	24957,48	25013,04	22520,54	23652,12	22962,98
Овочі та баштанні	50853,05	51181,43	50754,24	54407,23	54028,98	56785,42
Картопля	10422,41	13034,48	9895,84	10367,99	12645,96	11327,44
Фрукти	22751,38	25456,58	23926,66	26489,41	26398,26	27334,83
Вино	17269,71	21905,13	21636,62	22807,70	22469,81	22011,94
Оливкова олія	4155,85	3251,92	4578,51	5311,97	5079,66	6393,27
Інші культури	2272,57	2690,19	2855,59	2795,67	2845,27	2881,08
Усього випуск	196354,38	219628,66	213254,87	215428,49	211079,82	218078,58

Таблиця В.2
Виробництво окремих видів продукції рослинництва у натуральному виразі у 2010–2017 рр. [129]

Сільськогосподарські культури	Виробництво, тис. т			Темп зміни, %	Врожайність, ц/га		Зміна врожайності, т/га
	2010 р.	2013 р.	2016 р.		2010 р.	2017 р.	
Пшениця	137379,8	144435,7	144898,3	9,4	52,6	57,6	5,0
Тритикале	10749,4	11464,3	11855,7	8,8	39,6	42,2	2,6
Кукурудза	59828,9	67013,9	63257,8	8,2	71,9	76,7	4,8
Кукурудза зелена	2122,9	2427,9	2873,9	9,6	232,4	217,1	-15,4
Ячмінь	53108,0	59847,2	59815,7	7,8	43,4	48,5	5,1
Жито	7358,7	10245,3	7451,7	0,5	32,6	37,8	5,2
Овес	7573,8	8406,6	8161,6	6,0	27,8	30,3	2,5
Рис	3067,7	2921,9	2980,2	-2,7	64,0	67,6	3,6
Картопля	56971,9	54616,5	56378,7	7,6	293,5	352,4	59,0
Бобові сухі	148,3	162,7	560,2	319,0	17,2	29,0	11,9
Морква і ріпа	5499,8	5484,3	5870,4	9,6	413,4	438,4	25,0
Цибуля	5645,3	5732,0	6444,1	19,6	317,0	349,4	32,4
Помідори	16888,9	15372,2	18418,9	6,9	549,5	668,7	119,2
Оливки	13459,7	14698,4	12600,3	-4,9	27,7	24,8	-2,9
Насіння соняшнику	7021,5	9152,5	8782,0	46,6	18,6	24,2	5,5

Таблиця В.3

Випуск товарної продукції тваринництва у ЄС у 2010–2017 рр., млн євро [128]

Продукція тваринництва	Роки						
	2010	2013	2014	2015	2016	2017	
Тварини, у т. ч. на м'ясо, з них:	86605,07	103107,25	100159,15	100367,03	99272,02	103759,87	
велика рогата худоба	29317,53	34116,34	33013,27	34752,85	33240,30	33771,65	
свині	31500,53	38330,07	36051,17	33430,95	35138,61	39164,57	
коні	865,22	921,19	1044,62	1166,21	1138,24	1228,30	
вівці та кози	4973,17	5253,13	5635,88	6093,05	5874,32	5744,15	
птиця	17535,47	21918,22	21830,60	22409,81	21398,77	21375,87	
Продукція тваринництва, з неї:	58201,02	69631,69	72796,27	64782,31	60996,36	72373,78	
молоко	47704,36	57691,91	60641,94	52383,36	49593,23	59375,54	
яйця	7796,89	9013,86	9011,54	9508,81	8627,95	10137,72	
вовна	124,15	144,57	155,06	159,41	155,06	140,65	
Усього випуск	144806,09	172738,94	172955,41	165149,35	160268,38	176133,66	

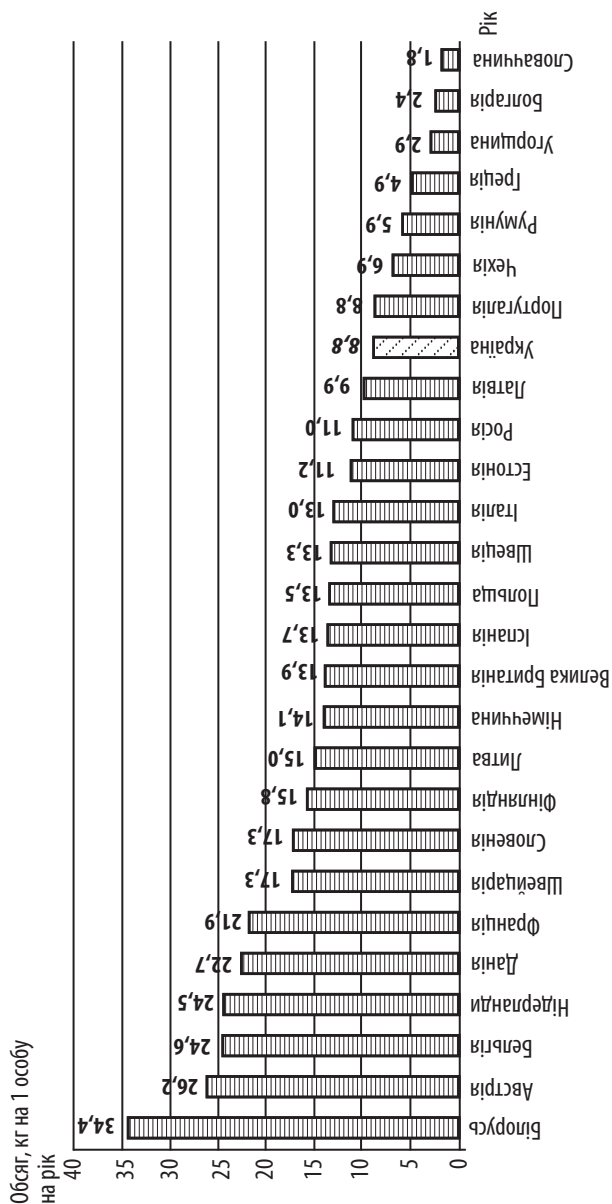

Рис. В.1.1. Виробництво яловичини в Україні та окремих країнах ЄС і СНД у 2016 р., за даними [129]

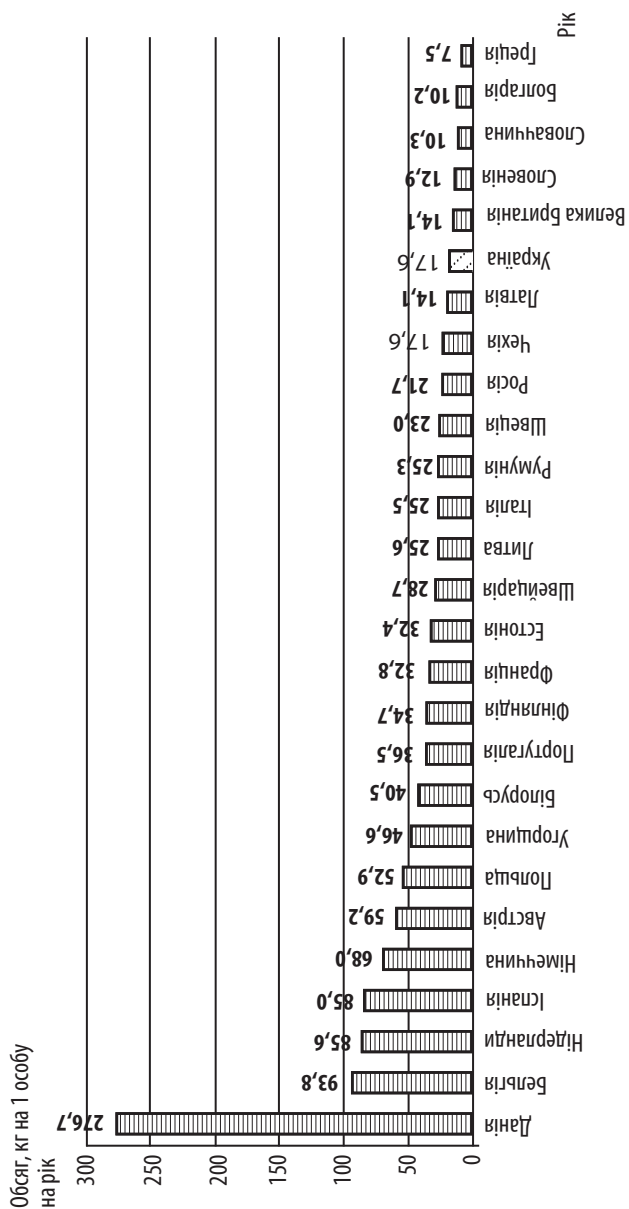

Рис. В.2. Виробництво свинини в Україні та окремих країнах ЄС і СНД у 2016 р., за даними [129]

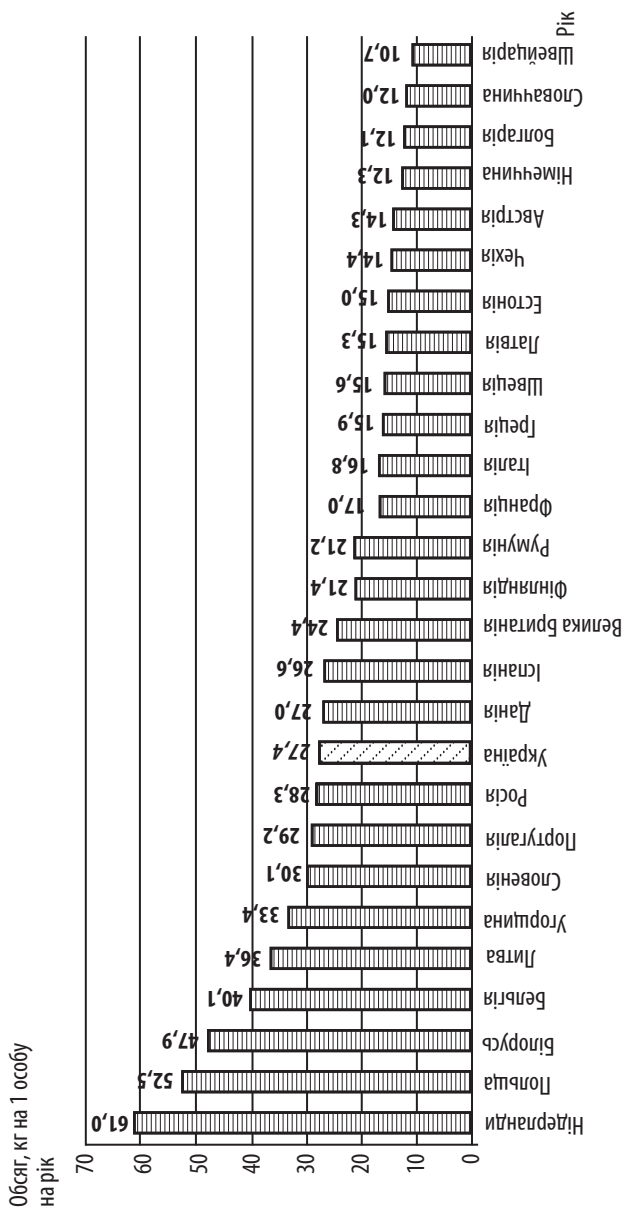

Рис. В.3. Виробництво курячого м'яса в Україні та окремих країнах ЄС і СНА у 2016 р., за даними [129]

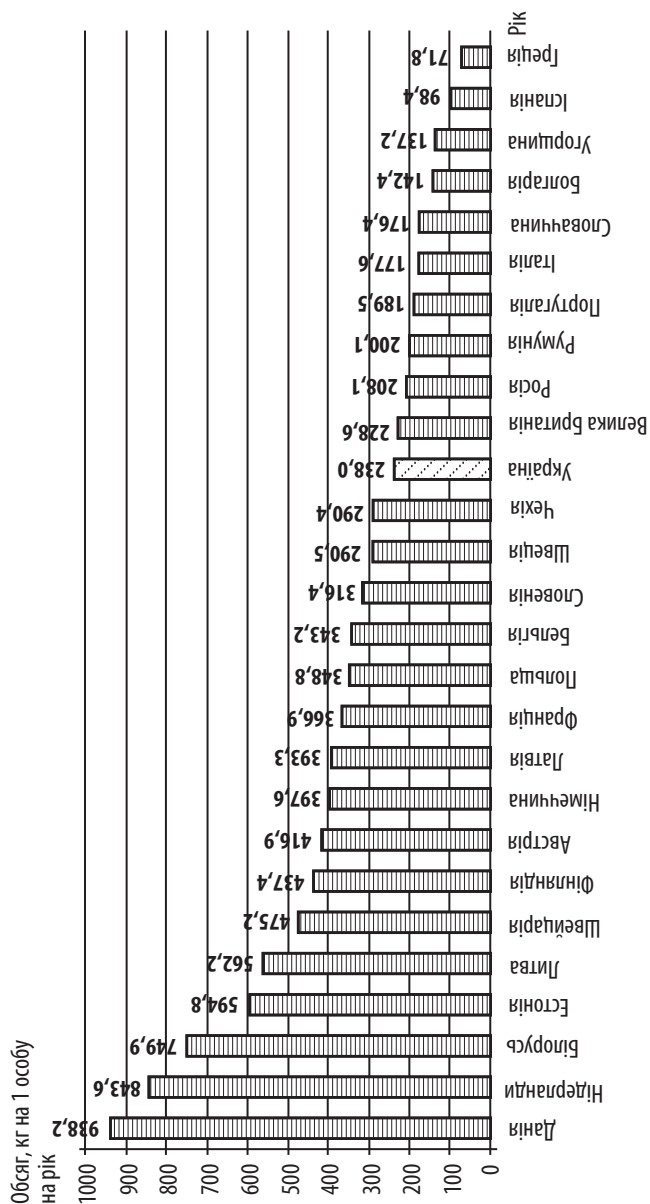

Рис. В.4. Виробництво молока в Україні та окремих країнах ЄС і СНД у 2016 р., за даними [129]

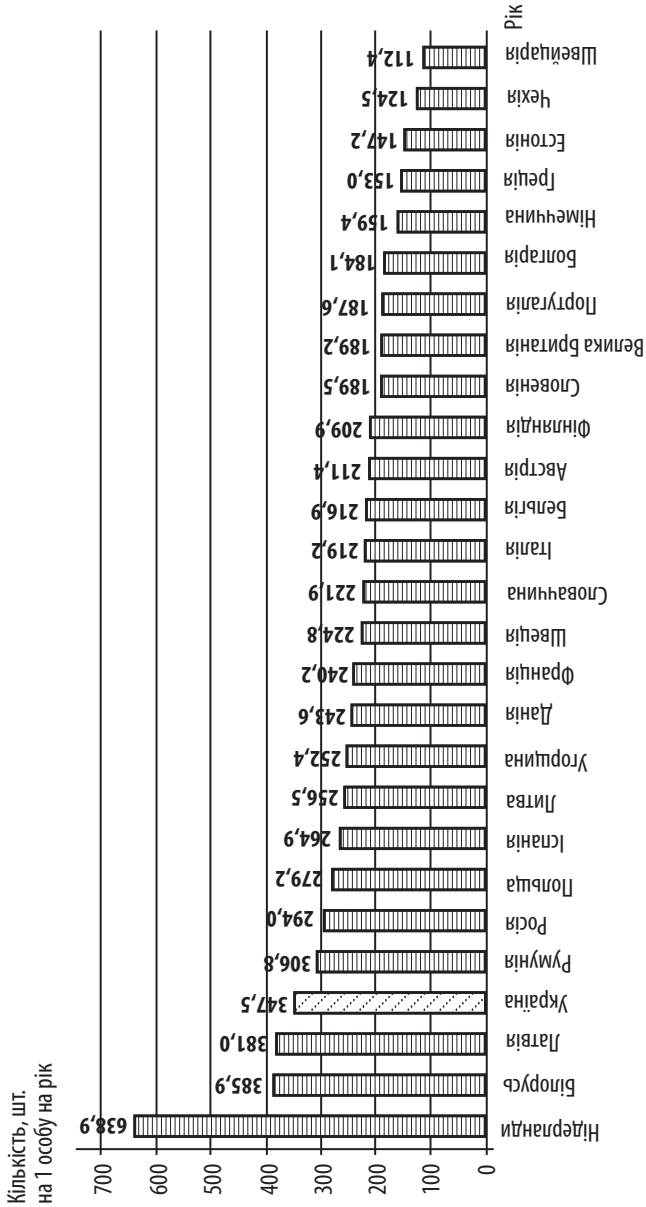

Рис. В.5. Виробництво яєць на 1 особу в Україні та окремих країнах ЄС і СНД у 2016 р., за даними [129]

ДОДАТОК А

Таблиця Д.1

Особливості підходів до розвитку сільських територій у Європейському Союзі [140]

Складові підходу	Підхід		
	Секторальний	Адміністративно-територіальний	Інтегрований
1	2	3	4
Мета	- вирівнювання доходів сільського господарства з іншими видами економічної діяльності; - збільшення масштабів виробництва сільськогосподарської продукції; - інтенсифікація виробництва	- компенсація впливу негативних природно-кліматичних і соціально-економічних чинників; - зменшення диференціації розвитку сільських і міських районів; - диверсифікація діяльності сільськогосподарських підприємств	- використання внутрішніх ресурсів території; - диверсифікація доходів сільськогосподарських підприємств; - нові форми скорочення витрат виробництва; - формування несільськогосподарських видів економічної діяльності
	- підтримка інвестицій в розвиток сільськогосподарських підприємств; - пряма підтримка доходів виробників сільськогосподарської продукції;	- компенсаційні виплати депресивним територіям; - підтримка інвестицій в розвиток сільськогосподарських підприємств; - диверсифікація джерел доходів сільськогосподарських підприємств; - інтеграція різних ресурсів та	підтримка диверсифікації доходів і концентрація на несільськогосподарських галузях як фактора розвитку національної економіки;

Продовження табл. Д.1

1	2	3	4
Заходи	- збільшення розмірів сільськогосподарського виробництва на основі підвищення ефективності діяльності професійного сільськогосподарського підприємства, що працює на умовах повної зайнятості; - зовнішні закупівлі засобів виробництва та скорочення вторинного використання частини виробленої у процесі виробництва сільськогосподарської продукції; - модернізація виключно сільського господарства та агропромислового сектора без урахування потреб розвитку сільської місцевості	інструментів, в тому числі зовнішніх, для здійснення класичних напрямків політики підтримки сільськогосподарських структур; підтримка розвитку внутрішніх горбистих і гірських районів та врахування потреби зміни їх соціально-економічного стану порівняно з найбільш забезпеченими ресурсами і багатими рівнинними районами, де зосереджені міські центри та різні галузі виробництва, інфраструктура і розвинена сфера послуг	- програми розвитку сільських територій з урахуванням альтернативних джерел доходів фермерів, а саме несільськогосподарських доходів, які виникають не у фермерському господарстві; - розвиток інфраструктури та послуг для місцевого населення; - підтримка інвестицій у розвиток сільськогосподарських підприємств; - підтримка різних форм партнерства для залучення стейхолдерів, зацікавлених у розробці стратегій сільського розвитку

Продовження табл. Д.1

1	2	3	4
Позиціонування території	- простір для сільськогосподарського виробництва; - ототожнення розвитку сільських територій з розвитком сільського господарства; - сприйняття сільських територій як джерела постачання продовольчих товарів у міста; - відсутність уваги до проблем сталого місцевого розвитку	- посилення уваги до депресивних територій, горбистих, гірських несприятливих районів; - визначення критеріїв депресивного стану територій	- посилення уваги до проблем сталого сільського розвитку; - диференціація соціально-економічного розвитку сільських районів; - різноманітність підходів до розуміння поняття «сільська територія»; - зменшення нерівномірності розвитку між відсталіми сільськими та міськими районами
Види економічної діяльності	ключова роль сільського господарства; інтеграція сільського господарства та агробізнесу	- значна роль сільського господарства; - розвиток інших видів економічної діяльності як можливість диверсифікованого розвитку сільськогосподарських підприємств	- центральне місце сільського господарства як катализатора розвитку сільських територій; - диверсифікація місцевої економіки
Соціальні структури	центральне місце галузевих організацій та асоціацій сільськогосподарських виробників	домінування організацій сільськогосподарських виробників з поступовим посиленням ролі організацій несіськогосподарського спрямування	- розуміння сільського розвитку як процесу з багатьма заціпленими сторонами; - формування механізмів для управління конфліктами;

Закінчення табл. Д.1

1	2	3	4
			▪ концепція партнерства для реалізації стратегій сільського розвитку; ▪ мережеві зв'язки між підприємствами, різними соціальними та економічними агентами для створення та збереження економічної активності на місцевому рівні
Інституційно-нальні структури	▪ управління розвитком сільського господарства на регіональному та державному рівнях	▪ домінуюча роль галузевої адміністрації в управлінні сільським господарством; ▪ розширення форм інтеграції з адміністрацією інших видів економічної діяльності	▪ участь органів місцевого самоврядування у процесі сільського розвитку; ▪ формування територіальних утворень шляхом об'єднання сільських районів (територіальні пакти, інтегровані проекти за ініціативою ЄС); ▪ координація діяльності всіх рівнів управління сільським розвитком – від рівня ЄС до національного, регіонального та місцевого рівнів

This image shows a single page of white paper with horizontal blue or grey ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, leaving small margins at the top and bottom. There are no vertical margin lines, and the page is completely blank except for the lines themselves.

Наукове видання

**Концептуальні засади розвитку аграрної сфери
та сільських територій України**

Монографія

Підписано до друку 17.04.2020 р. Формат 60 x 84/16. Папір офсетний.
Гарнітура ArnoPro. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 16,3.
Обл.-вид. арк. 20,5. Наклад 300 прим. Зам. № 1040.

ФОП Лібуркіна Л. М.
Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
від 12.02.2003 р., серія ХК № 76
61002, м. Харків, вул. Маршала Бажанова, 28.
Надруковано у ФОП Рубашкін Д. Ю.